

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	7
'AHO	Tu'apulelulu, 16 Sune 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva
Siaosi Sovaleni.

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakatā

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Ngaahi Ngāue 'a e Kakai
& Polisi, Pilīsone, Tamate Afi

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa
Tēvita Lavemaau

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū ai & Tute

'Eiki Minisitā Lao

Sione Vuna Fa'otusia
Sēmisi Tauelangī Fakahau

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Semisi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	8
Me’a Sea Kōmiti Kakato	8
Alea’i Vouti Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga	9
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Poate Vai	10
Fakamatala fekau’aki mo e mala’evakapuna	10
Poate Taulanga	11
Fakalahi e ngaahi ngaue faka-Pangike ‘a e Pangike Langa Fakalakalaka.	11
Fakalelei ki he ngaahi Poate ‘a e Pule’anga.	13
Hoko atu ngaahi fakalelei ki he Poate Vai ke lele lelei e ma’u’anga vai.	14
Fakama’ala’ala tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Tonga <i>Forest</i>	15
Fehu’i ‘Eiki Nōpele ki he to e fie ma’u Loea ‘Ofisi Palēmia	17
Fakama’ala’ala ‘uhinga fiema’u e kau loea ki he Potungae Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga	18
Fakama’ala’ala Palēmia ‘uhinga ‘o ‘ene me’a ke tuku ki tafa’aki e Lao.	24
Poupou’i e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ki he uafu ‘o Ha’apai.	25
Fehu’i ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e ngāue ki he lingi’anga veve ‘a Ha’apai	26
Fokotu’u ke hoko atu pe kole tokoni ki he lingi’anga veve ‘a Ha’apai.	26
Tokanga ki he pule’i ‘e he Poate Taulanga ‘a e ngaahi taulanga.	31
Sai ange ke talanoa ‘a e Poate Taulanga pea moe kāinga Vava’u mo Ha’apai ki mu’a pea toki hoko atu.	32
Fakama’ala’ala ki he lingi’anga veve ‘i Ha’apai	33
Kole Fakamolemole Fakafofonga Ha’apai 13 mo kole ke to’o ‘ene lea mei he miniti.	34
‘Ohake lāunga taha ngaahi Poate he Pule’anga	36
Tokanga ki hono fakataha’i Vaotātā ‘Eua mo e Tonga <i>Timber</i>	45
Fehu’i fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e <i>FISA</i>	49
Pālōti pea tali Vouti Poutngāue Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga	53
Fokotu’u ke toloi e vouti ‘a e Potungae Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou moe Ngaue ‘a e Kakai	54
Fakakau moe ‘Ilo Fo’ou ki he Potungāue Komeesi.	55

Hoha'a ki he tukuhau 'oku mole mei he ngaahi pisinisi tupu mei he fetongitongi kakai nau fakalele pisinisi.	56
Tokanga ki he founa ngāue'aki kau fakalele pisinisi mamata tofua'a 'i Vava'u.	57
Fokotu'u ke 'ohake ki Fale Alea ke liliu hingoa Potungāue kae toki fai hano alea'i he Kōmiti kakato.	59
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule'anga 2016	60
Kole tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule'anga	61
Fakama'ala'ala ki he 'uhinga 'o e 'Ilo Fo'ou 'oku tānaki ki he hingoa 'o e Potungāue.	62
'Ikai ke poupou'i Nōpele fika ua 'o Vava'u hono tukuhau'i 'o e sipi.	63
'Amanki 'e tokoni 'a e Aleapau <i>Pacer Plus</i> ke toe ma'ama'a ange koloa hu mai.	64
Liunga hongofulu e fakamole ki hono tokangaekina e <i>NCD</i> he pa'anga tānaki mei he tukuhau.	65
Tokanga ki he lahi e mole 'a e ngaahi pisinisi 'oku tonu ke 'inasi ai e kāinga Tonga	66
Ke tufotufa e monū'ia ki he kakai e fonua.	70
Pāloti pea tali 'a e Vouti fika 11 'a e Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou moe Ngāue 'a e Kakai.	74
Pāloti pea tali e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule'anga 2016	74
Pāloti pea Tali moe Vouti Fika 12 'a e Potungāue Fakamaau'anga.	75
Ne fokotu'u pea Pāloti 'o Tali e Vouti 'a e 'Ofisi 'oe 'Ateni Seniale.	75
Hiki Vouti 'a e Potungāue Polisi, Pilīsone pea moe Tāmataefi 'aki 'a e 1.8 miliona	76
Fakamahino ne 'ikai ha fakatau paasipooti ka koe fakafo'ou 'o e paasipooti faka-Tipilomētika.	76
Koe Minisita Polisi 'oku pule lahitaha 'ikai koe Komisiona Polisi.	79
Fengāue'aki lelei pe Minisitā Polisi pea moe Komisiona Polisi	80
Fehu'ia pe ne hu'u ki fē faito'o konatapu kilo 'e 200 ne ma'u 'i Vava'u.	81
Poupou ke fai ha fakalelei ki he Potungāue Polisi.	81
Kau moe Fakamaau he tāla'a ki hono faka'auha e faito'o konatapu	82
Kole ha vahe kau Polisi Fakakolo.	83
Pāloti pea tali Vouti Potungāue Polisi, Pilīsone mo e Tāmata Afi	84
Alea'i Vouti Potungāue Mo'ui	84
Fakamatala fakama'ala'ala vahevahe polokalama Potungāue Mo'ui	85
Fakama'ala'ala ki he palopalema lahi ngāue'aki faito'o konatapu	86
Tokanga ki ha founa ke fakasi'isi'i palopalema lahi ngāue'aki faito'o konatapu	87
Tokanga ki he misini <i>dialysis</i> pea moe mahaki kanisā 'i Tonga ni	89
Tali ki he hoha'a fekau'aki moe vai, pea moe misini <i>dialysis</i>	91

Lahi e fakamole ki he <i>dialysis</i>	92
Hoko atu fakama'ala'ala ki he <i>Dialysis</i>.....	93
Tokoni lahi e Dr. Tonga 'i Nu'usila he tafa'aki e Kanisā ki Tonga ni.	93
Tokanga ki he hiki'aki 1 miliona vāhenga kau Neesi	97
Pālōti pea tali Vouti Potungāue Mo'ui.....	98
Kelesi	99
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea	100

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho Tu’apulelulu 16 ‘o Sune 2016

Taimi: 1000-1010

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’ivakanō ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Kalake, kātaki ‘o fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Mālō, kātaki e Kalake fai mai e tali ui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui e Fale ki he pongipongi ni, ‘aho Tu’apulelulu eni 16 ‘o Sune 2016.

<009>

Taimi: 1010 – 1020

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea: Mālō.

Poaki

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Ngāue ‘a e Kakai, Polisi, Pilisone mo e Ngāue Tāmata Afī. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku.

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui ‘a e Falé. Ko e ‘Eiki Minisitā ki he Pa’anga Hū Mai mo e Tute ‘oku poaki me’a tōmui mai. Pea mo ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, poaki tōmui mo ia, ‘o tatau pea mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, poaki me’a tōmui. Kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Vaea. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō. Tapu mo e 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu foki ki he 'Ena 'Afifio, Kingi Tupou VI kae 'uma'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he Palēmia kae 'uma'a e tokoní mo e Hou'eiki e Kapinetí. Tapu foki ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga e fonuá kae 'uma'a e Fakafofonga e Kakaí. Pea mālō mu'a Hou'eiki ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni. Mālō 'oku tau ma'u ha 'aho faka'ofa'ofa. Ko u tui na'e o mo e ngaahi hiva mālie 'i he Kolisi Tutukú 'anepō. Pea ko ia 'oku tau fakamālō pē kuo lava atu e fatongia. Mahalo pē 'oku fai pē foki he poo ni. Ka ko 'etau Patisetí foki 'oku 'i heni. Pea ko e kole pē, 'e 'osi pē 'etau Patisetí. Kei 'ai pē ke mahu'inga'ia ki he fonuá 'oku mahu'inga e ngāue 'oku mou fai koe'uhī ko hotau fatongia totonu eni. Kā 'i he taimi tatau pē, 'oku tau sio pē koe'uhī ko e ngaahi katoanga 'oku 'amanaki ke fakahokó. Pea ko ia, ki taumu'a pē, 'oua te mou loto si'i, 'e 'osi pē 'etau Patisetí kae tuku pē ke vave atu e kau Fakafofonga ha ngaahi me'a 'oku fai e tokanga ki ai. Pea ko ia te tau fakanounou pē kae kole pē ki he Sea e Kōmiti Kakatō, ke tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

(Liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Palēmia. Tapu mo e Hou'eiki Minisitā Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele Fakafofonga e kau Nōpele hotau fonua. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí kae 'atā ke hoko atu e fatongiá. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'i he fakalaumālie lelei kimoutolu, mou me'a mai ke hoko atu 'etau fatongia, 'aho faka'osi 'o e uike hono ua 'o 'etau alea'i 'o e Patisetí. Hangē pē ko ia na'e me'a atu ki ai e 'Eiki Sea, na'e kamata 'anepō 'a e katoanga 'a e Kolisi ko Tupou, sivi hivá. Na'e me'a ai e 'Eiki Palēmia 'o e Pule'anga Tonga, ko e fua koula ia e Kolisi ko Tupou. Na'e me'a ai e 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Fakalotofonuá, me'a ai mo e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá. Pea na'e fokoutua ai mo e motu'a ko ení ko e Fakafofonga ia mo e poupuu pea mei he 'Eiki Sea pea mo e Fale Alea 'o Tonga.

Ko e katoanga fakafiefia 'aupito 'anepō. Na'e hā ai e laumālie 'o e ngāue fakatahá, loto tahá, taumu'a taha mo e laumālie fakamāfana, ko e laumālie 'o e fiefia mo e laumālie 'o e melino. Pea, Hou'eiki, kuo foaki mai e Tohitapu ko ē ke ngāue'aki 'e he Fale Alea 'o Tonga ko e fakamanatu 'o e Kolisi ko Tupou ta'u 150 pea 'oku 'omi leva hono fekau 'o pehē. "Sea e Kōmiti Kakato. Lau ma'upē potu folofola mei he Tohitapú. To'o e Tohitapú 'o lau ia mei ai. Pea 'oku 'omi e Saame 119 veesi 105, Ko ho'o folofolá ko e tūhulu ki he'eku laká, mo e maama ki hoku halá. Pea ta'ota'o mai e himi 466, veesi 6, Kuo a'u atu e ngaahi kakai, He folofola mo'ui, Lau ai ki monū ha fu'u tokolahī, He folofola mo'ui, Fai pē a' e fusi fonuá, Hiki kakai ki 'olunga, Lea fakafofo, Lea 'oku vovo, Ko e fu'ufu'unga mo'ui".

Hou'eiki, talamonū atu ke tau ma'u 'a e laumālie 'o e fiefia, melino 'i he'etau feme'a'aki ki he Patisetí. Tau hoko atu ki he Patiseti 'a e 'Eiki Minisitā Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. Pea 'oku 'i ai 'a hono potu folofola, Palōveepi vahe 10 veesi 4, te u lau atu mei he folofolá. 'Oku hoko ko e masiva 'a ia 'oku nima fakapikopikó, Ka ko e nima tutuú 'oku fakatupu koloa". Ko ia kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku to e tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā pea ko hono taimi eni.

Sāmiu Vaipulu: Sea, ‘oku tau ‘i he *Public Enterprise*, ‘ikai ko e fakalotofonua.

Sea Kōmiti Kakato: Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, kātaki fakamolemole. Ko e fehālaaki pē vakaí. Mālō ‘aupito Vava’u 15 e tokoni. ‘Eiki Minisitā. Sai, mālō. ‘Eiki Nōpele Niua.

Alea’i Vouti Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ... (kovi e ongo)... Ki’i veesi folofola ko ia na’a ke me’a mai’aki Sea, ko e nima ko ē ‘oku fakapikopikó ‘oku masiva. Ko e lea foki eni ‘a e potó. Ko e nima ko ē ‘oku tutuí mo ngāue, ‘e fakatupu koloa pea ‘oku fenāpasi lelei pea ko u fakamālō ki he Minisitā Pa’anga ‘ene kumi e ‘ū veesi folofola lelei ‘o ‘omi. Pea ko u tui pē ‘oku feinga pē Minisitā Pa’anga foki ke faka’ai’ai pē ki he ngaahi poaté koe’uhī ko e taimi ko ē ‘oku ‘eke atu ai ke ki’i fakalahilahi hake *dividend*, pea mahino ...

<001>

Taimi: 1020-1030

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ... ‘ilo pē na’e tūtuu’i honau nimá hono feinga’i honau fatongiá. Ko e taumu’a ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá ke ola lelei hono fakalele e pisinisi. Ke lava lelei, fakahoko lelei e fatongiá hangē ko ha fakahoko fatongia ‘a ha sekitoa taau taha. Pea ‘oku mau to e tānaki atu ki ai Sea mo ma’ama’a foki mo e totongi ki he kakai e fonuá. Tuku pē ke u ki’i lelelele hifo pē Sea fakamolemole, ‘i he fanga ki’i ... to’o to’o me’a lalahi pē ngaahi fatongia kuo lava kuo u tui ‘oku mahu’inga pē ke mea’i he kakai e fonuá mo ho Falé.

Ko e ‘uhilá, ko e tu’unga ko ē he taimi ni ‘oku seniti ‘e 70. Pea ‘oku lahi 'aupito ‘a e fa’a tālanga ko ē ... ko e sola ko eni ko ē kuo ‘osi fakahokó, ko e hā ‘ene kaunga ki he totongi ‘uhilá ‘i he taimi ni. Sea ‘oku lolotonga sēniti ‘e 6 ‘oku to’o pea mei he ‘uhilá koe’uhí ko e sola kātoa ko eni kuo ‘osi fokotu’u hotau fonuá he taimi ni. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e taumu’a na’e fokotu’u pē ia he Pule’anga kuo hilí, ‘oku mau lele’i ai pē taumu’a ko iá he ko e taumu’a lelei ke a’u ki he 2020 ‘oku seniti ‘e ... pēseti ‘e 50 ‘a e totongi ‘o e ‘uhilá ‘oku ma’u pea mei he ... ‘a e paoa ko ē ‘oku ‘i he ‘uhilá ‘oku ‘omai ia pea mei he solá pē ko e *wind turbine* pea mo ha to e me’a pē he *renewable energy*.

Ko e tu’u ko ē he taimi ni ‘oku pehē leva, ‘oku sēniti ‘e 76, pea ko e seniti leva ‘e 6, ‘a ia kapau na’e ‘osi a’u ‘o pēseti ‘e 50, ‘e seniti ‘e 38 ‘oku ha’u pea mei he solá pea mo e ma’u’anga ivi kehé. Pea ko e me’a eni ‘e hokó, ko e taimi ko ē ‘e hiki ai ‘a e loló hangē ko e hiki ko eni ‘a e loló ‘e fakahoko ‘i he uike kaha’ú, ko e sēniti ‘e 70 ‘e uestiá. Ko e sēniti ‘e 6 ‘e tu’uma’u pē ia. Ko e taimi ko ē, kapau na’e ‘osi a’u ‘o pēseti ‘e 50 ko e sēniti pē ‘e 38 ‘e uestiá kae tu’uma’u pē sēniti ‘e 38. ‘A ia ko e lahi ange ko ē ‘etau ngāue’aki ‘a e ngaahi ... ‘a e ivi kehé, ivi ‘o e la’ā, pea mo e ivi ‘o e havilí, ‘e si’isi’i ange leva ‘a e kongá ko ē ‘o e totongi ‘uhilá ‘oku tu’u lavea ngofua ‘i he fetō’aki ko ē totongi ‘o e loló. Pea ko e taumu’a ia ko ē na’e fokotu’u pea ‘oku mau lele’i mo e taumu’a ko iá ‘o fengāue’aki pea mo e va’a ko eni ‘o e Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ke kumi mai ha ngaahi tokoni. Taimi ni ‘oku ‘alu pē ke si’isi’i ange e ngaahi tokoní. ‘A e tokoni kakato mai ‘a e ngaahi Pule’angá ki he solá pea mo e ma’u’anga ivi kehé, pea ko e me’a leva ‘oku hokó, ‘oku to

e feinga 'a e kautaha 'uhilá, na'a lava pē ia 'o fengāue'aki mo ha ngaahi kautaha, ke nau lava pē 'o ōmai 'o fokotu'u e solá pea fakatau ki he 'uhilá, 'i ha mahu'inga 'oku fakapotopoto pea tau lava 'o totongi 'e he kakaí pea ma'ama'a ange 'i he taimi ni. Pea ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'a e totongi 'o e 'uhilá. 'A ia ko e pēseti 'e 15 ko ē na'e fai ko ē 'a e taumu'a ko ē pea mei he ta'u kuo 'osí 'i he kamata'angá 'oku 'osi 'ova ia 'i he seniti 'e 20 he taimi ni. Pēseti 'e 20 he taimi ni, 'a e holo ko iá. Ka ko e holo foki ko iá ko e kongá lahi ia ko e loló, pea ko e ki'i kongá pē eni hangē ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai, ko e ma'u'anga ivi kehé. Pea 'oku mateuteu pē Pule'angá ka ai pē ha taimi 'e to e 'alu hake ai pea 'oku to e mateuteu pē Pule'angá ke fai hano feinga'i ke fakama'ama'a pē 'uhilá ki he kakaí.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Poate Vai

Ko e vaí Sea, hangē ko e me'a ko ē kuo 'osi mea'i he ... holo pēseti 'e 10 foki. Na'e fa'a fai e lāunga lahi 'i he totongi mitá, 'a ia 'oku pa'anga 'e 5 'i he māhina kotoa pē, pea kuo 'osi to'o mei he Poate Vaí, pa'anga 'e 2.50, to'o pēseti 'e 50 'o e totongi mitá. Ko e to'o ko ē pēseti 'e 50 ko iá, 'oku 'osi 'ova leva he pēseti 'e 15 'a e fakama'ama'a kuo 'i ai 'i he taimi ni, nau lolotonga sio pē nautolu he taimi ni Sea, na'a lava he kaha'u vave mai ko eni 'o to'o kakato pē 'a e fo'i totongi mitá ia. Ka 'oku nau lolotonga fakalelei 'a e vaí 'aki 'a e ngaahi mita fo'ou pea mo e ngaahi ngāue lahi 'oku nau fai ki ai he taimi ni ke lava pē, ke 'oua 'e holo e tu'unga fakapisinisi. He ko e 'osi foki ko ē 'a e ta'ú 'oku 'i ai pē 'a e *dividend* te mau alea ki ai koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ko ē 'a e Pule'angá 'oku 'omai ki he motu'a ni ke fakahoko kiate ki nautolú. Ki mu'a pea u hoko atú Sea ko e *dividend* ko eni na'e hiki 'o 7.5 'i he ta'u kuo 'osí pea 'oku hiki 'i he ta'u ni 'o meimei 9 miliona, 'a e *dividend*, ko e 7.5 'oku kakato ia, 'e kakato pē hono tānakí he ta'u ni. Pea 'oku ou tui ko e... neongo pē 'oku hiki, ka 'oku ou tui, te u toki lave ki ai 'anai, he ola ko ē fakapisinisi 'o e ngaahi Poaté, pea 'oku ou tui te mau feinga pē mo e ngaahi Poaté ke fakakakato pea mo e tāketi fo'ou ko ia kuo 'omi pea mei he Fale Pa'angá.

Fakamatala fekau'aki mo e mala'evakapuna

Mala'evakapuná Sea, mou mea'i pē 'oku toki 'osi atu foki eni hono *reseal* pē fakalelei'i 'a e tō'anga vakapuná. Me'a fakafiefia he taimi ni ko e lava 'a e 777 'o ha'u tu'o taha 'i he uike pea mei Nu'usila. Me'a fakafiefia he taimi ni ko e lava e puna fakahangatonu mai pea mei Fisi ki Vava'ú. Me'a fakafiefia he taimi ni ko e to e 'asi he niusi 'oku 'i ai 'a e kau *interest* pē 'oku 'i ai e kautaha vakapuna mei Ha'amoá 'oku nau siofi mai 'a Tonga ni ki he kaha'ú pea 'oku ou faka'amu pē na'a lava 'a e kautaha vakapuna 'a Tonga ni 'o siofi 'a Ha'amoá. 'E vave ange ia he siofi mai tautolu 'e Ha'amoá he tokoni kia kinautolu pea tokoni ki hotau fonuá. 'Oku lolotonga lele 'i he taimi ni 'a e ngaahi poloseki ki he fakafo'ou e maama ko eni ki he tō'anga vakapuná, pea pehē ki hono fakalelei'i 'o e teminolo ko eni 'i mala'evakapuná. Fo'i 'elia ko eni 'oku tau ōmai 'o ma'u ai 'a e utá Sea, mou mea'i pē foki 'oku fihi 'aupito, pea 'oku fai 'a e ngāue he taimi ni ke fakalelei'i ia. 'Oku 'i ai 'a e kole pea 'oku fakapa'anga he pa'anga 'a e *World Bank* 'a e taua fo'ou ki mala'evakapuna, fale tāmata afi fo'ou, ngaahi me'angāue fefolau'aki vakapuna, pea pehē mo e ki'i tangikē lolo 'e taha ki Vava'u, kuo u 'ilo ko e me'a ia na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia mālōlō, ke 'i ai ha lolo fe'unga 'i Vava'u ke 'utu e ngaahi vakapuná pea kapau 'e 'alu 'o fai e fepuna'aki pea mo Ha'amoá 'e 'alu pē ke lahi ange 'a e fiema'u ke lava 'o 'utu e vakapuná 'i Vava'u.

Poate Taulanga

Ko e Poate Taulangá Sea ‘oku mou mea‘i pē foki ‘oku lolotonga lele he taimi ni ‘a e poloseki ko ē pea mei Siapaní, hono langa ‘etau uafu *domestic* pa‘anga ia ‘e nimangofulu tupu miliona. ‘Osi, ko e *briefing* ko ē ‘a‘aku ‘i he ta‘u kuo ‘osí, na‘a ku faka‘asi ai ‘a e ‘amanaki ke fakatau mai ‘a e vaka pailate ki he Poate Taulangá pea kuo ‘osi fakatau mai ia. Ko e ki‘i vaka oma holo ‘oku lele holo heni. Pea kuo nau ‘osi faka‘uhila fo‘ou mo uafu Vuna ‘o hangē ko ‘enau palani ko eni na‘a nau fai he ta‘u kuo ‘osí. ‘Oku lolotonga lele pē ‘a e valitā mo hono fakamaama ‘a e uafu Kuini Sāloté, pea ‘oku ai ‘a e me‘a lalahi ‘e 2 ‘oku nau sio ki ai he taimi ni. ‘Uluakí ko e ‘oange ‘a e uafu ‘a e kau toutaí. ‘Oku fai e fakataha he uike kaha‘ú ‘a e Minisitā Toutaí pea mo e Poate Taulangá, pea mahalo ‘e kau atu ki ai pea mo e Fakafofonga pea mei he Kosilio ‘o e kau toutaí. Ko e sio ki ha palani pau ‘o e ngaahi me‘a ko ē ‘oku fiema‘u fakafonua, ki he *national interest*. Ngaahi me‘a ko ē ‘e lelei ki he fonuá pea mo e kakaí fakalukufua ke ‘ange ha ... pea nau sio ai ki ha ‘u fokotu‘utu‘u ki ha kongá ‘i he uafú ke vahe‘i ange ko e kongá ia ‘o e kau toutaí. Pea ‘oku ou ‘ilo ko e kongá ia he me‘a na‘e tokanga ki ai ‘a e Pule‘anga kuohilí pea ko e taimi ni ‘oku mau lolotonga ngāue ki ai pea mo e Minisitā ‘o e Toutaí.

Ko e me‘a hono ua ki he Poate Taulangá ‘e Sea, ko ‘emau faka‘amu, na‘e ‘osi fakapaasi pē foki *in principle* ke mau fakakaukau pea fai ha sio ki ai ki he ‘u uafu ko ē ‘o e ngaahi ‘otu motú, ke ‘omai ki he malumalu ko ē ‘o e Poate Taulangá. Lahi taha ‘a e me‘a ‘oku ou ‘ilo, lave‘i he motu‘a ni, ‘a e lahi ko ē ‘o e ‘ikai ke loto ki ai he ‘e ōatu ‘o fakamamafa‘i ‘a e *charge* ko ē mo e totongi ko ē ‘o e uafú. Kuo u faka‘amu he taimi ni pea kuo u ‘osi kole ki he Poate Taulangá ke nau ‘ai ha fakamatala pea ‘e ō ki Vava‘u, ō ki Ha‘apai ‘o *present*. Sai ‘a ‘Eua ia kuo ‘osi fakahoko pē ia ‘e he Fakafofonga ‘Eua, pea ko eni kuo fakahoko mai he Fakafofonga Niuá, tahataha e ongo taulanga Sea he ‘ikai ke ma‘u ai ha seniti ai ‘a e Poaté pea nau ‘uluaki ‘io mai nautolu. Pea ko e faka‘amu ki Vava‘u mo Ha‘apai pea fai ai e tali fehu‘í. ‘Eke ai pē ‘e fiha e totongi e fanga ki‘i vaka iikí he ‘oku kei ta‘etotongi pē he taimi ni. Ka ko e me‘a lahi Sea ‘oku ou tokanga ai ki he fakalalakala ko ení, ke a‘u, hangē ko e me‘a ko eni na‘e tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Ha‘apai ‘aneafi. ‘Oku ‘ikai ke afe e vaká ‘i Ha‘apai. ‘Oku totonu ke afe ‘i Ha‘apai. ‘Oku ma‘ama‘a ange e koloa ia ‘i Vava‘ú, ‘i Ha‘apai, koe‘uhí ko e lava ko ē ‘a e vaká ‘o ‘alu ki ai. Pea kapau ‘e lava ‘e he Poate Taulangá ke nau ‘omai ha tali ki he ngaahi fehu‘i ko iá. Te mou lava ke fakaloloto e uafú? Te mou lava ‘o ‘ai e ngaahi fale ke ‘omai e koloá ‘o ‘ave ki ai? Te mou lava ... pē ko e hā e ngaahi tokoni ko iá, te mou lava ‘o tu‘u ‘a e totongi ko ē ‘a e fanga ki‘i vaká he ‘oku nau lolotonga ta‘etotongi pē? ‘Oku nau ilifia na‘a mou ‘unu atu pē ‘o ‘ai ha totongi. Pea kapau ‘e lava kātoa e ‘u me‘a ko iá, ‘o kei ta‘etotongi pē fanga ki‘i vaka taautahá mo e ngaahi vaka ko iá, ka nau lava ‘o fakalelei‘i pea mo fakaafe atu ‘a e ngaahi faingamālie ko ení mo e ngaahi fakalalakala ko ení ‘i Ha‘apai pea ‘oku ou sio Sea ‘oku ‘ikai ke ai ha ‘uhinga ke ta‘elava ai ‘a e ngāue ko ení. Ka ko e me‘a ‘uluakí, ‘oku ou loto ke fai e talanoa...

<003>

Taimi: 1030-1040

Fakalahi e ngaahi ngaue faka-Pangike ‘a e Pangike Langa Fakalalakala.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ... talanoa mo e kakai ‘o tali ai ‘a e ngaahi fehu’i. ‘Alu ki Ha’apai, ‘alu ki Vava’u pea femahino’aki ai. Pea ka a’u atu pē ki ha fa’ahinga tu’unga ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e kakai ki ai, pea ko hono ngata’anga pē ia. Ka ko e anga ia ‘o e fakakaukau mo e faka’amú fekau’aki pea mo e Poate Taulangá.

Ko e Pangikē ko eni Fakalalakaká Sea. Mou mea’i pē foki he na’a ku fakahoha’asi pē ‘a e Feitu’una pea mo e Fale Alea ‘i he ta’u kuo ‘osí. Oku nau lolotonga feinga’i ke fakakakato hono faka-Komesiale’i ‘o e Pangikē ke tatau mo e ‘u Pangikē ko ē faka-Komesiale kakatō. Kuo ‘osi lava eni ‘a e vete pa’anga mulí mo e fe’ave’aki pa’anga mulí ‘i he Pangikē Fakalalakaká. ‘Oku nau sio he taimi ni, ke fakahoko hono ngāue’aki ‘o e *Internet* ki he ngaahi ngāue fakapangikē ‘a e ngaahi Kautahá pea pehē ki he fakafo’ituitui pea mo ‘ai foki ha’anau misini *ATM* ‘a eni ‘oku toho misini ‘oku toho mei ai ‘a e seniti. Ko ‘enau ‘unu’unu ia ke a’u ko ē ki he fakakomesiale kakato ‘o e Pangikē.

‘Oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga ‘oku ou fie lave ai ki he Pangikē. ‘Oku kei fakahoko pē ‘e he Pangikē ‘a honau fatongia ki he fonua. Ko e fo’i tefito’i fatongia ko ē ‘o e Pangikē ke tokoni’i ‘a e fanga ki’i pisinisi iiki, ke tokoni’i ‘a e kakai ko ē ‘oku masivesivá, pea kou fakatātā ‘aki pē ‘a e nō fakalalakaka ko eni ‘oku peseta ‘e 1 mo e peseti ‘e 4. ‘Oku mahino foki meihe me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ko e me’a ko eni na’e ‘i he Pule’angá, ka ‘oku ‘ave ki he Pangikē. Ko hono ‘ave ki he Pangikē Sea, ‘oku mole ai ‘a e Pangikē ia. ‘A ia ‘oku ngāue ai ‘a e tamaiki ia pea ko ‘enau ‘u fakamole ‘oku ‘ikai ke ma’u ha’anau seniti foki ‘anautolu ia. Pea ko e ‘uhinga pē ‘eku fakatātā ‘aki ia, ‘oku kei fua pē ‘e he Pangikē ko eni honau fatongia tefitō, ‘a ia na’e ‘uhinga ai hono fakamavahe’i ai kinautolu, ko e Pangikē pē ia hono Fakalalakaka ‘o e fonuá. Pea ‘oku nau toe feinga foki eni ke fakakomesiale, ke lava ‘o ma’u ha seniti pea meihe ‘u faingamalie fakakomesiale ‘o e ngaahi ‘u Pangikē kehe. Ka ko e fakamatala fakamuimui ‘oku ou ma’u mei ai pea ‘oku mou mea’i pē ‘enau *dividend* fakamuimui ko e 1milioná. ‘Oku ‘alu ke sai ange, tokoni lahi ‘aupito fakaseniti ‘a e ngaahi me’a ko ia kiate kinautolu.

‘Oku ‘i ai foki Sea, ke tau tokanga ke fakama’a hotau fonua he taimi ni. Folau’eva’eva pea tokoni pē ki he’etau nofō pea ‘oku ifo pē omai mei muli mei hotau ngaahi fonua kaungā’apí. Tau hifō ko ē ‘i mala’evakapuna pea tau lele mai ‘oku tau ongo’i ‘oku tau fe’au’auhi pē mo kinautolu ‘i he ma’á. Mahalo pē ‘oku ‘ikai ko e ngaahi langá mo e me’a ko ia, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau he taimi ni, pea kuo ‘osi tali ia ‘e he kainga Ha’apai, ke ‘alu ange ‘a e Poate ki ai. ‘A e Poate ko eni ‘o e Vevé, *Waste Authority*. Pea ‘oku mau ngāue he taimi ni, hangē ko Vava’u, na’a lava ke ‘ave, he ‘oku lele pē foki ‘a e ngaahi hikoveve. Ka ko ‘ene ‘osi atu pē ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i *funding* ‘oku ma’u, fanga ki’i seniti ‘oku ma’u, pea ko ‘ene ‘osi pē ‘a e fanga ki’i seniti ko ia, ‘ikai toe fai hono hiko ‘o e veve mo hono fakama’a ‘o e ngaahi koló pea mo e veve ko ē ‘oku fiema’u ke fakama’a. ‘Oku fai ‘a e ‘amanaki he taimi ni, pea mo e sio ke a’u ‘a e Poate ko eni ke ‘ai hano Va’a ‘i Ha’apai pea mo Vava’u.

Ko ‘eku ongoongo ki he Kautaha Vaká. ‘Oku lolotonga tu’u he taimi ni ‘a e ‘Otuanga’ofa Sea. Ko e maumau ko ē ‘a e ‘Otuanga’ofa ‘oku fo’i tapili foki ‘e ua mo e ongo fohe’uli ‘e ua ke afe’i holo ‘aki ‘a e tapilí. Pea ‘oku maumau ‘a e fo’i fohe’uli ia ‘e taha. Ko hono ngaahi ‘o e fo’i fohe’uli ko ia, mahalo ‘e mahia ia ‘e tolu ki he fā, mo hono ngaahi ko ē mo hono toe ‘ave ‘o ngaahi. Ko e ‘u kongokonga ko eni ‘o e vaká. ‘Oku ‘ikai toe ma’u ia meiha feitu’u kuopau pē ke ngaahi

ia mei Siapani. Pea ‘oku fai leva ‘a e sio he taimi ni ‘a e Pesá. Ko e Niuvakai he taimi ni, ‘a e vaka ko eni Niuvakai, ‘oku ‘ikai foki ke uta pasese, ka ‘oku tokoni pē hono ‘ave holo ‘a e ‘u utá he taimi ni. Pea ‘oku fai leva ‘a e sio ‘a e Poate he taimi ni. Ko e *option* ‘e ua ‘oku fai ‘a e sio ki ai he taimi ni. Ko e *option* ‘uluakí pē ‘e *hire* mai ha vaká, ke nau lelei’i ‘aki ‘a e fefolau’aki he taimi ni, ‘o tokoni pē ki he fefolau’aki ‘i tahi fakataha pea mo e vaka ‘o Tu’i ‘Uata. Pē ko ‘enau fakatau mai ha vaka, ke ua ‘aki he ko e taimi peheni ‘oku lava pē ‘o kei fakahoko pē ‘a e fatongia fefolau’aki vaka tahi.

Fakalelei ki he ngaahi Poate ‘a e Pule’anga.

Sea, ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ou fie lave ki ai kihe ngaahi Poaté, ka kou tui ‘e si’isi’i ‘a e taimi ia ko eni. Ka ko e ta’u kuo ‘osi na’e fai ko eni ‘eku fakahoha’asi ‘a e Fale Alea ni, ‘i he *Budget* ko eni. Na’a ku talanoa ki he *reform* ko eni ‘a e Poate ‘oku fakahokó. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakakaukau kehekehe pē ia meihe *reform*. Ko e ‘uluakí ko hono fokotu’u ha Pisinisi fo’ou. Ko e *option* ko ia Sea, ko e fili ko ia na’e lalava ia, kapau temou manatu’i na’e ‘i ai ‘a e ki’i Kautaha ko e *Tonga Gas*. Ko e Kautaha ko ia na’e ma’u ia ko e *Home Gas* ko e Kautaha Tonga ia. Ko e *Tonga Gas* ko e Kautaha ia na’e ma’u ia ‘e he Kautaha Fisi, pea na’e fakatau leva ‘e he ‘Uhilá ‘a e ki’i Kautaha ko eni. Pea ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e ‘Uhilá ‘i he Potungā ‘Uhilá. Ko e ki’i Kautaha ko eni na’e kamata pē ‘enau *dividend* ‘anautolu ‘i he *dividend* ko ē na’e toki ‘osí. ‘A ia ko e seniti lelei ‘oku ma’u meihe ki’i Kautaha ko eni, pea kapau ‘e ‘osi pē ‘a e Ta’u fakapa’anga ko eni, mo e ta’u fakapa’anga hokó, kuo sio ‘oku tu’u lelei ‘a e ki’i Kautaha ko eni, ‘e ala fakamavahe’i leva ko e Poate makehe mei he ‘Uhilá.

Na’e fai ‘a e talanoa ki hono fakalelei’i ko hono *restructure* ‘aki hono fakalelei’i ‘a e Fa’unga ko ē ‘o e ngaahi Pisinisi. Pea ‘oku lolotonga hokohoko pē ia ‘i he ngaahi Poate lalahi he taimi ni. Na’e fai ‘a e talanoa ki hono fakataha’i pē ‘e lava ke fakataha’i ha Kautaha Pisinisi ‘e ua pē tolu ke fakataha’i, te’eki ai ke fakahoko ‘a e fakakaukau ko ia, ka ‘oku mau ‘osi he taimi ni, ‘oku ala lava pea ‘e sa’ange. Pea ‘oku mau lolotonga muimui’i ‘a e fakakaukau ko ia ki he taha pē ua ‘o e ngaahi Pisinisi he taimi ni. Na’e fai ‘a e fakamatala ki hono fakataha’i ‘o e ngaahi Poaté, ‘o e ngaahi Kautaha Pisinisi ‘o *under* pē ‘i ha Poate pē ‘e taha. Pea kuo ‘osi fakahoko ia ki he Poate ‘e tolu he taimi ni.

‘Uluakí, ko e *Utilities*, ‘a ia ko e ‘Uhila mo e Vai pea mo e Vevé. Ko hono uá, ko e *Communication* ko e Fetu’utakí ‘oku ‘i ai ‘a e *TCC* mo e Letiō pea mo e *Tonga Post*. Pea ko hono tolú eni na’e toki fakahoko ‘i he mahina kuohilí, ko e *Transport* ‘oku kau ki ai ‘a e mala’evakapuna pea mo e Poate Taulangá, fakataha pea mo e Kautaha Vaká. ‘Oku toe ‘a e Poate, Kautaha Pisinisi he taimi ni ‘e 14 ‘e 5 ka ‘oku mau lolotonga sio ke toki hoko atu ki he ngaahi Kautaha ko eni, Kautaha Pisinisi ko eni. Na’a mau fakaha foki ki ha fakatau ‘o e ngaahi Pisinisi, *sell ‘a e share* ‘o e Pisinisi, kae kei puke ma’u pē ‘e he Pule’anga ‘a e kongá lahi ‘o e ngaahi ‘inasi ko ia. Nau talanoa foki ki hono fakatau kakato ha Pisinisi pē *Privatise*, fakatau kakato ‘aupito ha Pisinisi ia kitu’a kae ‘omai ‘a e seniti ko ia ke tokoni ki he Pule’anga. Pea pehē foki kihe fakakaukau ‘o e ‘oange ‘a e Pisinisi ke fakalele ‘e ha Kautaha, pea fakafoki mai kihe Pule’anga ‘o *develop* fakalakalaka pea toki fakafoki mai kihe Pule’angá, ‘i he ‘osi ha ngaahi ta’u. Pea kuopau ke fai ha ngaahi alea ai ke *benefit* mei ai ‘a e Pule’angá.

Hoko atu ngaahi fakalelei ki he Poate Vai ke lele lelei e ma'u'anga vai.

'A ia ko e ngaahi *reform* ia na'e fai 'a e fakakaukau ki ai, pea ko e me'a faka'osi pē Sea, mo ha pisinisi 'oku totonu ke tamate'i, pea tamate'i mo e fakamole kihe Pule'anga. Ko e ngaahi *reform* ia na'e fai ki ai 'a e talanoa ki ai Sea, pea ko e konga lahi 'o e ngaahi *reform* ko eni Sea, kuo 'osi fakahoko, pea 'oku 'i ai 'a e konga 'oku te'eki ai ke fakahoko, ka 'oku mau ngāue ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a *reform* ko ia.

Ko e fehu'i ko eni pē ko e ha 'a e 'aonga 'o e *reform* Sea. Ko e me'a foki ko e mapule'i lelei ange 'a e pisinisi, pea fakalele fakapisinisi tika atu pea meihe tu'unga ko ē na'e 'uluaki 'i ai.

Ko hono uá, Ko e 'ave 'a e tefito'i fatongia, hangē ko e ke lele 'a e vai 'i Nuku'alofa pea 'oua 'e toe tu'u ha feitu'u. Pea kou tui 'oku 'osi lele lelei, 'oku 'alu, 'alu mamālie pē ke pehē 'a e *service* he taimi ni. Ko e me'a mahu'inga ia, pē ko e ha 'a e talanoa mai 'a e *dividend* mo e me'a kapau 'oku 'ikai lava lelei 'a e tefito'i fatongia. 'Oku 'ikai hano 'aonga pea ko e ongo me'a tefito pea 'oku mau toki tanaki atu pē foki ai Sea, hangē ko e me'a 'oku fa'a fai ki ai 'a e fakahoha'a, ke ma'ama'a fe'unga ki he kakai. He ko e taimi ko ē 'oku fakapalanisi ai kole atu ke holoki 'a e totongi 'oku fu'u mamafa, pea nau pehē mai. 'E anga fēfē ko e 'uhinga ko e 'osi 'a e ta'u te'eki ke talamai ke 'oatu 'a e *dividend* 'e taha. Pea kou fa'a fakakata ange pē kia nautolu Sea. Ko e 'uhinga ia ho'omou Poate ke mou fakakaukau'i pē 'e fēfē'i. Ka 'oku 'ikai ke faingofua, 'oku 'ikai ke faingofua.

Sea, ko 'eku fakamatala foki 'aku eni ia, 'oku 'ikai ke pehē 'oku haohaoa 'a e ngāue. Lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a ia ke fakalelei'i. Pea kou tui ko e ha'u ko ē pea meihe ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni. Teu fakatāta 'aki. Ko e toko 1,200 foki 'a e kaungāue fakakatoa ko ē 'a e ngaahi Poaté 'e 15 ko eni. Ko e tupu ko eni na'a tau ma'u 'i he ta'u kuo 'osi meihe Poate 'e 12. Ko e ta'u ni ko e Poate pē 'e 12 na'e tupu, ko e fo'i tolu ia kei mole pē, ka ko e tupu ko ē na'e ma'u meihe ta'u kuo 'osi meime'i 3miliona 'oku fakalaka'aki ko ē pea meihe ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni. Ko e konga ai ko e *feedback* pē ko e ola ia 'o e *reform* 'oku fai, ko e konga ai ko e ola pē ia 'o e ngaahi fakalelei na'e fai mai pē ia ki mu'a. Ka kou ongo'i pē he taimi ni, 'oku 'alu pē ke mā'opo'opo ange 'a e mahino kihe kaungāue pea pehē ki he kau Poaté 'a ē 'oku fili atu meihe Pule'angá 'a e fatongia 'a e mafatukituki 'o e fatongia ia 'oku nau fai pea mo e

<004>

Taimi 1040-1050

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ...mahu'inga ke fai he lelei taha 'a e tefito'i fatongia mo 'omai ha sēniti foki ki he Pule'anga ke tokoni ki he ngaahi fatongia ki he Hou'eiki Pule'anga.

Pea ko e tu'unga ia Sea ko ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi Poate. Te u ki'i *brief* atu Sea 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Poate ko eni *Tonga Forest*. 'I ai 'emau ki'i *press release* mahalo na'e ki'i tuai hono 'ai 'e he tamaiki kā 'oku ou faka'amu ke u *brief* atu pē 'e au ia pea mo toki 'osi ia pea toki 'atā pē ke toki fehu'i mai ha taha.

Fakama'ala'ala tu'unga 'oku 'i ai 'a e Tonga Forest

Sea ko e tu'unga ko ē na'e 'i ai 'a e Tonga Forest na'a ku 'osi fakahoha'a pē ki ai 'i he Fale Alea 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e kau eni ia...ko e mole ko ē he ta'u kuo 'osi na'e 1.5 he 13/14, fakakātoa 'a e ngaahi Poate ko ē na'e mole na'e 1.5, 1.3 ia ai ko e Tonga Forest 'ata'atā pē ia. Ko e mole ko ē he 14/15 na'e 1.6 ko e 1.5 ia 1.4 meimei 5 ia ai ko e Tonga Forest 'ata'atā pē ia, 'a ia ko e ko e tu'unga ia ko ē mafatukituki 'o e palopalema ko ē 'o e Tonga Forest. Na'a mau sio lahi ki heni koe'uhí he ko e fo'i ta'u kuo 'osi pē na'e 'ave 'e he Pule'angá ai meimei 1 miliona, he toutou kole 'a e Tonga Forest ko e feinga'i pē foki eni ke 'oua 'e mate, he toutou kole 'a e Tonga Forest, maumau 'a e misini ko ē, pea hanga 'ave seniti ki ai ke ngaahi 'aki 'a e misini ko ē fakatau mai 'aki 'a e misini ko ē, pea mo fai 'a e ngaahi fakalelei ki he kautaha. Ko e 'omai ko ē 'enau *business plan* ki he ngaahi ta'u ko eni ka hoko 'osi fakamahino mai pē ia ai te mau fiema'u 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi ta'u ko eni, ko e 'uhinga ke kei lava 'o lele 'a e Tonga Forest, pea ko hono fakaikiiki eni Sea. 'I he ta'u 'e nima kuo hili na'e 'ikai tali 'e he 'Atita ke nau 'omai 'enau talamai 'oku sai he ta'u 'e nima hokohoko a'u mai ki he ta'u kuo 'osi, ko e ta'u kuo 'osi foki ia mou mea'i pē na'e 'i ai 'a e 'ū palopalema lahi ia heni na'e kau mo hono tutu 'ona 'o e lekooti mo e 'ū me'a kātoa ko ia, lolotonga 'i he kau Polisi ia he taimi ni, kei fai 'a e ngāue ki ai 'a e kau Polisi. Te'eki ai ke nau totongi ha tukuhau, 'oku 'alu ke si'isi'i ange 'a e sēniti ko ē 'oku ma'u mai mei he pisinisi. Ko 'eku talanoa eni ki he vaotā ko ē 'i 'Eua, ko e vaotā foki ko ia 'oku meimei *hectare* 'e fitu ngeau tupu, meimei ko e uangeau leva ia ai 'oku to'o ia.

Lord Tu'iha'ateiho: Sea 'i ai 'eku ki'i fehu'i fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou kole atu mu'a ke mou kātaki fakamolemole Hou'eiki tuku mu'a ke 'osi 'a e me'a 'a e Minisitā...ke *flow* lelei.

Lord Tu'iha'ateiho: ...'io 'oku ne me'a 'aki 'a e me'a na'e tutu 'a ia ko e koloa ia 'a e Pule'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko 'eku 'uhinga ko ē ki ai, ko 'eku 'uhinga ki ai mou kātaki 'alā.

Lord Tu'iha'ateiho: ...kae paasi ia 'i he me'a ko ia ko 'eku hanga pē 'e au 'o fie 'eke ange pē ko e hā 'a e ngāue 'oku fai 'o fekau'aki mo e koloa ko eni na'e tutu he ko e 'uhinga he 'oku hanga 'enautolu ia 'o tamate'i 'a e ngaahi 'ū koloa mo e 'ū mata'ifika 'e lava ke ma'u 'i he līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Minisitā hoko atu pē ho'o fakamatala kae toki aofangatuku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: 'Io, sai pē Sea na'a ku fakamatala pē foki au 'oku lolotonga 'i he kau Polisi ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, pea ko 'eku kolé Hou'eiki mou laumālie lelei mu'a tukuange ki he Minisitā ke 'osi lelei 'ene me'a pea mou toki fehu'i leva. 'E to e 'oatu pē ho faingamālie fakamolemole, kātaki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Mālō Sea. 'A ia na'e 'i ai mo e ...ko e pa'anga mālōlō ko ē 'oku tu'utu'unia ki he ngaahi Poate ke 'ave ki he kau ngāue na'e lēkooti pē

ia, ka na'e te'eki ai ke 'i ai ha silini pehē ia 'e totongi 'i he'etau pa'anga mālōlō ko ē 'atautolu, 'i he ngaahi ta'u mai ki mui ni. Ko e vaotātā ko ē 'i 'Eua 'eka 'e fitu ngeau tupu, uangeau tupu ia ai ma'u ia 'e he vai foki, kongā ko ē 'oku 'i ai 'a e matavai. Ko e 'eka 'e uangeau hongofulu 'oku toe 'i he taimi ni, 'eka 'e tolungōfulu tupu na'e 'osi tō, 'eka 'e teau valungofulu tupu 'oku te'eki ai ke tō, ke tō 'a e teau valungofulu ko ia Sea 'ikai ko e 'eka ko e *hectare*, ke tō 'a e teau valungofulu tupu ko ia 'e lau miliona Sea 'a e seniti 'e fiema'u ki ai. Pea 'i ai mo e nō 'i he Pangikē Fakalalakaka fā miliona, nima miliona kau ki ai mo e totongi tupu. Pea ko e tu'unga ia ko ē na'e 'i ai 'a e kautaha. Fai leva 'a e feinga holo 'a e Pule'anga 'o fie tokoni mai ki'i kautaha 'a e kau *Maori*, pea fai 'a e *negotiate* mo nautolu pea ko e me'a eni na'a nau talamai, pea te mau totongi 'a e nō ko ē he Pangikē, te mau totongi 'a e nō 'i he Pangikē, te mau 'atu 'a e 1.5 miliona ko e ...ke fakalelei'aki 'a e misini mo e me'a kotoa pē 'oku fiema'u 'i he taimi ni hono fakalelei'aki 'o e pisinisi, pea te mau to e 'oatu mo e'io, pea te mau hanga 'o tō mo e 'akau.

Sea ko e fakalele ko eni 'o e 'o e ...ko e kautaha ko eni 'oku nau hū mai ko eni te nau kei hanga pē 'o fakangāue'i 'a e kau ngāue he taimi ni, mahalo 'e tokolahia ange he kaha'u, pea 'oku 'i ai mo e 'ū alea ia 'oku fai mo nautolu Sea ki he lelei ki he fonua pea mo kei lava 'a e vaotā 'o ngāue mo tō ke lava pē 'o *survive* ki he kaha'u. Pea ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'a e kautaha ko eni Sea, pea na'e 'osi fai 'a e *sign* 'i he aleapau mo kinautolu 'i he uike ko eni 'e ua kuo maliu atu.

Sea ko e Patiseti ko eni ...

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā pē te ne tali fekau'aki mo e *Tonga Forest* ...

Sea Kōmiti Kakato: Mou kātaki mu'a Hou'eiki mou kātaki 'alā, tukuange 'a e Minisitā ke 'osi 'ene me'a.

Lord Fusitu'a: Ko e tokoni, ko e ki'i tokoni pē mo e poupu, 'ikai ko ha fehu'i ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu, tokoni mo e 'ū me'a ko ia talitali ke 'osi ...

Lord Fusitu'a:(kovi e ongo)... fo'i *subject* ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ma'u 'a e motu'a ni ko e alea ko ē mo e kau *Maori* na'e 'i ai 'a e kaunga lahi 'a e fevā'aki 'a e Fale 'o Ha'a Mohefo pea mo e kautaha ko eni 'a e kau *Maori*, 'a ia ko u fakamālō pē au 'a e motu'a ni ia ma'ae Fale kuo a'u ē ki hotau Pule'anga 'a e kakai 'oku kei taki pē Hau mo e Fale 'o Ha'a Mohefo hono tokonia 'o e fonua, ko e ki'i tokoni pē ia mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mahino pē ia 'a e taki 'a Ha'a Mohefo, kā ko 'eku kole atu ke tuku mu'a ke 'osi 'a e me'a 'a e Minisitā, 'e te u 'oatu pē homou faingamālie ke mou me'a, kae tuku ke tafe lelei 'a e fakamatala ko eni 'a e 'Eiki Minisitā, hoko atu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea te u faka'osi ai pē. Sea ko e *budget* ko eni mo e me'a ko ē na'a ku kole 'ane efiāfi, pea toki tuku ho Fale, ko 'eku ongo *Accountant* 'e ua koe'uhī ko e lele ko ē 'a e *reform* fiema'u 'aupito ke fakafefeka 'a e tafa'aki ko ia, pea mo fai 'a e tokoni ke tokoni mai ki he Pule'anga ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ē 'oku fakahoko fakataha pē pea mo e tokotaha ke ...pea mo fokotu'u 'a e ki'i tafa'aki ki he'emaui tafa'aki lao 'i he 'emaui

Potungāue. Pea ko e ‘uhingá pē ia, ‘oku toko tolu ...pea mahalo ko e faka’osi ‘eni ia ha’aku kole ‘aku ia ha’aku kau *staff* ki he potungāue ko eni, pea ‘oku ou tui ko ‘ene lava pē ‘a e ta’u ni ia kuo ngali faingamālie ki he lele lōloa. Pea ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e patisetí Sea, ko e toenga ia ‘o e sēniti ko ē ‘oku me’a mahalo ko e COLA ia ‘a e enipea ko e tu’ungá ia, Sea mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō sio ko e faingamālie eni te u tuku atu ko ē kia moutolu. Me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Niua, ‘osi ko ia hoko mai ‘a e ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai, te u ‘oatu pē homou faingamālie.

Fehu’i ‘Eiki Nōpele ki he to e fie ma’u Loea ‘Ofisi Palēmia

Lord Fusitu’a: Mālō. Tapu pea mo e Feitu’una Sea pea tapu mo ho’o Kōmiti. ‘Oku ou fakamālō ki hono ‘ai mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e veesi Folofola fekau’aki mo e nima ngāue, kae ko e pango ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘emau Taula’eiki ke ne vete mai pē ko e nima fakamonuka lao pē ko e nima ma’u lao ‘a e nima ko ia. Ko ‘eku fehu’i ‘oku konga ua ‘Eiki Sea. Na’a ku fehu’i ‘i he ‘aho pea ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ke pehē ‘oku ‘ofa fakafo’ituitui pē filifilimānako ‘a e fehu’i ki he ‘Eiki Palēmia pē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku to e ‘i ai ai ha ngaahi Loea ‘i he’ene Potungāue, lolotonga ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ‘Ateni Seniale. Ko e hiki ko eni ko ē ‘a e me’a ...’a e Patiseti ko eni, ‘oku lolotonga 1 miliona ‘a e vāhenga ‘a e ‘ofisi ko ē ‘a e ‘Ateni Seniale, 3 miliona ‘a e vāhenga ‘a e ‘Ofisi Lao, ko e hā hono ‘uhinga ‘oku to e ‘ai ai ‘a e fitu mano ko eni lolotonga mole pa’anga ‘a e kakai he kau Loea ko ē kae to e fokotu’u Loea takitaha ‘a e Potungāue. ‘Oku ‘ikai ke u tui pē ko e *policy* fo’ou nai ia ‘a e Pule’anga, kapau ko ia, ‘oku ‘ikai ke fai ha falala pē ‘oku ‘ikai ke fai ha feongoongoi mo e ‘Ateni Seniale, pē ‘oku ‘omi ha fale’i mei ai ‘oku ‘ikai ke fie fanongo atu ki ai ‘a e Kapineti, ‘oku ki’i nenefu ki he motu’a ni pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ai ai takitaha Loea ‘i he ngaahi potungāue.

Pea ko e konga ua hono fehu’i, ‘oku ou kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Sea na’a ke pehē ‘oku malanga ‘i Lulunga ‘a e motu’a ni, ka ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki tonu pea mo e Patiseti. Na’e pehē mai ‘e he ...me’a mai ‘e he Minisitā ‘aneafi ko e ‘uhinga ‘ai ‘ene Loea he na’e ‘i ai ‘a e ‘ū hopo na’e fō’i ai, pea ko u kole fakamolemole atu ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga ko ē na’e fō’i ai ‘a e hopo kuo pau ke fakahoko ‘a e fehu’i ia ko ia ‘oku ...’oku ou faka’ofa’ia ‘i he Minisitā, ‘oku ‘i ai pē ‘ene kaunga ki ai, kā ko e me’a ko eni ko e me’a na’e paasi mei Kapineti pea kuo pau ke fakafehu’i ia ki he ‘ulu ‘o e Kapineti ...

<005>

Taimi: 1050-1100

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai : ...Sea ko e ki’i tokoni pē

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni eni.

Fakama'ala'ala 'uhinga fiema'u e kau loea ki he Potungaue Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai : Tapu pea mo e 'Eiki Seá. Tapu pea m e Hou'eiki e Kmiti Kakató. Ko e konga ko e felave'i, 'Eiki Sea, pea mo e loeá, ko e fuoloa e fononga mai ia 'a e Pule'angá he founa ko iá. Ko e fakalalakaka ko ē kuo 'i ai e fonua ni ia, 'Eiki Sea, 'oku 'ikai kei malava 'e he 'ofisi ia ko eni 'o e AG ke ne mafuesia 'eia ia 'a e fatongia ko ení. 'Oku 'i ai e 'ū keisi lalahi ia, pea 'oku 'ave ia ki ai. Ko e Potungāue 'a e motu'a ni, Sea, kau loea e toko 6. Ta'u eni ia e hongofulu mei ai. Ko e ha hono 'uhinga? Ko e fiema'u ko ē ke vave ange ko ē e fakahoko fatongia 'a e ngaahi Potungāué, 'Eiki Sea, 'oku fiema'u pē ia ke *refer* ki he'ene *legal unit*, fale'i mai pē he taimi ko iá, fakahū e tu'utu'uní. 'E kei 'ave pē ia, 'e *refer* ia ki he 'ofisi 'o e Fakahinohino Lao 'a e Pule'angá, kapau 'e kehekehe e *view* mo e ngaahi 'isiu. Ko ia ko e founa ngāue ia 'oku tau ngāue tautolu ki aí, ke vaveange pea mo leleiange 'a e fakahoko fatongia ko ē 'a e Pule'angá, ki he kakaí. Mālō.

Lord Fusitu'a : 'Oku ou fakamālō atu ki he tokoní, 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku me'a'aki 'e he 'Eiki Minisitā, ko e taimi ko ē na'e kei fakakaungatāmaki ai e motu'a ni he 'ofisi ko ē 'o e 'Ateni Senialé, 'a ia na'e *Crown Law* ai he taimi ko iá, na'e kau pē he'emau job description 'a e fale'i faka-Lao ki he Pule'angá. 'A ia ko honau fatongia tefitó ia. Ko hono 'ai ia taki taha 'a e Potungāué, 'oku 'i ai pē 'a e, 'oku 'i ai pē 'a e ki'i mo'oni 'a e 'Eiki Minisitā, ko 'ene Potungāue na'e 'omi 'a e kau loea ia 'o nau fakatefito ki he *tax law*, 'a ia ko Lepaola ia mo e ni'ihī ko iá. Ka ko e *policy* ko ē ke taki taha e Potungāue kotoa ia 'enua loeá, ko e *policy* ia 'oku ki'i nenefu kiate au, 'Eiki Sea, lolotonga 'oku lau miliona 'a e pa'anga ko ē 'oku 'ai ki he 'Ateni Seniale pea mo e 'ofisi Lao.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea, ko e ki'i fakatonutonu atu pē, Sea. Tapu pea mo e Feitu'una, mo e Hou'eiki Memipá. Ko e ki'i fakatonutonú pē, Sea, 'oku hala 'ene me'a 'oku 'i ai 'a e loea 'i he ngaahi Potungāue kotoapē 'a e Pule'angá. Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha loea ia 'i he Potungāue 'a e motu'a ni. Ko e ngaahi Potungāue pē 'oku fiema'u kau loea ke fale'i faka-Laó, 'oku 'omaí, 'a ē ko ē na'a tau 'osi fanongo ki aí. Kae 'oua mu'a 'e 'omaí 'a e pehē 'oku taki taha e loea he Potungāue kotoa 'a e Pule'angá, Sea. Ko e ki'i fakatonutonú pē ia. Mālō.

Lord Fusitu'a : Fakamālō atu he fakatonutonú, 'Eiki Sea. Ko e anga e fakahoha'a 'a e motu'a ni, ko ha me'a 'oku hu'u ki ai pe ko ha *trend* 'oku kamata ke taki taha 'a e Potungāue. 'Oku 'ikai ke nau pehē kotoa, ka ko e fakafehu'í. 1 miliona ki he 'Ateni Senialé, 3 miliona ki he 'Ofisi Lao, kae kei fakamole e pa'anga 'a e kakaí he toe 'ai Lao pea mo e ngaahi 'ū Potungāué. Kātaki, tau foki mu'a ki he me'a na'e fai ki ai 'eku lavé, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Sai, 'Eiki Minisitā, fai mai e fehu'i.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga : Ko 'eku tu'u hake pē 'aku ke tali ko e 'uhingá na'a 'alu 'a e comment ko iá Sea,(ikai ongo lelei) 'oku mau fengāue'aki mautolu'i ai e fanga ki'i me'a ia, hangē ko 'eku lave ko ē 'aneafí. Kuo u ki'i pau'u atu pē foki e me'a ko ia lahi 'a e hopó mo e me'á. Ka ko hono totonú 'ona, Sea, fanga ki'i me'a ia ko e alea ki he 'ū aleapau. 'U me'a fakangāue. Ko 'emau 'alu ko eni he *reform* he taimi ni, lahi e 'ū me'a

faka-Lao ia ‘oku uesia ia. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a fakalotofale pē ia ‘amautolu. He’ikai ke toe ‘ave ia ki he ‘Ateni Senialé, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau taimi ‘onautolu ki ai. Pea ko e taimi lahi, lolotonga ngāue e kaungāue ia ‘a e ‘Ateni Seniale ‘i ha keisi lahi ‘a e Pule’angá. ‘Oatu ‘emau fiema’ú ia ‘amautolu ‘oku ‘osi mo’ua ia hē. Pea ko e ‘uhingá ia. Pea na’e ‘ikai foki ke kau mai eni ia he Patiseti e ta’u kuo ‘osí, Sea. Ko e ‘alu ko eni ‘a e ngaāe mo ‘emau fakatokanga’i ki he lahi ko ē ‘a e ‘ū me’á. He ka ‘ikai ke ‘ai ‘a e 7 manó heni, ke *set up* ‘a e tafa’aki ko ení, te mau ‘ai ‘emautolu ia ha kau fakafofonga kehe mei he ‘ofisi e ‘Ateni Seniale, ki he fanga ki’i ngāue iiki ko iá. Ka ko e ‘uhinga ia hono ‘ái, Sea. Manatu’i ko e Poate eni ia ‘e 10 tupu, pea kapau na’a ko ha 1 pē ia ‘e sai pē. Ka ko e lahi ko eni ko ē ‘a e ngāue pea mo e me’a ‘e fiema’ú

Lord Fusitu’a : Sea, ki’i fakatonutonu atu mu’a. ‘Oku hangē kiate au ‘oku ‘i ai pē ‘a e loea ia ‘a e ‘ū Poaté. Ka ko ‘eku fakafehu’i, he na’e ‘ika ke u fiema’u ke ngali ‘oku hangē ko ē ‘oku ou filifilimanakó, he na’a ku fakafehu’i pehē ki he ‘Eiki Palēmia, ‘i he ‘aho

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea, ko e hā koā e fakatonutonu, Fakafofonga, ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e hā e fakatonutonu?

Lord Fusitu’a : ‘Ene pehē ko ē ko e loea ko ení ki he ‘ū Poate, ka ‘oku ‘i ai pē e loea ia

‘Eiki Tokoni Palēmia : Na’e pehē ‘e he ‘Eiki Minisitā, ko e ‘uhinga he *deal with* Poate ‘oku lahi he 10 tupú. Fiema’u leva ke ‘i ai ‘ene kau loea, he ko e ‘uhingá he ‘oku toko lahi ‘a e ngaahi Potungāue ‘oku ngāue mo ia.

Lord Fusitu’a : Fakamālō atu ki he tokoní, ka ‘oku hangē ko ‘eku laú. ‘Oku ‘i ai pē e loea

Veivosa Taka : Sea, ‘e lava pē ke u tokoni ki he Hou’eiki?

Lord Fusitu’a : Kātaki kae tuku ke ‘osi atu ‘eku fokotu’u ki he Minisitā.

Veivosa Taka : Tapu mo e Seá, kae

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oleva angé. Ko e me’a ia ‘oku ou kole atú, na’a ke fai pehē pē koe Nōpele. Na’a ku kole atu ke ‘oua ke ‘osi e me’a ‘a e tama ko ē, pea hoko e tama ko ē, he te u ‘oatu pē homou faingamālie.

Lord Fusitu’a : ‘Oku ‘ikai ke u tali ‘eau e tokoní, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Loto fiamālie koe.

Lord Fusitu’a : Kau foki mu’a ki he me’a ko ē na’a ku lave ki aí. Ko e fō’i ko ē ‘i he hopó, kuo pau ke u fakahā e ngaahi fehu’i ko iá ki he ‘Ulu e Kapinetí, he ko e maumaulao ko ē na’e pehē ‘e he Fakamaau’angá.

‘Eiki Palemia : Kātaki pe, Fakafofonga, fakamolemole. Kātaki pē, Fakafofonga. ‘Oku ke talanoa mai he taimi ni ki he fō’i he hopo. Ko e hā e kaunga ‘a e me’a ko iá ki he ‘esitimetí ‘a e

Lord Fusitu’a : Na’e hange pe ‘eku kole fakamolemole atu ‘anenaí, ‘e ngali pehe ‘oku ou malanga ‘i lulungá, pea ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki tonu pea mo e Patiseti. Me’eme’a lelei pē. Ko e fo’i ko ē hopó, he’ikai ke u tuhu fakahangatonu pē ki he Minisitā ko ení. Kuo pau ke tuhu ki he ‘Ulu e Pule’angá.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea, ko e hā e fekau’aki eni mo e malanga ki he fika ko eni. Na’e ‘osi tali atu ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku fokotu’u ai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘ene kau loeá.

Lord Fusitu’a : Te u a’u pē ki ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Koeha e fekau’aki ko eni ‘o e olá, hopo ko eni ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Nōpelé pea mo e me’a.. Kole atu pē au ke tau foki mai pē ki he’etau

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia. Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ‘etau *annual report*. Ko e taimi ia ‘e hū mai ai e me’a ko iá.

‘Eiki Minisitā Mo’ui : Sea, ‘omai haku ki’i taimi nounou ke u ki’i tokoni kae fai mo ‘osi e fa’a fehu’i ko ení.

Lord Fusitu’a : ‘Oku ‘ikai ke u tali ‘eau e tokoni ko ē.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Nōpele, kātaki ‘o me’a hifo kae me’a mai e ‘Eiki Minisitā Laó.

‘Eiki Minisitā Lao : ‘Oku ou hanga ‘eau ‘o tali atu. Ko e *practice* ia ko iá kuo fuoloa, ‘a e kau loea ‘i he ngaahi *Ministrie*. ‘Ikai ko ha toki hoko eni ia. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘eau pe ko e... Ko e fatongia mamafa eni, ka ‘oku vave ange e ngāué. Ko e tā mai ‘a e loea ko ē ki he loea ko ē. Vave e ngāué. Pea ko e tahá, ko e ngaahi ‘elia *specialize*, he’ikai ke lava pē ia ‘e he ‘Ateni Senialé pea mo hono ‘ofisí. Ko e *Fisheries*, ‘oku ‘i ai ‘enau loea. Ko e *Law of the Sea*, lahi ia, ka te nau fengāue’aki.

Lord Fusitu’a : Sea, kau tokoni atu. Kuo ‘osi tali mai ‘e he Minisitā ia ‘a e fehu’i.

‘Eiki Minisitā Lao : ‘Oua te ke toe ‘eke ‘anga ua ha toe poini kiate au.

Lord Fusitu’a : Me’a ki lalo. Kuo osi tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ia ‘oku ha’ana e Potungāue

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki. Ko e mahino kiate au ‘a e, ‘a ia ko e loeá. Hiki tautolu ki ha me’a ‘e taha.

Lord Fusitu’a : ‘Osi paasi tautolu mei ai. Ko e konga 2 eni ‘eku fehu’í, ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko e u tui ki he *policy* ko ē, ke toe ‘ai loea e ‘ū me’a. Ka kuo paasi e, kuo tali ia ‘e he Minisitā.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea, fakatonutonu atu. Kuo ‘osi tali ‘a e fehu’í, pe ‘oku tui ki ai pe ‘ikai, ka kuo ‘osi tali atu ‘e he Pule’angá.

Lord Fusitu’a : Fakamālō atu. Kuo ‘osi tali e fehu’í, ka ‘oku tau’atāina pē e motu’a ni hangē ko ho’o me’á, ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka : ‘Eiki Sea, ki’i fakatonotonu. Tapu pea mo e ‘Eiki Seá. Tapu mo e Fale ‘eiki ni. Sea, kuo u fokoutua pē ‘o vakai atu ki he hoha’a ‘a e ‘Eiki Nōpelé, pea ha’u pea mo e ngaahi talí, ‘oku ‘ikai ke fiemālie. Pea ‘oku ‘i ai e fakakaukau he motu’a ni ke fai ha fakatonotonu. Pea ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai e ‘Eiki Nōpele, Sea, ke ‘oange ke ha’u ‘o loea he ngaahi Potungāué.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki 13, me’a ki lalo.

Lord Fusitu’a : Mālō, kau faka’osi atu au ia. Ke ‘osi atu mu’a e konga 2 ‘eku fehu’í, ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga na’e fo’i ai ‘a e hopó, he na’e maumaulao e Pule’angá, ‘Eiki Sea. Pea ko e maumaulao ko iá, na’e paasi mai ia mei he Kapinetí, ‘oku ‘ikai ko e sino pē ia e Minisitā toko taha.

‘Eiki Palēmia : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Tukuange mu’a kau ‘ai ha tali he na’e, ko ‘ene ‘uluaki

Lord Fusitu’a : ‘Oleva mu’a ke ‘osi atu ‘eku fehu’í, ‘Eiki sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a hifo ki lalo, Hou’eiki.

‘Eiki Palēmia : Na’a ke fehu’i mai ‘ekoe ‘anenai ‘eku loea ‘e toko 2, ka ‘oku ou loto ke u toe tali atu. Mālō. Na’e ‘oatu ‘e he Minsitā ko eni ki he *Revenue* ‘a e tali faka’ofa[ofa ‘anenai, pea ko eni kuo toe ‘oatu pē ‘e he tēpile ko eni. Ka ‘oku ou fokotu’u atu e me’a ko eni. ‘Oku ou kole atu mu’a ke fakanounou ‘etau feme’a’akí. ‘Oku ou teu fakataha mo e ‘Ateni Senialé ‘anai. Taimi ia ‘oku ou toki fiema’u ai ke ha’ú. ‘Oku ‘i ai e taimi, hangē ko ‘eku fakamatalá, ‘oku ‘i ai e ‘ū Lao na’a ku kole ki he loeá, ki he’emau *legal adviser*. Hanga mu’a ‘o *draft* e fo’i Lao, ke fakasi’isi’i e ngāue ko ē. ‘Osi ko iá pea ke ‘ave kia nautolu ke nau ki’i sio ki ai ke tokoni. Ko ‘emau ‘uhingá, ke ki’i vavevave e ngaué. ‘Oku ‘i ai e taimi ‘oku mau ui ai e ‘Ateni Senialé, ‘a eni ‘oku ou ui he ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke mau ui ma’upē.

Lord Fusitu’a : Kātaki, ‘Eiki Sea. ‘osi tali ‘e he Minisitā ia e fehu’i ko iá. Tuku mu’a ke ‘osi atu e konga 2 ‘eku fehu’i.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, tau mālōlō miniti e 20.

<006>

Taimi: 1115-1130

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato (*Penisimani ‘Epenisa Fifita*)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu ki he Hou’eiki Nōpelé, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Mālō ho’omou laumālie. Tau hoko atu, pea ko e hokohoko eni ‘o e ngaahi puka kuo fai mai ki he ngaahi feme’a’aki, pea ka ‘ilonga pē ha taha kuo mahino, pea kātaki ‘o ke fakahoko mai pē. ‘E hoko atu ‘a e ‘Eiki Nōpele.. Kau toe fakamanatu atu ho’omou miniti ‘e 20. Miniti pē ‘e 20 ho’o me’á, pea ka ‘i ai ha tokoni ‘oku kau pē ia ho’o miniti ‘e 20. Ko e ‘Eiki Nōpele Niuá faka’osi mai koe, pea hoko ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai Fika 1, ‘Eiki Nōpele Ha’apai Fika 2, Vava’u 15, Tongatapu 4, mo Ha’apai 13, pea ‘oku ou tui ko ‘ene ‘osi pē ko iá, kuo mahino lelei pea tau pāloti. Ha’apai 12. Kātaki ‘o faka’osi mai ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Niuá.

Lord Fusitu’a: Mālō Sea. ‘Oku hangē ko ‘eku lave ‘anenaí ‘Eiki Sea, ‘e ‘ikai ke tuku ‘a e fehu’í ki he Minisitā tokotaha pē. Kuo pau ke tuku ia ki he Kapinetí kae tautautefito ki he ‘Ulu ‘o e Kapinetí. He ko e maumaulao ko eni na’e hoko ‘o fai ‘a e fo’i he hopó, na’e makatu’unga ia ‘i he Tu’utu’uni Kapinetí ‘Eiki Sea fakalūkufua.

Veivosa Taka: Sea ke u ki’i tokoni Sea. Ki’i fo’i kongá pē ko eni ‘oku ... Tapu pea mo e Seá kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘eiki. Sea ‘oku ou tokoni pē au he me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he hou’eikí, hili ki he ‘Ulu ‘o e Kapineti. Ka ‘oku ou pehē, ko ‘eku tokoní, fakamālō he hao ‘a e hopó, ka na’e ‘i ai ha Loea ki mu’a hangē ko eni ‘oku fokotu’u he taimi ní, ko e mo’uá ē ka ko ia. Ko e me’á ia Sea ‘oku ou tokoni atu ai ke tānaki atu. Ko e me’a ko eni kuo ‘osi mahino kia kimautolu pea mo e kakai. Ko eni ‘oku nau *text* mai ‘o talamai ‘oku mole ‘a e Falé he toutou fefokifoki’aki pē he he ki’i me’a tatau. Ko ‘eku tokoní pē ia Sea, ke tokoni ki he me’a ko ia ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ou fakamālō ki he’ene tokoní, ka ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki tonu pea mo e Patisetí ‘Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole kau fakatonutonu ai leva ‘a e fakamatala ko eni ‘oku toutou ‘omai ko ē kātaki fakamolemole Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e hou’eikí. Ko e ‘uhinga ko ia ‘o e vivili ki he hopo ko ia ‘oku pehē na’e mālohí ‘Eiki Sea, pea ‘oku pelepelengesi ‘a e fakamatala ko eni. Ko e fakamatala ko ia ‘oku ma’u kakato ‘e he motu’a ni. Ko e ‘uhinga na’e fo’i ai ‘a e hopó, ko e ‘ikai ke ‘ave kakato ‘e he ‘Ateni Senialé ‘a e ‘ū fakamatala ko ia ‘a e Pule’angá ki he Fakamaau’anga. Kapau na’e ‘ave kakato, ‘e fo’i’a e hopó ia Sea.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu atu.

Māteni Tapueluelu: Ko e fakatonutonú ia Sea, pea ‘oku ou tui ‘oku mea’i ‘e he Pule’anga. Ka ‘oku nau fakamolumalu mai pē Sea.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu, ‘oku ta’emo’oni ‘aupito ‘a e fakahā ko iá ‘Eiki Sea.

Sāmiu Vaipulu: Kole atu. Kole atu pē ki he Fakafofongá, tau foki mai ki he ‘etau Patiseti.

Lord Fusitu’a: Kapau ‘e tuku ‘a e toutou tokoní Sea, te u lava a’u ki he’eku ‘uhinga ‘oku fekau’aki mo e Patiseti.

Sāmiu Vaipulu: ‘Oku tau fakatonutonu faka-hopo kitautolu ia ‘i heni, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tau kaunga ki ai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e tokoni. ‘Oku mahino ‘a e me’a ia ‘oku ne fie ma’u. ‘Oku ‘i ai ‘etau *Annual Report* mo e ‘ū me’a ko iá, fai ai ‘a e ‘ū me’a ia ko ia.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea, ka ‘oku fekau’aki tonu pea mo e Patisetí, kapau te ke laumālie lelei ke ‘osi atu ‘eku fakahoha’á ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai mai ke ‘osi.

Lord Fusitu'a: Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu ‘a e me’a ‘a e Fika 4.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oua ‘e toe fai ha lave ia ki he me’a ko iá. Hoko atu koe. Kātaki ‘oua ‘e toe fai ha lave ia ki he me’a ko iá.

Lord Fusitu'a: ‘Oku lelei ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu'a: Ko e ‘uhinga ia na’e fo’i ai ‘a e hopó..

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou ‘osi kole atu he ‘oua ‘e toe fai ha lau hopo..

Lord Fusitu'a: Ko ia ‘Eiki Sea, ko ‘eku fehu’í, kuo pau ke fakahoko ia ki he Palēmiá ‘Eiki Sea,...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: ‘E ‘Eiki Fakafofonga Nōpele, ‘oku ou kole fakamolemole atu, ke fakamokomoko, pea na’a tau fanongo kātoa ki he veesi Folofola ko ia na’e ‘omai ‘aneuhu. ‘Oku ke fakahā mai ‘a e fo’i ‘a e Pule’angá. Mo’oni ‘aupito ‘aupito ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne faka’ikai’i. Ka te u fakahā atu ‘a e me’a ko eni. Ko e talu ‘eku hū ‘o Fale Alea mo ‘eku fo’i hopo eni ‘e 40 tupu, mahalo ‘e 43. Lahiangē ‘a e taimi na’a ku fo’i aí, he taimi na’a ku mālohi ai. Ka ko au eni ‘oku ou a’u mai ki he lakanga ko eni. Ko e hopo kotoa pē, ‘e fo’i pē mālohi, ka ko e taimi ko ia ‘oku ngangana hifo ai ‘a e efū, ‘o e hopó, ‘asi mai ai..

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea ko e fē ‘a e fakatonutonu?

'Eiki Palēmia: Mo’oni pē koe ia, na’e fo’i ‘a e Kapinetí ia. ‘A e kakai, mou fanongo kātoa mai ki heni, na’e fo’i ‘a e Kapineti. Fakamālō atu ho’o toutou hanga ‘o fakahā mai ‘a e me’a ko ia.

Lord Fusitu'a: Mālō ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Mou kātaki ‘e hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke u toe fie fanongo au ia ki ha lau hopo. ‘Alu ki he ‘etau ‘Esitimeti.

Lord Fusitu'a: Ko ia, ko e fehu'i fakalūkufua mo faka-*policy* eni. Ka ko e 'uhinga kuo pau ke fakahoko atu ai ki he Feitu'u na, he ko e Feitu'u na na'a ke me'a mai 'aki 'a e setesi ko ia ke tuku fakatafa'aki 'a e Laó, kae fakahoko 'a e maumaulao ko eni. Pea ko 'ene fekau'aki eni mo e Patiseti...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala Palēmia 'uhinga 'o 'ene me'a ke tuku ki tafa'aki e Lao.

'Eiki Palēmia: Na'a ku feinga pē ke fakatonutonu he 'oku 'ikai ko ha'ane toki me'a mai 'aki eni. Mole-ke-mamao ha'aku feinga ke tuku 'a e Laó. 'Oku 'i ai 'a e taimi, fie ma'u pē ke tau alea'i pea tau *dialogue* 'i ha fo'i *issue*. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ke tuku ai 'a e Laó ia ke tuku 'aupito. Kapau 'e lava 'e he fo'i *dialogue* ko iá pē ko e fo'i talatalanoa ko iá 'o vete, pea ko 'ene 'osí ia. 'Oku 'ikai ke pehē ia, kuo tuku 'aupito 'a e Laó ia. Ko 'eku 'uhinga ko ia 'o 'eku pehē tuku fakatafa'aki 'a e Laó, ko 'eku 'uhingá kae 'i ai ha faingamālie ke tau talatalanoa. Pea kapau 'e lava 'e he fo'i talatalanoa ko iá 'o veteki, pea ko 'ene lava ia. Mole-ke-mama'o ha'aku fokotu'u atu, ke tuku 'a e Lao. 'Oku ou 'amanaki pē kuo mahino 'a e fakamatala ko eni pea tau fai'aki ia.

Lord Fusitu'a: Mālō Sea, 'oku hangē ko 'eku lavé, ko e fakalūkufuá ko e 'uhinga ia 'oku tuku ki ai 'a e fehu'í, he ko eni. Kuo 'osi fokotu'u 'e he Fakamaau'angá, ke 'oange 'a e totongi pē ko e *cost* 'a e ongo Loea ko eni. Ko e ongo Loeá ko e taha mei Tonga ni, 1 kilu 4 mano, mo e taha mei muli, 'oku ou tui 'e laka ia 'i he 2 kilu.

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Lord Fusitu'a: Ko e 2 kilu ko iá, ko e to'o ia mei he tukuhau 'a e kakai.

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku faka'amú, ko e 'osi pē 'a e felingiaki.. Ko e me'a ko ia na'e *raise* 'e he Fika 4 'e lavea ai 'a e tokotaha ia 'i tu'a. Tuku 'a e mālohí mo e fo'í. Ko e me'a ko ia na'e *raise* 'e he Fika 4 'e a'u atu ia.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, ko u fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Lao: 'Ai ke ke ngali ko e Loea koe.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele kātaki 'o me'a hifo.

'Eiki Minisitā Lao: Tuku 'a e me'á 'e lavea 'a e kakai kehe. Nofu he me'a tuku 'oua 'e toe fai ha lau ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko eni ko e tu'ofiha eni 'eku kole atu.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e meimei 2 kilu eni. Ko e fehu'i 'a e motu'a ni, ko e fē he Patiseti 'a e 2 kilu ko iá, ko e pa'anga tukuhau 'a e kakaí, ke totongi'aki 'a e maumaulao ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele..

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Ko e *rate* ko eni ‘oku ne hanga ‘o ‘omai kilú, kau ia he fakamatala loi lahi faka’ulia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘oku ou ‘uhinga atú hou’eiki, ‘oua te tau lau kitautolu ia ki ha hopo mo ha *rate* mo ha hā mo ha hā.

Māteni Tapueluelu: Ka kuo ne tukuange mai ‘a e fakamatala ‘Eiki Sea. ‘Oku ne tukuange mai ‘a e fakamatala.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Te u lava fakahoko atu ‘a e me’a ki he Mēmipa ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo. Me’a ki lalo. ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai Fika 1.

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu kae faka’osi ‘eku fehu’i.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ‘o Ha’apai Fika 1 ko ho taimi eni.

Poupou’i e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga ki he uafu ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu ki he Feitu’u na mo e hou’eiki. Fakamālō pē au ki he Minisitā he fakamatala ko eni ‘oku fakahoko mai. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ki’i me’a ‘e 2 ‘oku ou tokanga ki ai. Ko e ‘uhingá ko e me’a fekau’aki ko eni mo e uafu Ha’apai. ‘Oku ou poupou atu ke fakahoko ‘a e me’a ko iá. ‘Oku ou tui pē ‘e fai pē ‘a e ngaahi fakataha femahino’aki ko e ‘uhingá ko e ngaahi fokotu’u ko eni ke fakalalakaka ko ē ‘a e ngāue ‘a Ha’apai tautefito ki he fe’ave’aki ‘o e utá, mo e tau mai ‘a e ngaahi vaká, ngāue’aki ‘e he ngaahi vaka fakalotofonua, pea mo e taulanga mai ki ai ha ngaahi vaka mei muli. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e fakalalakaka ko iá ke a’u ki ai ‘a e Vahefonua Ha’apai. ‘Oku mahalo na’e fokotu’u pē he ta’u kuo ‘osí ka ‘oku ou fiefia pē he hoko atu ‘a e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā ke fai ha femahino’aki ‘ene Potungāue pea mo e Vahefonuá pē ko e ha ha me’a ‘e fai ki ai ha felotoi. ‘Oku tui ‘a e motu’a ni ia ‘e kau vave ia ki he fakalalakaka ‘a e Vahefonuá ka hū ange ‘a e *Port Authority* ‘o fakalele ‘a e uafu ko eni ‘i Ha’apai.

Ko hono uá pē Sea fekau’aki vevé, mo e me’a ko eni ‘a e Minisitā ‘e hū ange ‘a e Ma’u Mafai ko eni ki he vevé he ‘oku lolotonga fakalele ‘a e veve ko ia ‘a Tongatapu ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakaangaanga ke nau .. pē ko e teu ke nau ō ange ki Ha’apai. ‘Oku ou tokanga pē au ia Sea ki he ngaahi feme’a’aki he ngaahi faitu’utu’uni ko eni ‘a e Pule’angá, tautefito mo e hangē mo e ngaahi unga ngāue ko eni mo e Ha’apai.... Kōmiti Fakalalakaka ‘a Ha’apai. Pe ko e hā ko e tu’u ko ia he taimi ní ko e me’a eni ia ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā, ta ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ia ki he ..

<008>

Taimi: 1130-1140

Fehu'i ki he tu'unga 'oku 'i ai e ngāue ki he lingi'anga veve 'a Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: ... te'eki ai ke, 'oku lolotonga ngāue pē e Kōmiti Ha'apai ia he me'a kehe, 'uhinga he ko e mahino pē ia ko e fie ma'u vivili eni ia 'i Ha'apai he 'oku 'ikai ke, 'a e lingi'angaveve, ha lingi'angaveve tautautefito ki he ongo motu lalahi ki Lifuka pea mo Foa, pea ko e fiema'u vivili eni ia he ngaahi ta'u ko eni 'oku maliu atu 'o a'u mai pē ki he taimi ni. Ka 'oku ou tokanga pē ki he, ke fai ha femahino'aki 'i he, pē ko e hā ko ā, mei he Kapineti mo e 'ū Potungāue mo e hangē ko e Kōmiti ko eni 'a Ha'apai, 'oku mau, 'oku 'ikai ke mau 'alu mautolu ia he me'a ko eni.

'Oku, 'oku fakaangaanga ke hū e Ma'u Mafai ki he Veve ke nau ngāue ki Ha'apai, ka 'oku, ka 'oku mahino ia pea tuku, mahino 'oku tuku atu ia ka nautolu ke nau hoko atu he 'oku hoko atu, mau lolotonga lele mautolu he Kōmiti Ha'apai 'i he fou mautolu he *process* ko eni ko ē mo e anga 'o e kumi tokoni ko ē 'a e Pule'anga, 'oku 'osi fakahoko atu e tohi ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ke ne fakahoko e kumi ha *donor* pē ko ha, ha ngaahi fonua tokoni ke fakapa'anga eni pea 'oku 'osi tuku atu mo e tohi ki he Tokoni Palēmia, 'a ē ko eni 'oku 'i ai 'a e 'ū Potungāue ko ia, fakataha mo e 'ū, 'a e ngaahi konga kelekele na'e fai e fekumi ki ai ke fai ha'anau ngāue ki ai ki hano *EIA* mo e me'a pehē.

Ko e me'a tatau pē ia Sea ka ko 'eku 'ai pē au pē 'oku angafēfē 'a e me'a ko eni 'oku ou toki 'ohovale au he me'a ko eni 'a e Minisitā, 'oku 'i ai e fokotu'utu'u ia ke 'alu ki ai 'a e Ma'u Mafai ki he Veve. Ka 'oku mau lolotonga fāinga mautolu fakaongoongo ki he Minisitā Mo'ui ko e hā e tali ke ne fakahoko ko eni 'i he founa ko ē 'o e kole tokoni 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku mau fou ai pea mo e konga kelekele ko eni 'oku lolotonga, mau 'osi, 'a e, 'e, ma'u e *location* 'e ua pea 'oku 'osi tohi fakahoko ki he Tokoni Palēmia ke nau fakahoko mu'a hano *EIA* ke tuku mai ke kau mo ia hono *process* ko eni e 'ū *propose* e 'ū kole ki he, 'uhinga ka ai ha fonua tokoni pē ko ha kautaha tokoni pē ko ha pangikē pē ko e 'ū pangikē fakaevaha'apule'anga. Kuo 'osi maau atu 'a e 'ū me'a ko ia. Ka ko e kole pē ha fakama'ala'ala mei he, 'uhinga 'ohovale au he toe 'ai 'e he Minisitā 'oku mau lolotonga lele mautolu he Kōmiti 'a Ha'apai he me'a kehe. Ko ē 'oku lele e Potungāue ia ko ē he me'a kehe fekau'aki mo e *issue* ... Ka ko hono mo'oni 'o'ona 'oku fie ma'u e lingi'angaveve ia ki kolomu'a ki Lifuka pea mo Foa, 'a e ongo vahefonua lalahi. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou faka'amu pē Hou'eiki ke hangē ko eni, ko e me'a ē na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e Kautaha Ngaahi Pisinisi. Pea 'oku feinga leva 'a e 'Eiki Nōpele ko ē ke muimui'i mahalo 'oku ne fie 'ilo ki ai. Mou kātaki 'o nofo mai ki he'etau alea. 'E me'a 'Eiki Minisitā 'o tali mai e fehu'i ko ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Pisinisi: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Nōpele he, he, 'oku ou tui ko e fakakaukau ko ē ki he Poate Taulanga 'oku, ko e fakakaukau lelei ia pea hangē ko 'eku ... ko ē 'anenai Sea he fakahoha'a 'anenai, 'e foki kātōa pē ia pē ko e hā e lotu, pē ko e hā e me'a te tau ala fai ma'a Ha'apai, pē ko e hā e lotu e kakai pea mo e me'a 'e ala lava 'e he Poate Taulanga 'o fai ma'a nautolu.

Fokotu'u ke hoko atu pe kole tokoni ki he lingi'anga veve 'a Ha'apai.

Ko e me'a ko eni ki he veve 'oku ou fakaloto lahi atu pē au ki he Kōmiti Ha'apai, fai pē 'a e, 'oku ou 'ilo ko e, ko e kole tokoni ki he lingi'angaveve. He'ikai ke lava 'e he Poate Veve ia he taimi ni 'oku 'ai ha lingi'angaveve. 'Oku ou fakaloto lahi atu pē au ke hokohoko atu pē 'a e kole tokoni ia ki ai. Ko e fakatātā foki ko e me'a ko eni hangē ko e me'a ko eni 'i Tapuhia, ko e *donor funding* pē ia, ko e, na'e fakapa'anga mai ia 'e he kakai kehe. Ko e me'a ko ē ki he 'oatu 'a e Poate Veve mo e ki'i mafai fakapa'anga ko ē 'oku nau ma'u he'ikai ke nau lava 'e nautolu ia 'o fai e ngāue ko eni ko ē 'oku mou kole ke fakahoko ki Ha'apai. Ka 'oku ou fakaloto lahi atu pē au ia, fakahoko pē pea hokohoko atu pē hono kole 'o'ona ha tokoni ke 'ai ha fo'i lingi'angaveve lelei. Ko e poate foki ia ko e, ko e sio ia 'oku ngata pē ia 'i hono fakalele ko ē e fo'i ngāue. Lele ko ē 'a e loli mo hono hiko mo hono feinga ke fakamā'opo'opo, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Pea vakai ki he fakalalakaka mo e ifo 'a e fanongo ki he feme'a'aki. Nōpele Fika 2 'o Ha'apai, Vava'u 15, Tongatapu 4, Ha'apai 12.

Lord Tu'iha'ateiho: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Fakatapu atu ki he Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Sea tau fakamālō pē ki he 'Eiki 'ene hanga 'o 'omai e mo'ui mo tau a'u mai ki he 'aho fakakoloa ko eni Sea. Pea ua pē, 'oku ou fie fakamālō ki hotau kāinga mei muli 'oku nau lava ki he 'ū kātoanga, he ko e silini lahi ia 'oku nau hanga 'omai, uangueau tupu miliona pea 'oku ou fakafeta'i 'oku 'i ai hotau kāinga 'oku nau kei ongo'i 'ofa ki he Tonga.

Sea ko e me'a hono ua pē, 'oku ou kole atu ke 'osi pē ko ē ko ē 'eku fakahoha'a ni pē 'e 'omai ho'o kau ngāue 'o ki'i to'o atu, 'oku 'i ai e fu'u uaea 'uhila 'oku palaki mai ia hē, he 'oku ou inu na'a 'ohovale pē ko u, kae ma'u au he 'uhila. Mālō.

Sea te u 'alu leva ki he Potungāue ki he Ngaahi Kautaha pē ko e Pisinisi 'a e Pule'anga. 'A ia ko hono taumu'a, fakapapau'i ko e kotoa 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea mo e Kautaha 'oku ne pule'i, 'oku muimui pau ki he lao ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Pea kuopau ke fakalele ko ha pisinisi. Sea 'oku kau foki eni 'i he ngaahi Potungāue 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he'etau tu'unga faka'ikonōmika. Hangē ko 'eku sio hifo ki he peesi 157, 'a e pa'anga hū atu 'a ia ko e fakaangaanga 2014/2015 na'e 7.6. 2015/2016 ;6.8. 2015/2016 'esitimeti liliu 7.1. Pea ko e 'esitimeti ki he 2016/2017 ko e 6.8.

'Oku ... 'oku ou ... toki tali mai pē ki mui, ko 'eku ki'i fehu'i pē fekau'aki pea mo e fo'i kolomu 'oku 'asi hē, he pa'anga hū atu. Me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi. 'A ia 'oku 'asi ai 'i he 2014/2015 ko e 6.1 miliona. 2015/2016 ko e 5.4, 2016/2017 ko e 5.3. 'Oku fie ma'u pē au ke u hanga 'o 'ilo'i pē ko e hā 'a e me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi ko ia. Pea te u hiki hifo leva ki lalo Sea ki he ma'u'anga pa'anga pē ko e *source of funds*, 'a ia 'oku, 'uluaki pē ko e pa'anga mei he Pule'anga Tonga 'a ia ko e *cash*, he 2014/2015 na'e 947130. Ko e 2015/2016 ko e 1.1 miliona. 'Esitimeti liliu 2015/2016 1.1 miliona. Sea 2016/2017 ko e 'esitimeti ko e 1.3. Ko 'eku ki'i fehu'i hono ua, ki he hoko hifo ko ē ko ē ki lalo ki he *in-kind*, 'oku 'asi ai 'i he 'esitimeti kamata 2015/2016, na'e 5.5 'a e *in-kind* pē ko e pa'anga tokoni mei muli. Pea *level off* leva 'a e 2015/2016 ia 'a e ua kilu hiva mano ua afe nima ngeau pea 2016/2017 'oku taha kilu nima mano teau pē ia. Ko 'eku ki'i fie 'eke pē pē ko e hā e me'a 'oku fu'u lahi ai 'a e mata'ifika ko eni 'a e 5.5 miliona. Pea ko e ua pē Sea 'oku fie lave'i 'e he motu'a ni 'a e, hangē ko eni ko ē ko ē ko e me'a ko ē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e hopo mo e hā, mo e 'ai loa. Ki he motu'a ni, hā e me'a 'oku 'ikai ke tau toe foki pē ki he ...

Veivosa Taka: Sea, kau ki'i tokoni atu Sea.

Lord Tu'iha'ateiho: Anga faka-Tonga?

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea, Sea ne 'osi me'a mai e Feitu'u na ...

Lord Tu'iha'ateiho: Sea, kātaki 'oku ...

Veivosa Taka: Sea ke 'oua 'e toe fai ha lau he 'ai hopo mo 'ai loea, he te tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki, ko e me'a ...

Veivosa Taka: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'e tuku pē ki he Sea, ko e Sea pē ...

Lord Tu'iha'ateiho: 'Oku 'ikai ke u fie ma'u 'e au ke tokoni mai kia au 'oku te'eki ke 'osi 'eku fakahoha'a 'a'aku.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, me'a ki lalo Ha'apai 13.

Lord Tu'iha'ateiho: Ko 'eku fakahoha'a 'a'aku 'oku pehe ni ...

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Lord Tu'iha'ateiho: Ko e kau Tonga kitautolu. Pea ko e, tau ngāue'aki 'a e founga ko e fofola 'a e fala kae talanoa 'a e kāinga. Pea ko e tokotaha ko ē ko ē 'oku lahi, 'oku tau fanongo ki ai. Pea ko 'eku hanga pē 'e au 'o 'ai atu e me'a ko ia 'o fekau'aki mo e ngaahi 'ū mole ko ē ko ē he ngaahi 'ū me'a, hili ia te tau lava pē 'o ...

<009>

Taimi: 1140 – 1150

Lord Tu'iha'ateiho: ... fepōtalanoa'aki faka-Tonga. Ko u 'ilo pē he taimi 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke ngāue. Ka 'oku pau pē ke tau feinga he ko e 'Eikí pē 'oku ne mafeia e me'a kotoa pē Sea. Pea mahalo mo 'eku pou pou atu pē ki he me'a ko eni ko ē na'e 'oatu 'e he Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai, 'Eiki Nōpele, 'a e me'a ko eni ko ē fekau'aki mo e lingi'anga vevé pea mo e fanga ki'i uafi ko eni ko ē ki Lulungá. Fu'u mahu'inga 'aupito ia he taimi ko ē 'oku si'i *offload* ai e kāinga he po'ulí pea mo e 'ahó pē ke nau lava 'o hopo lelei atu pē ki honau taulangá. Pea, mautolu he'emau ō atu ko ē 'o 'a'ahi kiate kinautolú, mau si'i hopo atu he 'one'oné 'o si'i lue ki ai. Pea tukukehe ngaahi motu ia hangē ko Fotuha'a mo me'á Sea, kuo nau si'i kaka ki 'olunga he mo'ungá. Mahalo ko ia pē 'a e ki'i fakapā atu pē mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko e fehu'i eni mo e hoha'a 'e ua 'a e 'Eiki Nōpele. Kātaki e tēpile 'a e Pule'anga 'o tali mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Mālō Sea e ma'u faingamālie. 'E Hou'eiki, kātaki pē, te u siosio holo pē he fika ko ē na'a ke me'a mai'akí. Ko e peesi ko iá ko e kongā ko ena ko ē ki he ma'u'anga pa'anga, *source* pē ko e pa'anga mei he Pule'anga Tongá. Ke me'a hifō pē ki he 15/16, 1.144 pea 'oku 'i ai mo e fo'i kōlomu faka'osí 1.39, 379. Ko e fo'i laine totonu pē ia 'o e Patiseti 'a e motu'a ni. Ko e kongā ko ena ko ē, 5 miliona pea mo e uakilú, ko e kongā ia ko e tokoni ia e Pule'anga Nu'usila ki he fakalelei ko eni 'a e ngāue fakalelei ko eni e 'uhila he ngaahi koló, 'a eni 'oku lolotonga lele he taimi ni 'o fakalelei'i ko eni e laine 'uhila he ngaahi koló. Fakataha ki ai pea mo e kau papālangi 'oku nau ōmai 'o ngāue heni ka nau totongi pē 'enautolu, 'e he Pule'anga Nu'usila. Pea ko e 'uhinga ia 'oku faka'asi mai pē ia he vouti 'a e motu'a ni koe'uhī he 'oku kaunga tonu ki he taha 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Ka ko e vouti fakalukufua ia, ko e ki'i fo'i laine pē ia ko ē 'i 'olunga. 'A ia ko e 'uhinga ia nau fakahoha'a ai 'anenai, ko e 'alu hake pē mei he 1.144 'o 1.379. 'A ia ko e uakilu tupu ia ko ē 'oku 'uhinga ki ai ki he kau *staff* 'e toko 3, fiema'u 'e he potungāué pea fakataha pea mo hono fokotu'u 'a e tafa'aki ko ē ki he laó. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Kole pē ke u fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Ka u ki'i lave pē ki he me'a ko ia na'e me'a mai ki ai e Minisitā fekau'aki mo e taulangá 'i Vava'ú. Pea pehē pē mo Ha'apai, 'i he ngaahi 'uhinga 'Eiki Sea, na'e to'o mavahe ai 'a e ongo vahefonua ko eni pea kau ai mo 'Eua mo Niua. 'Uluakí pē Sea ko u fakamālō ki he Minisitā mo e ngaahi poate ko eni he ngāue 'oku faí. Mahino 'oku lahi e *dividend*. 'A ia ko e lahi ia e me'a ko ē 'oku totongi 'e he kakaí ki he Pule'angá. 'A ia 'oku afe mei he Pule'angá 'o 'alu leva ia 'o fai ki he ngaahi poaté. 'A ia ko e lahi ko ē 'a e *dividend* ko ē 'a e Pule'angá ko e mahino leva ia 'oku lahi e 'eke ko ē 'oku faí. Ko e 'uluakí 'Eiki Sea, ko e taulanga ko ē 'i Vava'ú. Ki mu'a ko ē pea 'i ai e Poate Taulangá, ko e 'ū vaka na'e uta ai ko ē fua e fonuá, na'e ta'etotongi. Pea na'e *priority* ki he uafú 'i he taimi kotoa pē. Ko e taimi ko ē na'e tali ai e lao ko eni, na'e tau mai e vaka hiná kuo hiki. Sai e *exporter*, sai e poaté, kovi e tangata ngoué, 'o lahi ai e mo'ua mei he taimi ko ia 'o a'u mai pē ki he 'aho ni, kei mo'ua pē kau ngoué.

Ko e taha 'a e 'uhinga ko ē na'e to'o ai, Vava'u, 'i he lao ko eni 'oku ne tala mai 'e ia 'e hanga 'e he poaté 'o lisi 'a e fo'i fute ko ia 'e 50, fute ia 'e 50 na'e tuku ia 'e Tupou 1 ke tau'atāina ki ai e Tonga kotoa 'o ka ne fiema'u. He 'oku kehekehe 'a Tongatapu mo Vava'u mo Ha'apai. Vava'u mo Ha'apai, tokolahi e 'otu motú. Pea te nau ōmai ki Neiafu mo Pangai he 'aho ki he 'aho. Te nau ō mai leva, fakatatau ko ia ki he lao ko eni, 'oku kumi 'a e pule ko ē Poate Taulangá ke poaki ki ai 'a e feitu'u ko ē te nau tau ai honau fanga ki'i vaka 'oku nau fononga holo aí. Ko e taha 'Eiki Sea, fakatātā ko Vava'u. Lele taulangá 'i loto pea 'alu ki 'Utungake, kolosi ai ki Tu'anuku, kolosi hifo ki Vaipua.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea ko e ki'i tokoni.

Sāmiu Vaipulu: Sea kātaki mu'a Minisitā 'oku 'ikai ke u ue'i 'e au e Minisitā he taimi 'oku malanga aí. Tuku mu'a ke 'ai 'eku... Pea ko e taimi ni, 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi 'oku lisi mei he

Pule'angá 'i he matātahí, pea 'oku pehē pē mo Ha'apai, Vava'u mo Ha'apai. Ko e taimi ko ē 'e 'alu ai e Poate Taulangá, 'e 'oange ke kei hoko atu 'a e pisinisi. Mālō 'a e me'a mai 'a e Minisitā 'Eiki Sea ke 'ave ki he kakaí ke pule ki ai e kakaí ke fai e *consultation*. Mahino pē 'e 'atā pē 'a 'Eua ia mo me'a, kā ko e fakamolé 'Eiki Sea kuo pau ke 'i ai e feitu'u 'e tānaki mei ai ke fai'aki mo kava ai 'a e fakamole ko ē 'e faí.

'Eiki Sea, kapau 'e tau mai ha motu'a mei motu he poo ni, 'e ma'u ki fē Pule Taulangá. 'Ikai 'e hala loto'api 'i he matātahí, fute 50. 'Oku totonu ke fai 'a e pōtalanoa he koe'uhī ko e lao ko ení na'e 'omai ia he taimi na'e fiema'u ia 'e he kau Fakafofonga ko ē 'o Tongatapú ke fai mo tali kae 'ai 'a e 'ū fokotu'u faka-Fale Alea. Na'e kole 'a maua mei Vava'ú, ko au mo Masao Paasi ke faka'atā 'a Vava'u 'i he ngaahi 'uhinga ko eni kehekehe 'oku ou 'oatu 'i he 'aho ni. Na'e kole leva 'e he Kōvana Ha'apai 'i he 'aho ko iá ko *Lord Fielakepa*, koe'uhī ko e uta ki mulí, 'ikai ke 'i ai ha uta pehē ia 'i Ha'apai. 'Oku, na'e noa ia 'i he līpooti ko ē 'a e maliní. Ko e hā leva 'a e ngāue kuo fai ke langa 'a e ngoué ke 'inasi ai e kakaí. 'Oku fiema'u 'a e uta kae ma'u ha vaka ke 'alu ki hoto feitu'ú.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'a e ngāue ko ē 'oku tau fai he Falé koe'uhī ke tau fua tautau mo e kakai ko ē 'oku nofo mai mei tu'a te nau fuesia 'a e ngaahi naunau 'o e me'a ko ení. Ko e taha 'o e me'a 'i he lao ko ení, na'e tala mai ko e totongi *cargo*, 'e 'ai pē ia he 'ū uta mei mulí 'i he uafú. 'Aho ni, 'Eiki Sea, 'oku ma'u 'e he Poate Taulangá mei he 'Otu Anga'ofá 'ata'atā pē, 'avalisi he pa'anga 'e 4kilu he ta'u ko e totongi 'o e *cargo* 'a e kakai ko ia mei he 'otu motú. Mole 'a e taumu'a ko ia Sea 'a e feinga na'e ngaahi, fokotu'u e māketi ko ia 'i Vava'ú, ke ofi ki he uafú ke lava e tangata ngoué 'o fetuku mai 'ene ngoué he vaká ke 'omai ki Tonga ni. 'Ikai ke lava ia he 'aho ni. 'Oku fiema'u e pōtalanoa ki he ongo tafa'akí, ki mu'a pea fa'u ha lao, he koe'uhī 'oku 'i ai 'a e, ko e taimi ko ē Sea, lave'i 'e he motu'a ni ia nau fa'a ha'u au mei Vava'u ...

<001>

Taimi: 1150-1200

Sāmiu Vaipulu: 'o *clear* e vaka mei Ha'apai ko e vaka 'o Pita Warner 'a e *Frisna*. Ke 'alu mei Ha'apai ki Nu'usila. Na'e uta siaine 'a Ha'apai mei Foa, 'o fetuku ki muli. 'Aho ni hala. 'Oku 'ikai ke ai ha koloa ia 'a Ha'apai. Ko e me'a ko ē ki he 'etau tānaki atu 'a e Poaté, Poaté sai, te ne langa 'e ia e uafú, ka kuo pau ke totongi 'Eiki Sea. Pea ko hai te ne totongi, 'oku 'ikai ko au ia. Kakaí. Ko e 'uhinga ia na'e kei tuku ai pē he ko e to'o mavahe 'a Vava'u pea ko e kole ko ia mo e Kōvana Ha'apai he 'aho ko iá

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hūmai & Tute: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu.

Sea Kōmiti: Fakatonutonu.

Sāmiu Vaipulu: Sea na'e 'ikai ke Fale Alea ia he taimi ko iá. Sai pē.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea, ko 'eku fakatonutonu pē ko e fē koaa e peesi mo e mata'ifika ko eni 'i he 'esitimeti ko eni 'a e *Public Enterprise* 'oku malanga ki ai e Fakafofonga ko ení ki he hisitōlia

he ta'u 'e 10 ki he 'enau ngāue na'a fai. Kuo u kole atú ke foki mai ki he 'esitimeti. 'Ikai ke 'asi ha me'a ia heni ki he uafu 'o Ha'apai mo Vava'ú ke 'omai, mo ha fika kuo 'ai ki ai. Ko e fakamatala fakalukufua pē ia na'e fai ...

Sāmiu Vaipulu: Mahalo na'e si'i toka e Minisitā

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: ... palani ngāue 'a e Pule'angá ki he fokotu'utu'u ki he kaha'ú.

Tokanga ki he pule'i 'e he Poate Taulanga 'a e ngaahi taulanga.

Sāmiu Vaipulu: Na'e 'omai 'e he Minisitā 'a e fakamatala ko ení, ko e 'uhinga ia 'oku ou lave ai ki ai. He 'ikai ke u lave noa'ia ki ai ka ko hono 'omaí. 'Eiki Sea, ko e 'uhinga, ko e ni'ihini eni e ngaahi 'uhinga kuo 'oatu na'e makatu'unga ai 'a e me'a ko iá. Ko e ngāué, sai. Pea ko e 'uhinga ia 'e taha na'e fai ai e kole ki Siapani ke langa *domestic* 'a e uafu ko ia 'i Fāuá, he na'e fakahaofi 'a e uafu ko iá koe'uhí ke ma'ama'a 'a hono ... ko e 'aho ni kuo ma'u mai ia 'e he Poaté. 'E fēfē kimautolu mei tahí? Ko homau hala pule'anga ia ki Nuku'alofá? Kuo pau ke tau vakai ki he 'u tafa'akí kotoa 'oua 'e to'o pē 'a e fiema'u 'e taha kae tukuange e toengá Sea. Ko ia 'oku ou 'oatu pē 'e au 'Eiki Sea, mālō e ngāué, ka ko e fakalalaká 'oku mahi pea kona 'i he fonua ni he 'oku fua he kakaí. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. Kātaki 'a e tēpile 'a e Pule'angá 'o tali mai e fifili ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Mālō Sea. Ko 'etau talanoa foki 'a tautolu Sea ki he 'u 'elia ki he taulangá, mahino pē ia 'oku 'i he laó. Ko e konga ko eni ko ē 'a e Poate Taulangá 'i Tonga ni, 'ikai ke pehē ia ke fai ha poaki mo ha me'a ki ai, ki he ngāue'aki ko ē fanga ki'i vaká. Ko 'eku ma'u ko ē ki he fanga ki'i vaka taau tahá 'i Tonga ni 'oku 'ikai ke totongi ia. Faka'atā pē ia ke nau ōmai 'o ngāue'aki e me'á. Pea hangē ko 'eku lave ko ē 'anenaí ko 'etau talanoa ki he ngaahi pisinisi ko ē he matātahí ko 'etau sio ki he 'u *private operators* ko ē 'oku nau ngāue ko ē 'i he taulanga ko ē 'i Vava'ú, 'oku ai e ngaahi fo'i poe holo ai mo e me'a 'oku 'ikai ke fu'u mahino kia au ia ke malumalu pē ia 'o e Maliní. Ko 'etau sio ki he ... ko e poini mahu'inga taha 'a e 'ikai ko ē ke 'i ai ha uta 'a Ha'apai ki mulí. Kuo u tui kapau te tau lava fakaafe'i e vaká 'i Ha'apai te ne faka'ai'ai 'a Ha'apai ke nau fakakaukau ke uta e iká pē ko ha fa'ahinga ngoue mei Ha'apai. Na'a mo e tutú mei Ha'apai ki mulí. Kuo u tui ko e ... ka 'e faingamālie leva ia, ko e 'uhinga pē foki e 'ikai ke 'i ai ha

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i fakatonutonu. Ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. Ko ia ko e poini mahu'inga ia na'e me'a ki ai ... 'oku 'ikai ke ai ha uta ia 'a Ha'apai. 'Oku tatau pē mo Tonga ni. Ko e uta 'ave ki mulí, fakaoli ia. Ko e uafú, ko e konga lahi tahá ko e 'omai mei mulí. Pea ko e tu'u 'a Ha'apai he taimi ni 'oku nau fiema'u 'a e fakalalakaka ko iá. Ke 'omai 'enau uta ko ē mei mulí 'o hangatonu 'o ai ha vaka 'o hangatonu ki Ha'apai. Pea 'e toki hoko ai pē 'a e langa ngāue ke feinga'i 'a e vaká ke uta. Na'e ai 'a e vaka ko eni na'e toki, na'e kei fakahoko fatongia mai ko eni ki ... kei faifatongia mai ki ... ngaahi ta'u pē 'e 2 ko eni mo e me'a, pea mahino na'e lele hangatonu mei Nu'usila ki Ha'apai, 'oku fiema'u e me'a ko iá. 'Oku 'ikai ko e pehē ko e 'ai pē ke uta 'a e koloa 'a Ha'apai, 'oku fiema'u ke ngaahi e uafú mo fakaloloto ke ha'u ha vaka

hangatonu mai hangē ko Vava'ú. Ha'u ki Vava'u tuku e uta 'a Vava'ú, 'alu ki Ha'apai(kovi e ongo)... ko e me'a ia 'e taha ke fakatokanga'i pē, ke fai hono alea'i. Mālō Sea.

Veivosa Taka: Ki'i tokoni atu pē ki he me'a 'oku me'a atu 'aki he Hou'eikí. Tapu pea mo e Seá, tapu mo e Fale ni. Sea 'oku mo'oni na'e afē ange e vaká, ka ko e 'uhinga 'a e 'ikai ke to e hoko atú ko e mole 'a e kautahá. Kuo 'osi a'u pē vaká ia ki Ha'apai. 'Oku 'osi a'u pē vaká ia ki Ha'apai ki he tu'unga ko ē ...

Lord Tu'iha'angana: ...(kovi e ongo)... ka ko 'ene mahino ko ē 'aonga ki he kakaí. 'A e hangatonu mai 'enau ki'i utá mei Nu'usila, 'Okalani ki Ha'apai.

Sea Kōmiti: 'E Hou'eiki, mou mea'i 'a Vava'u, fā'utaha. Nau kau Fakafofonga mo 'enau kau Nōpele. Ko Ha'apai, tu'u hake pē 'a 12, lali ia 'e 13. Tu'u hake ē, ... Ha'apai? Mou to e foki 'o fā'utaha, hangē ko Vava'u Lahí. Hoko atu 'Eiki Minisitā.

Veivosa Taka: Sea, to e ki'i tokoni atu pē Sea ki he me'a ko eni ke me'a ki aí. Sea ko Ha'apai Sea, ko e motu'a ni 'oku nofo 'i Ha'apai mo e kakaí, pea kapau te tau fehu'i ko hai 'oku ne 'ilo lahi ki Ha'apai, pea kuo u tui 'osi mahino e talí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti: Mālō. Hoko atu 'Eiki Minisitā.

Sai ange ke talanoa 'a e Poate Taulanga pea moe kāinga Vava'u mo Ha'apai ki mu'a pea toki hoko atu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Mālō Sea. Mahalo kuo 'osi mahino pē 'a e ngaahi fakakaukau ko iá, ka ko e me'a lahi taha Sea ki Ha'apai he taimi ni, toki tuku kehe ha 'i ai ha'anau koloa hū ki tu'a 'i he ngāue'akí ka 'e a'u ma'ama'a ki ai e koloá pea 'oku ou tui ko e 'uluaki me'a ia ko ē 'e 'uluaki *benefit* mei ai 'a Ha'apai. Ka ko e ... te u foki pē au ki he fakamatala 'a e Fakafofongá, kātoa 'a e totongi uafu, pea 'oku mo'oni 'aupito e Fakafofongá, he na'e kau foki 'a e fakakaukau ko iá ke ki'i fakama'ama'a 'a e 'omai ko ē 'a e ngoué mo e me'á mei Vava'u mo e ngaahi motú ke faka'ai'ai kinautolu ke 'omai fakatau 'i Tonga ni. Ka ko e taimi ni foki 'oku ou 'ilo 'oku ki'i ma'ama'a ange pē 'a e ngoue komesiale 'a e kāinga ... 'a e kau ngoue 'i Tongatapu ni. Ka ko e fakakaukau ia Sea. 'Oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá. Pea ko e 'uhinga ia ko ē na'a ku fakahā ai ko ē 'e sai ke talanoa'í. He'ikai ke fai ha fatu lao ia, ko e fakakaukau ia kuo 'osi talanoa'i pē, ka 'e sai ange ke 'alu atu e Poate Taulangá 'o fai e fakataha, ha'u e kakaí 'o fehu'i pea tali ai e ngaahi fehu'í. 'Osi ko ia e ngaahi ... pea nau 'omai 'enau ngaahi fiema'ú, hanga he Poate Taulangá 'oatu e me'a ko ē te nau ala lava 'o fakahoko ma'a nautolú. Pea 'osi ia pea tau toki sio leva pē ko e hā e tu'unga ko ē 'oku totonu ke 'i aí. Ka ko e 'uhingá pē ia Sea. 'A e fakakaukau ko ē ke fai ha talanoa pea mo e kāinga Ha'apai mo e kāinga Vava'ú. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti: Ko ia na'a ku lave'i pē 'i ho'o me'á 'e fai e fetalanoa'aki pea mo e kakaí, pea ka fai ai pē ke lava fai ha liliu mo ha me'a ko ia. Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea, mo e Kōmiti Kakatō, kau faka‘aonga‘i atu mu‘a e ki‘i toenga miniti ko ení ‘e Sea, te u feinga pē ke, hā pē me‘a te u lava ‘oatu fakavavevavé ‘Eiki Sea. Ko e ... Sea ki‘i kole atu mu‘a, na‘a si‘i maumau ‘eku malangá. Fēfē ke tau liliu ā ‘o Fale Aleá ka u toki hoko atu ‘i he hū mai he *lunch* fakamolemole.

Sea Kōmiti: Malanga pē koe kae toki tu‘utu‘uni atu e Seá.

Māteni Tapueluelu: Lelei ‘aupito Sea.

‘Eiki Minisitā Mo‘ui: Kole pē, kapau ‘e lōlōa ‘a e malanga ia ‘e Fakafofongá Sea pea u ki‘i ... ki‘i miniti ‘e 1 ko ení Sea, ke u ki‘i tokoni atu pē ki he talafili mei he kau Nōpele.

Māteni Tapueluelu: Tali e tokoní Sea.

Fakama‘ala‘ala ki he lingi‘anga veve ‘i Ha‘apai.

‘Eiki Minisitā Mo‘ui: Tapu mo e Seá pea mo e Hou‘eiki e Kōmiti Kakatō. ‘E Sea ‘oku fokoutua hake pē au ia ko e ‘uhingá ko e talafili mei he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha‘apai fekau‘aki pea mo e lingi‘anga veve ko ē ki Ha‘apai Sea. Pea mo‘oni pē na‘e ‘osi fai pē fetalanoa‘aki ia pea mo e *JICA* ki he ... ke hoko atu ‘enau ngāue ... na‘a nau hanga foki ‘o fai hono fakalelei mo fakafo‘ou e lingi‘anga veve ko ē ‘i Vava‘ú, pea ‘oku fai e talanoa pea mo kinautolu ke nau hoko mai ai pē ‘o fakahoko ‘a e lingi‘anga veve ko ení ‘i Ha‘apai. Mo‘oni pē me‘a ko ení na‘e me‘a ki ai e ‘Eiki Minisitā fekau‘aki pea mo e fatongia ko ia ‘o e *Waste Authority* ki he vevé ko e hiko. Ka ko e feinga ko ení ke ai ha lingi‘anga veve ke hiko ki ai ‘a e veve ko ē ‘a Ha‘apai. Pea kuo ‘osi mahino mai ‘a e ongo *site* ‘e 2 ka ‘oku fai e fengāue‘aki pea mo e Potungāue e Tokoni Palēmiá ki he *EIA* pea mo e mahino mai ‘a e me‘a ko ení pea mei he *JICA* ka ‘oku fai pē ngāue ki ai Fakafofonga ‘Eiki Nōpele, ka ‘oku ‘ikai ke tukuange ‘a e lingi‘anga veve ko ení ‘a Ha‘apai, ka ko e fakamahino atu pē ‘oku kei fai ‘a e fetalanoa‘aki pea mo e *JICA*, ngalingali ko nautolu te nau hanga ‘o hoko atu ‘a e ngāue ko iá Sea. Mālō e ma‘u faingamālie.

Sea Kōmiti: Mālō. Hou‘eiki tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea pea me‘a mai ‘Eiki Sea Fale Alea ki hono me‘a‘anga)

‘Eiki Sea: Hou‘eiki mālō ‘aupito e feme‘a‘akí, te tau toki hoko atu he 2 ho‘atā. Mālō.

<003>

Taimi: 1400-1410.

Satini Le‘o: Me‘a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu‘ivakanō.

‘Eiki Sea: Hou‘eiki! Kou kole atu pē ke tau lele pē ko ení ‘o a‘u ki he 6.00 koe‘uhí ke ‘oua tetau toe fetongi. Mālōlō pē ia pea ‘ai ‘a e fo‘i houa ‘e taha fakamuimuí ke lele pehē. Tau liliu ‘o Kōmiti Kakato

(Liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake 'Eiki Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele 'o e fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei, kae hoko atu 'etau fatongia hono alea'i 'a e Vouti 'a e Potungāue 'a e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá.

'E Hou'eiki! Ko e 'ulungāanga fakatonga lelei 'a hotau 'ulungāanga ko e faka'atu'i. Kou kole atu mu'a. Ka me'a 'a e Fakafofonga 'o e Kakaí 15 'o Vava'ú pea mou kātaki 'o faka'atu'i mai mu'a, 'oua 'e toe fai ha fakatonutonu, pē ko ha tokoni. Tuku pē ke me'a ke 'osi pea mou toki me'a mai. Tau faka'apa'apa ki he tokotaha ko eni ko e 'Eiki Tokoni Palēmia mālōlō eni hotau Pule'anga, 'Eiki Minisitā Lao mālōlō, pea 'ikai ko ia pē ka ko e 'Eiki Sea mālōlō ia 'o e Kōmiti Kakatō. Ko ia 'oku ou kole Hou'eiki, ke mou laumālie lelei mu'a ki he kole 'oku ou fai atú. 'Oku kei laumalie pē 'a e Kupu 49 pea 'oku kei laumalie lelei pē 'a e Tu'utu'uní miniti pē 'e 20. Ko 'eku tokanga'i hifo ki he Vouti ko ení, ko e 'Eiki Minisitā si'isi'i taha eni 'i he kau Minisitā. Kuo ne tauloto 'a e ngaahi pisinisi 'e 15. Ko e Vouti peseti si'isi'i taha eni ko e peesi 'e 4, ka kou tokanga'i ko e Vouti eni 'oku lōloa mo'oni hono alea'i. Na'a ku 'amanaki pē 'e au 'e 'osi pē 'etau alea'i 'i he houa pongipongi. Ka neongo ia Hou'eiki, tuku pē ke fai mai ho'omou me'á, pea na'e 'osi fakahokohoko atu foki 'a e fa'ahinga ke nau hokohoko mai, pea kuo u 'osi fakahoko atu ia, ka kou kole mu'a ke tau muimui pē mu'a ai. Ko e taimi ko eni ke hoko mai 'a Tongatapu 4. Ha'apai 12, Ha'apai 13. Tongatapu 4!

Kole Fakamolemole Fakafofonga Ha'apai 13 mo kole ke to'o 'ene lea mei he miniti.

Veivosa Taka: Kole fakamolemole ke fakahoko atu 'a e ki'i fakahoha'a ko eni Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Seá mo e Fale 'eiki ni. Sea, mālō mu'a 'a e fakalaumalie 'a e Feitu'una, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Pule'angá. Ko e ki'i kole atu pē Sea, ko e kole fakamolemole pē Sea, ke to'o atu pē mu'a 'i he'etau lekooti 'eku fakahoha'a 'anenai fekau'aki pea mo e hingoa 'o ha tokotaha 'oku 'ikai ke ne 'i heni, ke angalelei 'a e Feitu'una 'o tali ange 'a e kole ko eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito. Ko e taha eni ha ngaahi 'ulungāanga lelei.

Lord Fusitu'a: Fakamālō atu ki he tamaio'eiki

Lord Tu'i'afitu: Ki'i fakatonutonu pē ki he Fakafofonga, ke laumālie lelei pē 'oku 'uluaki kole fakamolemole pea toki kole ke to'o. ke hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga! Kole fakamolemole pea ke toki fokotu'u mai ke.

Veivosa Taka: Ko 'eku 'uluaki fokoutua hake pē 'o kole fakamolemole atu ki he Feitu'una. pea kapau 'oku 'ikai fe'unga Sea, kou toe kole fakamolemole atu kia kimoutolu Hou'eiki pea mo e ni'ihiko ia 'oku nau kaunga tonu 'i he me'a ko eni na'a ku fakahoko atu Seá, ke tali ke to'o atu ia meihe Lekooti 'a e Fale 'eiki ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Ha'apai 13. 'Oku te'eki ai ha fonua ia 'i mamani 'oku hangē ko Tongá. Tau 'ulungāanga faka'ofu'ofa. 'Oku te 'ilo pē 'a e me'a 'oku hala pea te kole fakamolemole, faka'atu'i, fe'apa'apa'aki. Ko e ngaahi 'ulungāanga ko ia 'oku 'ikai ke ma'u ia 'i

ha fonua 'i mamani katoa, a'u ki 'Isileli, Tonga ni tokotaha pē. Ko ia kau tauhi lekooti, to'o 'a e me'a ko eni na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga Ha'apai 13 'o felāve'i pea mo e hingoa 'o e toko ua. Hoko atu Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, pea kou fakatapu atu ki he Feitu'una. Kou faka'apa'apa atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, pea pehē ki he Hou'eiki Kapineti. 'Oatu 'eku faka'apa'apa lahi ki he Sea 'o e Fale Alea, mo e tēpile 'a e Hou'eikí, pea pehē ki hoku kaungā Fakafofongá.

'Eiki Sea, kou me'a mai 'a e Feitu'una ko hono 'uhinga pē ko 'etau taimí, pea teu feinga pē ke to'o kongokonga lalahi faka'apa'apa atu pē 'Eiki Sea, kae fakafaingamalie'i 'i he polokalama 'a e Feitu'una, pea pehē ki he Fale Aleá.

Kou fie lave nounou pē ko e poupou lahi mo e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā *Public Enterprise* ki he ngāue 'oku mo'oni 'aupito 'ene me'a pea 'oku me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Sea. Hangē pē eni ha Pule'anga makehe, he ko e Kautaha eni 'e 15 'oku tokanga'i 'e he 'Eiki Minisitā ko eni, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he ngāue lahi 'ata ki tu'a. Mahino 'aupito 'a e fakamatala kuo 'omai, ka kou fie lave nounou atu pē 'Eiki Sea, ha ki'i poupou pē ki he ngaahi fokotu'u kuo 'omai, hangē ko ia 'oku hā 'i he, keu ki'i lave pē Sea, ki he'enu Palani Ngāué pea kou kolosi nounou meihe Palani Ngāué ki he 'Esitimetri. 'A ia ko e Palani Ngāué, ko e Palani ia 'o e ngāue ke fai 'aki 'a e pa'anga 'o e 'Esitimetri 'oku tu'u fakataha mai mo e 'Esitimetri 'Eiki Sea.

'I he peesi 8 'o 'enu Palani Ngāue, Aitemi 1.4. 'Oku me'a mai foki 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e ki'i hiki Sea ē 'i he 'Esitimetri, pea ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakaí, 'i he taimi 'oku hiki pe heni ai 'a e pa'anga ke fakatonuhia'i, he 'e tanaki foki meihe kakai 'oku mau fakafofonga'i. Pehē 'a e peesi 8 'aitemi 1.4. Ngaahi 'uhinga ke liliu kae lahi ke vahevahe 'oku fa'a fai ki he Patiseti.

'Uluakí. Ko e fokotu'u 'a e Va'a fo'ou ke lao mo e tu'utu'uni ke ne fakahoko ha Fale'i, fa'u 'a'ahi fakalelei'i mo tokanga'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni. 'A ia ko e 'uhinga lahi ia ko ē ki he hiki 'o e 'Esitimetri ko eni Sea. Pea 'oku toe ha pē 'i he peesi 11 Palani Ngāue, palakalafi fakamuimui Polokalama 4. Lao mo e Tu'utu'uni. Ko e fokotu'u 'a e Va'a fo'ou ki he Lao mo e Tu'utu'uni ke ne fakahoko ha Fale'i, Fa'u, 'A'ahi, Fakalelei'i mo tokanga'i 'a e Tu'utu'uni mo e Lao felāve'i mo e Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá.

Sai! Mei ai 'Eiki Sea, teu kolosi mai ki he 'Esitimetri, peesi 161, 'aitemi 4, *Sub-Programme 1. Fale'i Fakangāue - Polcy and Legal Advise*. Ta'u fakapa'anga 2014-15, na'e 'ikai ha pa'anga ki ai, 2015-16 te'eki ke 'i ai ha pa'anga ki ai, ka ko e *Revised Estimate. Original* na'e 'ikai ha pa'anga *Revised Estimate*, ko e 4afe na'e ma'u ki ai. Pea ko e 2017 eni ko e 7mano 3ngeau.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē 'a e poupou lahi ki he fokotu'u ko eni 'Eiki Sea. Ko hono'uhingá pē, ko e Va'a ko eni 'o e ngaahi Pisinisi Sea, meimei ko e konga lahi 'enu ngāue 'oku fekau'aki pea mo e ngaahi *contract* mo e ngaahi me'a fakalao faka-Sivile. Ko e ngaahi hopo faka-sivilé ko e ngaahi *contract* fakasivile, 'oku lahi 'aupito ia koe'uhi ko e ngaahi Kautaha Fakapisinisi 'e 15 ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai pē 'eku poupou ki ai. Ka 'oku 'i ai ha me'a kou kole mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga mu'a 'o tokanga'i...

Taimi 1410-1420

Māteni Tapueluelu: ...mo tokoni mai ki he motu'a ni, 'oku lahi 'a e lāunga mai ki he motu'a ni fekau'aki mo e ni'ihi 'o e ngaahi kautaha, ko hono fakamana'i 'o e kau ngāue ke tuku ki tu'a, pea 'oku a'u mai ki he motu'a ni, pea 'oku ou faka'amu pē 'Eiki Sea 'e tokoni 'a e va'a fo'ou ko eni ki he tafa'aki ko ia.

'Ohake lāunga taha ngaahi Poate he Pule'anga

'Oku 'i ai ha kautaha 'Eiki Sea 'a e Pule'angá 'oku hoko ai ha moveuveu 'i he va'a 'o e CEO mo e kau ngāue. Pea 'oku lāunga 'a e kau ngāue ko eni pea 'oku hangē 'oku fakamana'i ia he ni'ihi 'o e kau Manager. Ko e fakamo'oni kuo tānaki 'omai ki he motu'a ni 'Eiki Sea, ko hono mātolu ē, ko e fakamo'oni ē 'osi *binding* ko ē. Kapau pē te u lau atu 'oku ou tui au ia 'e 'ikai ke taau ia he ko e ngaahi fu'u fakamo'oni ko eni 'oku ma'u heni 'Eiki Sea, ko e ma'u hangatonu, *original*, kā kuo hoko ai hono fakamana'i 'o e ni'ihi 'o e kau ngāue, pea 'oku ou faka'amu pē ki he 'Eiki Minisitā kou fiefia he fokotu'u 'a e tafa'aki fale'i fakalao ko eni 'Eiki Sea, ke ngāue totonu'aki mu'a ke 'oua hoko hono fakamana'i 'o e kau ngāue ke tonu ai me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Lao motu'a 'a Tonga 'oku 'i ai 'a e *culture of fear* 'i he ni'ihi 'o e ngaahi sino ngāue 'o e Pule'anga. Ko e me'a lelei 'Eiki Sea ke tau'atāina kau ngāue kae 'oua te nau fa'iteliha, tau sio pē 'oku tau'atāina 'oku 'i ai 'a e laumālie 'o e tau'atāina kae 'oua te nau 'ova ki he fa'iteliha, pea taimi tatau pē ke pule'i pē 'e he kau taki 'a e kau ngāue kae 'oua mu'a te nau fakaaao he 'e uēsia ai 'a e ni'ihi, nau nofo tāiliili, he kapau 'e 'ikai ke pule'i lelei eni Sea 'oku 'i ai pē ngaahi sitepu kehe 'oku tokateu mei mui he 'e faifai pea a'u ki ai, pea 'oku ou kole pē mo tautapa ki he 'Eiki Minisitā ko eni he 'oku ou falala 'aupito ki ai, ki he 'ene hanga pule'i 'a e tafa'aki ko eni ke tokoni mai mu'a, fakapapau'i mu'a he 'ikai ke hoko ha me'a pehē, kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'a e fanga ki'i hopo kuo hoko, pea mo e fanga ki'i fo'i, 'uhinga 'oku 'ikai ke fiema'u ke tau a'u ki ai kae ngāue lelei 'aki 'a e fo'i Patiseti ko eni mo e tafa'aki fakalao ke ta'ota'ofi ha ngaahi me'a pehē 'Eiki Sea.

Ko e tapou pē mo e pou pou lahi atu, mālō 'aupito 'a e ma'u taimi 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā kātaki 'o tokoni mai ki he tālafili ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Mālō 'aupito Sea, pea 'oku ou fakamālō ki he tokoni ko eni 'oku fakahoko mai. Ko e kamata'anga foki ko ē 'o e ta'u kuo hili Sea, ko e kongā pē 'o e ngaahi Poate na'e 'atā 'i he lao ko ē 'a e *Public Relation* ke fai 'a e lāunga ko ē ki he *Public Relation*. Pea na'a mau ngāue leva 'o fai 'a e tohi 'e he Palēmia he 'oku faka'atā pē 'e he lao ke faka'atā 'a e Poate kotoa pē ke nau lāunga ha taha pē 'oku ngāue ai, ke nau lava 'o lāunga ki he *Public Relation* ke ...pea 'oku hanga leva 'e he *Public Relation* ia 'o fai 'a e fakatotolo mo e me'a 'o fakahoko mai ia kia kimautolu, koe'uhí ko e fa'ahinga laumālie ko eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e fika 4 'a Tongatapu, 'a Tongatapu 4, he ko e laumālie fakamana pea mo e laumālie fakaaao, 'oku 'ikai ke u tui 'a e motu'a ni ia 'oku totonu ke 'asi 'i ha fa'ahinga Poate. Pea 'oku ou tui kapau ko ha *culture* ia 'a ha Poate 'oku tonu ke ngāue lahi 'aupito 'i ha pisinisi 'oku tonu ke ngāue lahi 'aupito 'a e kau Poate ia ko eni ke nau hanga 'o tokoni, mou 'osi mea'i pē 'emoutolu Sea, kā 'i ai

ha kakai 'oku nau ngāue ilifia, he ko e ngaahi fakalalakaka ko eni pea mo e feinga'i ke lelei 'a e ngāue he 'ikai pē ke...he'ikai ke ola lelei ia, kapau 'oku 'i ai ha kakai 'oku ngāue ilifia, pea 'oku 'ikai ke tau fiema'u 'etautolu 'etau fānau mo hotau fanga tokoua ke ngāue ilifia 'i ha 'ātakai 'a ha ngāue.

Pea 'oku kau 'a e me'a ko ia 'a e 'uhinga ko ia 'i hono fokotu'u 'o e me'a ko eni. 'Oku 'i ai 'a e kakai 'e ni'ihī 'e faingofua pē ke nau ō nautolu 'o fai 'a e lāunga ki he *Public Relation*, 'a ia ko e taimi ni ia 'oku 'osi pehē ia, 'a ia 'oku 'atā pē ia ki ha taha 'i ha Poate pē ke ne fai fo'i lāunga ko ia. Ko mautolu foki ko 'ene ha'u pē ha lāunga kia mautolu 'oku mau hanga 'ave lāunga ko ia ki he Poate ke fai ha ngāue ki ai, tatau pē ia pē ko e kau ngāue, pea kapau 'oku tau'atāina ange ha kaungāue 'i ha Poate ke lāunga mai kia kimautolu, 'atā 'aupito ia, pea te mau lava pē mautolu 'o ngāue fakataha pea mo e 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'e 'Eiki Minisitā, kātaki Minisitā, 'e Tongatapu 4 'oku 'osi 'ave lāunga ko eni na'a ke hoha'a ki ai ki he Minisitā?

Māteni Tapueluelu: 'Io 'Eiki Sea 'oku ...hangē kia au ko e tu'o ua 'eni hono 'ave. Pea 'oku to e ...ko e ma'u ko ē 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e to e lāunga 'e taha 'oku 'amanaki ke 'oatu. Pea ko e 'uhinga pē 'oku ou manavasi'i 'Eiki Sea 'oku hū mai 'a e *PSA* he taimi ni 'o kau, pea 'oku 'i ai pē 'eku manavasi'i 'oku tau 'ilo pē 'a e tu'unga ko ē 'e 'alu 'o a'u ki ai 'i he peesi faka'osi. Na'a 'ohovale 'oku teke 'o fai ha tukungāue. Ko e 'uhinga pē ia 'eku fakahoha'a atu ...fakahoha'a pehē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, hoko atu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ...'Oku 'i ai pē fekaukau'aki Sea 'a e ngaahi lāunga mo e fo'i lāunga fakamuimui ko eni 'oku 'ai ke 'omai, pea 'oku ma 'osi femahino'aki pē ki ai mo e Fakafofonga. Ka 'oku pehē Sea 'a e fakamālō atu ki he pou pou ko eni, 'oku ou tui ko e fokotu'u ko eni 'a e ki'i va'a ko eni 'e tokoni.

Sea 'oku ou kole atu tuku mu'a ke u hoko atu, 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou tokanga ki ai 'oku ilifia ai hoku loto. Na'e 'i ai 'a e me'a na'e me'a'aki 'e he Nōpele mei Niua 'oku ou kole ke u ki'i fakatonutonu pē koe'uhī ko e lēkooti...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Na'a ne tukuaki'i 'a e tangata'eiki Palēmia ki he palopalema ko eni 'oku hoko, 'oku 'ikai ko 'eku fiema'u 'a'aku ia ke fakafoki ki ai, ka ko 'eku fie fakamāhino pē 'aku ia, kātōa 'ū tu'utu'uni na'a mau fai ko e fai 'e he motu'a ni, na'e 'i ai 'emau kōmiti, na'e 'i ai 'a e me'a na'a mau tui ki ai, pea na'e 'i ai 'a e kongā lao na'a mau pehē 'oku fakalao'aki, me'apango pē 'oku 'ikai ke mau tui tatau mo e 'Eiki Fakamaau, kā ko e pehē ko ē ke 'ave fo'i ...'a e palopalema ko ia ke 'ave ki he tangata'eiki Palēmia 'oku 'ikai ke totonu ia Sea. Ko e motu'a ni na'a ne fai 'a e tu'utu'uni, ko e 'Eiki Fakamaau na'e fakahangatonu mai pē 'ene fakamaau ki he motu'a ni, pea na'e 'i ai 'a e me'a ...'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mau tui ki ai. Kā 'oku ne ue'i 'emau tui 'oku totonu ke fakalelei'i 'ū pisinisi 'oku palopalema 'ikai ke ne ue'i ia 'e ia. 'Oku ne ue'i 'emau tui 'e lava 'a e ngaahi pisinisi ko eni 'o fakalelei'i 'oku 'ikai ke ne ue'i ia 'e ia. Mau faka'apa'apa lahi 'aupito mautolu ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘Eiki Nōpele ‘o me’a ki lalo.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu pē...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eiki Nōpele.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’á Sea, ‘ikai ke u loto ke teke’i pehe’i holo...ko e motu’a ni ia pea na’e ‘i ai mo e me’a ia ‘oku mau tui ai, pea ‘oku mau kei tui pehē pē mautolu he taimi ni. Ko e founa pē mahalo ‘oku tonu ke fakalelei’i.

Lord Fusitu’a: ‘Oku mōnuka ‘etau tu’utu’uni ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Ko e vāhenga ‘e 93 ‘o e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau na’e fai ‘a e tu’utu’uni ko eni fakatatau ki he Tu’utu’uni Kapineti 11/14, ko e tu’utu’uni ‘a e Kapineti, ‘uhinga ia na’e fai ai ‘a e fakapā ki taumu’a ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki kātaki ko ‘eku kole atu kuo fe’unga ‘a e to e me’a ia ki he hopo mo e hā fua ko ena, pea ‘oku ou kole atu kuo ‘osi mahino ia ki he motu’a ni, tau hiki tautolu ki ha me’a kehe, kātaki ko Ha’apai 12.

Vili Hingano: Tapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ho Fale kae ‘atā mo e motu’a ni ke hoko atu pē tokoni ki he ‘etau ngāue.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e māfana ‘i he motu’a ni ‘i he ho’atā ni, ‘uhinga pē Sea ko e vouti ‘a e potungāue ko eni ‘oku ou lave’i pē ko e potungāue ko eni ‘oku kehe hono nātula, ‘aki ‘a e ‘uhinga ‘oku fakamalumu ‘i he potungāue ko eni ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga. Pea ko hono fakalea pisinisi ‘oku tu’unga ai ‘ene makehe, makehe ange ‘a e potungāue ko eni mei ha to e potungāue ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku ‘uhinga ‘a e māfana ‘a e motu’a ni Sea ko e ‘uhinga ko ‘eku lave’i ‘oku fai ‘osikiavelenga ‘a e to’o fatongia ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘i he potungāue ko eni, ‘a ‘ene feinga ke tataki ke a’usia ‘e he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ha tu’unga ‘oku to e lelei ange, pea ‘oku fai ai ‘a e fiefia ‘a e motu’a ni Sea, ko e ki’i motu’i tafa’aki eni Sea na’e fai ai ‘a e fakapaea pea mo e kavaha ‘i he vahanoa ‘i he ta’u lahi, pea ‘oku pehē ‘a ‘eku māfana ko e ‘uhinga ko ‘eku lave’i ‘a e ngāue ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene potungāue ‘oku faka’ofa’ofa ‘a e to’o fatongia ‘oku fai...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Vili Hingano: ...’Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i me’a iiki pē ia heni ko au pē ia pea ‘oku ‘i ai pē tali ia ki ai, ka ko e tokoni pē ki he ‘etau ngāue. ‘Oku faka’ofa’ofa ‘aupito ‘etau vouti mo e

me'a kuo *brief* mai 'e he 'Eiki Minisitā ku ou pou pou lahi ki ai, ka ko e fanga ki'i me'a pē eni ikiiki 'oku ou fie to'o mai pē ke fakatokanga'i pē ho Fale 'Eiki pea mo me'a pē ki ai 'a e kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea ko e 'uluaki 'o e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e motu'a ni, peesi 157 pē 'i he fakalukufua ko eni 'o e vouti ko eni, ko e 'esitimeti kamata ko ia 'o e 2015/16, 'a ia na'e fe'unga ia pea mo e 6.8 miliona, ko e 'esitimeti liliu 'a ia ko e 'esitimeti ia ko ē te tau fai ki ai ...

<005>

Taimi: 1420-1430

Vili Hingano : ... 'oku hulu'aki 'a e meimei pa'anga e 3 kilu, 'a ia 'oku fe'unga kātoa ia mo e 7.1 miliona. 'A ia ko 'eku lave'i ko ē ki he ngaahi Patiseti ki mu'a kuo fai e feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki, Sea, ko e fuofua Patiseti eni ke lave'i 'e he motu'a ni, kuo 'i ai 'a e hulu mei he Patiseti kamata, 'Esitimeti kamata, ki he 'Esitimeti liliu Pea 'oku ou fakatokanga'i pē 'e au hono 'uhingá. 'Oku 'osi 'asi lelei pē ia heni, 'o hangē ko 'eku lave 'anenaí. 'Osi 'asi lelei pē e me'a ia ko íá, heni, pea 'oku tokanga'i pē ia 'e he motu'á, ka 'oku 'oatu pē ia 'e he motu'a ni, ke me'a ki ai e Feitu'una, pea mo ho Fale 'Eiki, Sea. Ka 'oku ou fie taki ho'omou tokangá. Mou kātaki ka mou me'a hifo ki he peesi 160, mo e 161, 'e fai e fakahoha'a atu ai 'a e motu'a ni.

Fika 3, Va'a Tokanga'i e Ngaahi Liliu Fakakautaha Pisinisi, *sub-program* 1. 'Oku 'i ai e totongi koloa mo ngāue, fika 14 *double x* 'imui ai. Hoko hake pē ki ai, ko e me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi. Ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ko ē ki he fakaikiiki, ko e fika 14, 'oku 'asi ai, konga kimui, Totongi kau ngāue Mataotao, mo e tokoni Fakatekinikale. *Consultants & Technical Assistants Professional fees*, fe'unga ia mo e 6,700. Pea ko hono fakaikiiki ko ē ki he fakamole ko íá, 'oku toe 'asi pē ai he 14. Totongi kau ngāue Mataotao mo e tokoni fakatekinikale, pa'anga e 35,000. Toe 'alu hifo ki laló, ki he toe fakaikiiki ko ē ki he *donor in kind*, Totongi Kaungāue Mataotao mo e Tokoni Fakatekinikale, fe'unga mo e pa'anga e 150,000.

'Eiki Sea, 'oku ou lave'i pē 'eau na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā. Na'a ne 'omai e ongo 'akauniteni 'e toko 2 ke fakamālohia 'a e ngāue 'oku fai 'e he potungāué, ko e 'uhingá, ko hono siofi, fakapapau'i 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá, 'oku lava muimui'i 'enau ngāue, ke 'ilo'i fakapapau 'a e ngaahi tu'unga kotoapē 'oku totonu ke tu'u ki ai.

Ko e me'a ko ē 'oku fehu'ia 'e he motu'a ni, 'oku 'ikai ke fu'u lave'i lelei 'e he motu'a ni. Ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke fakavāhenga'i, ke 'asi mai 'i he vāhengá. Ka ko eni 'oku fokotu'u mai ia 'i heni. Fakahū mai 'i he totongi koloa mo ngāue, mo e me'a'ofa fakangāué, fika 15 fakaikiiki, pa'anga e 5,320,000. 'A ia ko e faka'amu 'a e motu'a ni ia ke...'osi mahino kiate au ia e tu'u fakafika 'i hē, ka ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke u mahino'í, hangē ko eni ko e fika 4, Sea. Kuo 'osi me'a mai pē e Minisitā. Ko e ki'i va'a faka-lao, ko ena ia kuo 'osi tuhu'i pau mai ia he fika 4. Ko e ongo 'akauniteni ko eni e 2, 'a ia 'oku ou fakafuofua atú, kapau 'oku ou hala au, sai pē ke fakatonotonu, 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia : Sea, kātaki fakamolemole.

Vili Hingano : 'Oku totonu pē, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki pē ‘e Ha’apai 12. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Kātaki Fakafofonga. ‘Oku ou faka’amu pē au, pea ‘oku ou kole atu ke fakanounou mu’a ho’o me’á kae fai mo fai mai e fehu’í. Mau fakaongoongo atú pē ko e hā e me’a te ke fehu’í. Kātaki fakamolemole pē ‘oku ngali fie... Ka ‘oku fu’u fuoloa ho’o fakamatalá, ka ‘oku totonu ke fai mo ke ‘omai e fehu’í, ke...

Vili Hingano : Mālō, fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia. Tui pē mahalo ‘oku ki’i takai e fakamatalá ia, lōlōa. Ka ‘oku ou tui pē kuo ‘osi mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā, ‘a e me’a ko eni ‘oku fai atu ki ai ‘a e fakahoha’á. Ka te u tuku atu, Sea, ke hoko mai e Minisitā, kau toki hoko atu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga : Mālō Sea. Ko e fakahoha’a foki ko ē ‘anenai na’a ku ‘uluaki fakahoko atú, Sea. Fo’i toko 3 pē ‘aku ia ‘oku fiema’ú. ‘Oku ‘ikai ko e vahe ia ‘a e ongo ‘akauniteni ko iá. Ko e ongo ‘akauniteni ko ē na’a ku kole ‘e au ia, ko e ongo *staff* fo’ou ia ‘oku ou faka’amu ke mou laumālie lelei pē kae faka’atā, fakataha mo ‘emau tafa’aki faka-laó. Ko e kau *Consultant* ko ení, Fakafofonga, ko e tokoni ia fakataha mo e tokoni ko ē ‘a Nu’usila ki hono fakalelei’i ‘o e laine ‘uhilá ki he ngaahi koló, fakataha pea mo e ongo *consultant* e 2 na’e totongi pē ia ‘e he Pule’anga Nu’usila, ‘a ia ko e silini ia ko iá, ko e silini ia ‘a e Pule’anga Nu’usilá. Ka nau ō mai ‘o ngāue he ‘Uhilá, fakataha pea mo e vaotā, Tonga *Forest*. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ha’apai 12. Mahino pē ‘etau miniti e 20.

Vili Hingano : (kovi e ongo)... Mālō Sea. Mahino ‘aupito e me’a ko eni ‘oku me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā, ‘a e ‘uhinga e ngaahi fika ko ‘ení, pea ‘oku ou lave’i hifo pē ki ai. Ka ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ‘omai he me’a ko eni ‘a e Minisitā ki he’eku fakakaukáu, Sea. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘oku ui ko e *boomerang*. Ko e *boomerang*, ‘oku ‘uhinga ia, Sea, ki ha fonua ‘oku ha’u ‘o ‘omai e tokoní, pea toe foki pē e pa’angá ia ki he fonua ko iá. ‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku fakakaukau ki ai e motu’a ni, Sea. Ko e ha e founa. ‘Osi mahino foki e kau mataotao ‘oku ‘omai pē ‘e he touná, ke ha’u ‘o fai ‘etau ngāué, pea foki pē e pa’angá ia pea mo e touná, pea mo ‘enau kau *consultant* ki honau fonuá. Ka ko e fakakaukau ‘a e motu’a ni. ‘E lava fai ‘a e ngaahi alea, ko e ‘uhingá ke lava ‘o ma’u hatau ‘inasi? ‘A ia ko ‘ene tu’u fakafika ‘ana ia ko ē hení. ‘Oku ‘ikai ke uesia ai ‘a e fika ia ko ē ‘o e ‘ikonōmika ‘a e fonuá, he ‘oku ha’u pē e fiká ia pea toe foki pē ‘iate ia pē. ‘a ia ‘oku fai e faka’amu ia ‘a e motu’a ni ki he ngaahi alea pehe ni ‘i he kaha’ú, ke lava ‘o nofo ‘a e silini ‘i Tonga ni ke tokoni ki he’etau ‘ekonōmiká.

‘Eiki Sea, ko e ki’i me’a faka’osi pē ia ‘oku ou fie lave ki ai ‘i he vouti ko ení. Kuo u lave’i lelei pe ‘e au ia mei he ta’u kuo ‘osí, ‘a e *reform* na’e faí. Na’e me’a’aki pē ‘e he ‘Eiki Minisitā, pea ne me’a mai, ko e *reform* ko ení ‘e lava ‘o *save* ai ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona. Ko e fehu’i pē ‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā. Pe ne a’usia ‘a e taumu’a ko ia. Pe na’e a’usia ‘o ma’u ‘a e fo’i 5 miliona ko ia mei he ta’u kuo ‘osí ki he ta’u ni? Kau toki hoko atu, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga : Sea, ko e 5 miliona pē ‘oku ou manatu’í, ko e lahi ia e tiviteni ko ē mei he 013/14. Ko e *reform* foki ia, Sea, ko e feinga’i ke tau sio ange pē ‘e fiha ‘e lava ‘o fakalelei’aki e ngāué, pea mo e fatongiá. Ko e *saving*, pe ko ha’atau fakahaofi ha seniti mei he me’á. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakamalanga pehē na’e fakahokó. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Vili Hingano : Mālō Sea. ‘Oku ou tui pē, ‘oku ou lave’i pē ‘oku kei toe pē ‘eku ki’i taimí.

Sea Kōmiti Kakato : Ha’apai 12 ‘oku poto ‘aupito he tānaki minití. ‘Ai pē e ki’i fehu’i, pea, ko e ‘uhingá, ke hokohoko pē.

Vili Hingano : Mālō Sea. Kau faka’osi atu ai pē au ia, Sea. ‘Oku ou fie lave pē au ia ki he... Na’a ku lave’i pē he līpooti ko eni ‘a e *Remuneration Authority*, ‘oku ‘ikai ke u lave’i, Sea, pe ko e feitu’u totonu eni ke ‘ai ai, pea ko e taimi totonu eni ke fai ai e me’a ko ení.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ai pē kau fanongo ange ki ai.

Vili Hingano : Fehu’i pē ‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā, ko e ‘uhingá he ‘oku ‘omai ‘a e kau *CEO* ko eni ko ē ‘o e ngaahi *Public Enterprise*. ‘Omai e kau *CEO* e ngaahi *Public Enterprise*, hangē ko ‘eku lave ‘anenaí, natula kehe eni ia, ‘a e pisinisi ia, ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku ‘omai ia ‘o fa’u fakataha ‘enau tu’unga vāhengá ‘anautolu mo e tu’unga vāhenga ‘a e kau *CEO* ‘o e ngaahi *Ministries* ko ia ‘a e Pule’angá. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai totonu ke pehē. Ko hono ‘uluakí eni.

‘Eiki Palēmia : Ki’i tokoni ange pē ke nounou.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia.

‘Eiki Palēmia : ‘Omai ho’o tokoní ke tokoni mai kia kimautolu. Kapau ‘oku ke pehē ‘oku ‘i ai ha’o tokoni, pea ke talamai e tokoni ko íá, ka mau ō ‘o fakakaukau ki ai. ‘Ai pē ke vavevave.

Vili Hingano : Mālō ‘aupito, ‘Eiki Palēmia. Sea, mahalo ‘oku sai ke u kau au ia he vāhenga ko ē e kau *consultant* ko ení, ko e ‘uhingá kau kolosi au ki he *Public Enterprise* ‘anai. Ka ko ‘eku ‘uhingá, Sea, he ko hono ‘omai ko ē e kau *CEO* ko ē, ko e kakai ena ‘oku nau hanga ‘o tataki e ngāue ko eē ‘a e ngaahi *Public Enterprise*. Pea ko hono ‘omai ko ē nautolu ‘o fakavāhenga’i ‘i he founga fakavāhenga ko ē ngaahi *ministries*. Manatu’i koe ngaahi *Ministries* ‘a e Pule’angá ‘oku ‘ikai ko ha *business entities*. ‘Oku ‘ikai ke taumu’a fakapa’anga kinautolu ia. Ko e kau tama ko ē ‘oku fiema’u

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, fakatonutonu atu mu’a, fakamolemole. Fakatapu atu. ‘Oku ‘ikai ke ‘ai fakataha’i e kau *CEO* ia ‘a e Pule’anga mo e kau *Public Enterprise*, kātaki. ‘Uhingá ‘oku nau fokotu’utu’u vāhenga kehe pē nautolu, he fokotu’utu’u vāhenga kehe pē nautolu ko ē ‘a e sinó. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Ha’apai 12, te ke laumālie lelei pē ke tuku atu ia ki he Pule’angá. Me’a ko ena ‘oku ke hoha’a ki ai?

Vili Hingano : ‘Io, sai pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Vili Hingano : Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia, ka ko e ‘uhingá ko e līpooti kuo u ‘osi ma’u ‘eau e, ‘oku ou tui pē kuo ‘osi ma’u kātoa pē ‘e he Kau Mēmipa ‘enau lipooti.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga : Sea, kau ki’i tokoni atu pē, Sea, ke ...

<006>

Taimi: 1430-1440

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: ‘Oku ou fakamālō ‘aupito ki he Fakafofonga. ‘Oku mo’oni ‘aupito ‘ene fakamalangá, ‘oku ki’i natula kehe foki ē, pea ‘ātakai kehe ‘a e ngaahi pisinisi ko ē ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ki’i founa ‘oku mau ngāue’aki, ke te lava pē ‘o tohi mai ‘o *appeal*. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i founa *appeal* ki he līpooti. ‘Oku kamata ‘a e ngāue ki aí, ‘i he ‘uhinga pē ko ena ‘oku ke me’a mai’aki. ‘Oku mau fakatokanga’i, pea ‘oku ‘osi kamata ‘a e ngāue ki ai. Mālō ‘aupito.

Vili Hingano: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Sea kuo maama ki he motu’a ni ‘a e me’á, Ko e me’a ko ia na’e fai ki ai ‘a e hoha’á, ko eni ‘oku fakahoko mai ia, ko e ‘uhingá ‘oku ‘asi pē ia ‘i he līpooti. Sea te u ki’i faka’osi atu pē. ‘Oku ou fie lave pē ki he uafu ko eni ‘o Ha’apai, ‘i he me’a ko eni na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Sea ko e motu’a ni ‘oku pou pou ki he kaveinga ngāue ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Pule’angá, ‘o fekau’aki pea mo e nga’unu ko eni. Ka ‘oku hangē ko e me’a ‘a hoku kaungā Fakafofongá, ‘oku fiema’u ke tohi’i e laó, ki he ngaahi me’a ko ia te mau loto taha ki ai, ka mau nga’unu kimautolu ia ki ai. ‘Omai mo e *consultation* ki Ha’apai. Ko e tu’ofiha eni ‘emau alea ‘emau folau atu ki Ha’apai ke fakahoko ‘a e fatongia ko ení, mo e alea ko ení, pea mo e kakaí, mo e te’eki ke ma’u ha faingamālie. ‘Oku ou tui ‘e vave ni mai pē ‘a e me’a ke fai, ke lava ‘o solova ko e hā ‘a e tu’unga ‘e ‘i ai ‘a e uafu ko ia ‘o Ha’apai. Fakamālō atu Sea mālō ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito. Hou’eiki ‘oku ‘osi mahino ki he motu’a ni ‘a e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí, kae tuku ki 13 ke aofangatuku. Ko ‘ene fo’i taa’i fakataha pē ko iá pea tau hikinima. 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Sea ‘oku ou fakamālō atu he faingamālie ‘oku ma’u. ‘Oku ou pou pou atu ki he ngaahi me’a kuo fakahokó Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha tātāla’a pē veiveiua he ngaahi feme’a’aki ‘oku tau fakahoko. Ka, ko e ki’i poini pē ‘e 2 Sea, pea hili pē ko iá pea u fokoutua au ki lalo. Sea, ‘oku ‘oatu ‘eku fakamālō ki he Minisitā ‘o e potungāue ko ení, ko e ngaahi ngāue lavame’a kuo fakahoko ‘o na fengāue’aki

fakataha mo e Tokoni Palēmiá, lava ai ‘a e fakahoko ‘a e ngaahi ngāue lahi ‘a e potungāue ko ení ‘oku tau lava alea’i ‘enau Voutí ki he Vahefonua Ha’apai. ‘Eiki Sea ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni, ‘oku ‘i ai ‘a e *project* fekau’aki pea mo e faama *solar* ‘i Pangai pehē ki Ha’apai ‘e ‘osi ia ‘i Nōvema. Ko e mālohi ‘o e *solar* ko ení Sea ‘oku fe’unga ia mo e *kilowatt* ‘e 550. Kuo ‘osi fakafuofua ‘e he motu’a ni, ‘e toki fai ‘a e pēseti ‘e 50/50 ia ‘i he 20 ‘a Tonga ni mo Vava’u, ko Ha’apai ‘oku ou tui au Sea, ko e ta’u fo’ou pē, ko u tui au ia kuo 50/50 ho’omou tokoni.

‘Oku toe ‘i ai mo e pou pou ‘e taha ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u ī, Sea, ‘oku *mila watt* ia ‘e 11 ko e Tokoni ai pē ki hono tuku hifo ‘a e ma’u’anga loló ‘i he vahefonua Ha’apai. Sea, pea ‘oku mau fakamālō atu he ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he potungāue ko ení ‘i Ha’apai. Taki ‘a e halá ‘o a’u ‘o fakalaka atu ‘i ‘Āfitu, a’u atu ki he Takalaua, ma’u ai mo e ki’i kolo ‘e taha ‘i Foa Sea. Kā ‘oku ‘i ai pē ‘a e palomesi mai ‘a e Minisitā Pa’angá, ke fakaa’u ‘a e fakamaama ko eni Sea.

Sea, ko e poini hokó, fekau’aki pea mo e ngaahi feme’a’aki ‘anenaí, fekau’aki pea mo e pehē ‘oku fiema’u ke ‘omai ‘a e vaka, ‘a e uta ‘a e kakai Ha’apai ki Ha’apai. Ko e lave ‘a e motu’a ni Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ke ta’ofi ‘a e vaka mulí ‘ene ha’u ki Ha’apai. Kuo ‘osi toutou ‘alu ange pē ‘a e vaká ‘o ‘oange ‘a e koloa ko ení ki Ha’apai, kā ‘oku ‘ikai ‘uhinga ke pehē ke ‘alu ange ‘a e Poaté ‘o ‘oange ‘a e vaka muli. Kuo ‘osi maau pē ‘a e ngaahi naunau ko iá Sea. Ko e poini hono hokó, fakamamafa atu ai pē ki he laó, ke fa’u leva ‘a e laó ia ke to’o ‘a e *wharfage fee*, kae pehē ki he fanga ki’i vaka iiki. Sea ‘oku maheni pē ‘a e motu’a ni ia he pēteni mo e ngaahi fengāue’aki pea mo e tu’unga ko ení. Ko e Pule’anga fo’ou eni, ko u ‘uhinga pē au, ko u fakamālō ai ki he Sea ‘o e Fale Aleá, ‘i he’enau to’o ia ‘e nautolu ‘a e *fee* ko eni ‘a e totongi uafu. ‘Oku ou tui ‘oku toe mo’ui hake, ‘a ia ko hono ‘uhingá ko e te’eki ke ‘i ai ha lao, ke ne hanga ‘o ta’ofi ke toe ha’u pē ha taki pea ne toe hanga ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko eni. ‘A ia Sea ko e kongá ia, na’e fai ai ‘a e talanoa pea mo e kāinga.

Ko e me’a hono hokó ‘Eiki Sea, fekau’aki pea mo e me’a ‘a e Hou’eiki ‘Euá ‘aneafi fekau’aki pea mo e nō 2 miliona. Pea na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ne ‘osi lavea ‘a e Pule’angá ‘i he founa ko ení, pea ‘oku ‘ikai toe fiema’u, ke tau toe fou ‘i he laini ko ia. Sea, ko ‘eku fakamanatu atu pē, he kuo ‘osi lavea ‘a e Pule’angá ‘i he kumi vaka na’a tau fakahokó, pea ‘oku ou falala pē au ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’angá, he ‘ikai ke tau toe fou ‘i ha fa’ahinga tu’unga pehē ‘i he..

Lord Tu’ilakepa: Sea, kole pē ke u ki’i tokoni ki he Fakafofongá fakamolemole. Ko ‘eku fie tokoní pē ‘a’aku ia, koe’uhí foki ko ‘etau Patisetí mo ‘etau... Ko e me’a ia ko e na’e kole ki aí, ke ‘oua ‘e hikinima’í, he te tau fihia he ‘etau Tohi Tu’utu’uni, ‘e ‘ikai ke tau toe foki ki ha me’a kuo ‘osi fai hono pāloti’i. Ko e me’a ia ‘oku ou fie tokoni ai ki he Fakafofongá, ko e me’a ko e ‘oku toe foki ki ai ‘aneafi...

Veivosa Taka: Sea, mālō kuo mahino ‘a e tokoni ‘a e Ko e me’a eni ia na’e toki me’a mai pē ia ‘e he Minisitā...

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a ko ia ‘e mā’opo’opo ai ‘etau tipeití Sea, ko ‘emau hu’u taha ki he Feitu’una. Lolotonga pē ‘eku tokoni ‘oku ‘ikai ke lelei ia ki he Fakafofongá, kā ‘oku ‘uhinga ki he Feitu’u na ko e hā ha’o tu’utu’uni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘Eiki Nōpele, na’e fai ‘a e fakamatala fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ki he ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá, pea na’e lave ai kau ki he uafu, ko e ‘uhinga ia ‘oku ne tokanga ai ki ai, ki he uafu pea mo e me’a ko ia. Pea mo e nō ko eni..

Lord Tu’ilakepa: Sea, tukuatu ia ki he Feitu’una.

Veivosa Taka: Mālō Sea. Ko hono hokó Sea ko e fakamālō ki he potungāue ko ení he ngaahi ngāue kuo lava fakahokó. Ka ‘oku ou fie lave si’i pē Sea, hangahangē kuo tau fe’auhi kitautolu pea mo e ngaahi *Private Sector*. Ko e anga ia ‘eku fakakaukaú Sea, ko e faka’uhinga ia ‘a’aku. Kā ‘oku ou pehē ‘oku ou fakamālō au. Ko e ‘uhilá ia ‘e ‘ikai ke lava ia ‘e he kautahá ‘o fakalele. ‘E ‘ikai ke nau lava ‘a e vai, kā ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i kongá ‘i he ngaahi talēniti kuo nau ma’ú, pea ‘oku tonu ke fakaivia ‘e he Pule’anga ni ‘a e ngaahi ngāue ko ia. Ne me’a foki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia Mālōlō, na’a ne pehē, ko hono ‘omai ko ia ‘o e ngaahi koloa ko ení, pea ‘e tukuatu ki he ngaahi pisinisi tautahá ke nau fakalele. Fakatātā pē ki he vakapuná. Fakatātā ki he koloa ko ia ‘a ia ‘oku lava ‘e he ngaahi pisinisi tautahá ‘o fakahoko. Ka ko e kolé pē ia Sea, ke ‘oatu pē ki he Pule’angá ke nau me’a ki ai. ‘Oku ou poupuu atu ki he Vouti ko ení Sea, fokotu’u atu ke tali.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kātaki ‘Eiki Nōpele. Na’e ‘osi me’a ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Vava’u 15, ‘o felāve’i pea mo e uafú pea hangē ko e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai ‘a Ha’apai 13. Ko e kātōa kātōa ‘o e me’a ko iá ‘oku tukuatu ia ki he Pule’anga, ke mou hoko atu kimoutolu ho’omou ngāue ki ai. ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Kātaki pē ‘Eiki Sea, na’a ku ‘ai pē ‘e au ia ke fehu’i ki he Fakafofongá, koe’uhi he na’e me’a foki ki he ‘ū ... ko e vakapuná ke tukumai ki tu’a ki he *Private Sector*. Ko e ‘ai ke u fehu’i ange ki ai pē ko e ‘ai ke kole ‘a e ‘Otu Anga’ofá kapau ‘e me’a pea tukumai ai leva ki tu’a he’ene maumau na’a lava ia ‘e he ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ia ko ē na’a ku toki fakahoko ni atu. Tuku ‘a e ‘ū me’a ia ko iá ‘ave ia ki he Pule’anga. Ke nau me’a kinautolu ia ki ai.

Lord Nuku: Mālō Sea kau hoko atu au ia ki he me’a ‘e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, tau pāloti.

Lord Nuku: Sea kātaki mu’a Sea, ko e ki’i me’a eni ia ‘oku fiema’u ke fakamahino’i mai pea mei he ngaahi Pisinisi ko ia ‘a e Pule’anga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e ...

Lord Nuku: Ko e koloa pisinisi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ai ke fakamahino mai mei he Pule’anga?

Tokanga ki hono fakataha'i Vaotātā 'Eua mo e Tonga *Timber*

Lord Nuku: Ko e Vaotātā 'Euá, pea 'i ai pea mo e ngaahi pisinisi 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ki hono fakatahataha'i. Hangē ko eni ko ē ko hono fakatahataha'i 'a e fo'i pisinisi 'e 3, pea fakalele ia 'e he Poate 'e taha. Ko e fakahoha'a 'uluakí ia 'Eiki Sea, 'oku ou fakahoha'a ki he Vaotātā ko ia 'i 'Euá, 'ena tu'u fakataha ko ia pea mo e Tonga *Timber* Sea. 'Oku ou tui 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ia, koe'uhī ko e koloa ko ení, ko e koloa ia 'o e Vahefonua 'Eua. Hiki 'aufuli kotoa mai ia 'o fakapipiki ki he kautaha ko e Tonga *Timber*. Kelekele 'o 'Eua, meimei 'eka mahalo 'e 800 pea toki fakatonutonu mai pē kapau 'oku ..'omai mo e ngāue, 'omai kotoa ia ki...

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Ko e ki'i fakatonutonu pē ki he Fakafofonga 'Eua...

<008>

Taimi: 1440-1450

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Ko e koloa kotoa ko ia ko e koloa ia 'a e Pule'anga Tonga. 'Oku 'ikai ko e koloa 'a 'Eua. Pea 'oku fakakaukau'i fakalukufua 'e he Pule'anga 'a e koloa 'a e fonua. Mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko 'eku 'uhinga ko e koloa 'a 'Eua ... 'Oku ma fakafofonga'i 'a e vahefonua. Ko e Vahefonua 'Eua.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, ko e ki'i tokoni atu pē Sea. 'Oku ou kole atu tapu mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea 'oku ou fokotu'u atu ko e kole atu Sea ke ta'ofi mu'a 'a e Fakafofonga ko eni 'o Ha'apai mo e Fakafofonga, kau Fakafofonga ko ē 'i 'Eua, ke nau ki'i foki 'o ki'i laulau ke nau mā'opo'opo he 'oku nau fepakipaki kae toki 'oange ha'anau faingamālie 'apongipongi he hū mai 'a e Fale 'apongipongi Sea ka toki hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito, nau 'osi fakahoha'a atu 'anenai ...

Lord Nuku: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou manumanumelie'ia 'i he kau Fakafofonga mei Vava'u Lahi, Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, fā'ūtaha. Pea ka 'ilonga leva 'oku mea'i 'e ha tokotaha ia 'oku 'i ai ha ki'i fehalaaki 'a ha tokotaha, fakalongolongo pē ia. *Silence is a good assistance.* Fakalongolongo pe ia.

Sāmiu Vaipulu: Mālō, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakalongolongo pē ia, koe'uhī ke 'alu, ka ko e me'a nau ... fakafofonga 'anenai fakamolemole pē 'a Ha'apai kae 'uma'ā 'a 'Eua 'oku hā mai 'oku 'ikai ke nau fe'ofa'ofani, ke nau fāaitaha, feongoongoi. Me'a ki lalo Ha'apai 12, me'a ki lalo. Ko ia ko e sīpinga lelei eni kuo 'omai 'e Vava'u ke tau muimui ai. Pea 'oku ou kole atu 'oku ou tui pē 'oku mou laumālie lelei ke tau hiki nima.

Lord Nuku: Sea, 'e lava ke faka'osi atu, pea kapau 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi.

Lord Nuku: Ko ia mālō Sea. Ko e 'uhinga e fakahoha'a koe'uhī ko e ngāue na'e tonu ke ma'u 'e he kāinga 'Eua. Ka 'oku hiki mai 'a e ngāue ia ko e 'akau 'oku tu'u, vaotātā 'oku tu'u 'i he vahefonua. Kā 'oku ou tui foki ko e me'a pē ia 'a e Minisitā kapau 'e pehē ke fakamavaeua 'a e falekoloa pea mo e fahi'anga papa, he ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni kuo u lave'i he me'a, na'e 'i ai 'a e feme'a'aki 'aneuhu mahalo 'o pehē na'e tutu e lēkooti mo e hā, tutu ia he feitu'u ko ē, lavea ai e feitu'u ko ē. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'o e fakakaukau ko ē Sea ... 'uhinga pē ia ki he 'Eiki Minisitā ke ne toki fakakaukau'i ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki, ko e, ko e poloseki ko eni kuo 'osi *approve*, 'osi lotu ki ai 'a e Pule'anga. Ko 'Eua 'oku tika taha he fo'i me'a ia. 'Uluaki, 'oku 'i ai 'enau vaotā 'oku 'ikai ke lava ia 'o toe tō he taimi ni. 'E lava 'e he polōseki ia ko eni 'o ... Ko hono ua, kātoa 'a e kau ngāue ko ena 'e kei 'i ai pē, 'e fakalahi. Taimi ko ē 'e tō ai e vaotā Sea mahalo 'e liunga ua pē liunga tolu. Nau faka'amu au ko e ki'i me'a ko ia, ko e ki'i polōseki ko eni na'e 'i Tongatapu 6, ke 'inasi ai 'a e kāinga 'o Tongatapu 6. kā ko 'eku tokoni pē 'a'aku ki he Hou'eiki, mahalo 'e toki hanga 'e he Minisitā Tānaki Pa'anga 'o fakamatala fakaikiiki he 'oku 'i ai e 'ū konga he alepau he 'ikai ke mau lava, ka ko e, ka ko e lelei ko ē ki he fo'i polōseki ko eni ko 'Eua 'oku hukitonu ai. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakama'ala'ala mahino lelei mo'oni na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā he kamata'anga. Pea 'oku ou 'amanaki au kuo tau ma'u e fo'i mahino tatau. 'Eiki Nōpele, hoko atu pē?

Lord Nuku: 'Ikai, 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a Sea. Ko e pehē mai ko ē 'oku faka'ofa'ofa ko ē e Vahefonua 'Eua. Ko e kau ngāue ko ē heni mahalo pē 'oku toko hongofulu tupu. Ko e kau ta'ema'ungāue ko ē 'i 'Eua ia 'oku mahalo 'oku faai atu ia ki he tolungeau pē fāngeua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Fakatonutonu atu Sea, toko fāngofulu he taimi ni. 'A ia tau pehē ko e fo'i toko 39 ki he fāngofulu 'a ia tau pehē kapau 'e liunga ua, fitungofulu. Kapau te tau hanga 'e tautolu 'o ngāue'aki Sea 'a e fika ko ē 'o e fāмили kapau 'oku toko ono, 'a e fo'i fāмили 'e taha, 'e liunga'aki e fitungofulu ko ia 'a e toko ono ko ia. 'E meimei 'osi kotoa pē 'a 'Eua ia he, mahalo ko e ngāue'anga lelei taha ia ki 'Eua he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: 'Oku ne fakangāue'i 'a e tokolahi taha he taimi ni. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo pē 'e toki me'a 'a e 'Eiki Nōpele he 'A'ahi faka-Fale Alea te ne toki mea'i ai e tokolahi e kau ngāue ko ena 'Eua.

Lord Nuku: Sea, Sea ko e fakahoko mai eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: 'E he kau ngāue ko ē ko ē he Potungāue he 'A'ahi faka-Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Te u falala ange ki he fakamatala 'a e Minisitā.

Lord Nuku: Pea ko e pehē ko e faingamālie eni ke fakahoko atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'e 'Eiki Nōpele kātaki, te u falala ange ki he fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā, 'i he kakai ko eni 'oku nau fakahoko atu.

Lord Nuku: Kapau 'oku pehe na 'a e anga 'a e faitu'utu'uni Sea, ta 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau paasi kātoa ā 'e tautolu ia e vouti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: He koe'uhī 'oku 'ikai ke mou toe tali 'e moutolu ia ha'amau fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole, ko hoku fatongia faka-Sea pē te u fai atu. 'Oku ou tali, ko e 'uhinga eni 'oku ou talaatu ai ke ke me'a mai.

Lord Nuku: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, me'a mai.

Lord Nuku: Ka ko ena ia 'oku ou fakahoha'a atu au 'oku ke me'a mai koe ia 'oku ta'efalala'anga 'eku fakahoha'a 'a'aku.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku fakahoko atu 'oku ou falala ange au 'i he me'a 'oku me'a mai'aki 'e he Minisitā 'i he me'a ko eni 'oku fakahoko atu 'e he kakai ki he Feitu'una.

Lord Nuku: Poupou.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, ko e *opinion* ia 'a'aku ko e Sea.

Lord Nuku: Mālō ...

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu.

Lord Nuku: Kā ko e, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fakahoha’ a ke ‘uhī ke ai ha faingamālie ke fakafoki ki he kau ‘Eua ke nau ngāue ai he ko e, mahalo ko e ngāue’anga lahi taha pē eni ia ‘a e Pule’anga ko ē ‘i ‘Eua, ‘a eni. Ka ko e kongā lahi e ngāue ia ‘oku fai ia ‘i Tokomololo, koe’uhī na’ a ku ‘uhinga pehē. Kapau ‘e pehē ‘e he ‘Eiki Minisitā ke na mavaeua he ‘oku ‘i ai e fehalaaki ia ‘i he falekoloa. Mea’i ia ‘e he Feitu’una pea ‘oku mea’i pē ia ‘e he kakai ‘o e fonua. ‘Oku ki’i tau’atāina ‘aupito e vaotātā ia. Ko ‘enau tutu’u pē nautolu ‘o fahi, pea kapau ‘e ‘ave ki ai mo e faito’o pea faito’o pea ‘osi ko ia pea ‘omai ia ki heni pea fakatau atu ia, fakatau atu ia. Ko e anga pē ia ‘o e fakakaukau Sea. Ko e fokotu’u atu pē ia he koe’uhī ko e, he ko e Minisitā eni ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i ko ē ko ē ‘a e mānava ko ē ‘a e ngaahi pisinisi. Kā ‘oku fai ‘a e tokanga atu ia koe’uhī ko e feitu’u ko ē ‘oku kamata mei ai, kae fai e maumau ia he feitu’u ‘e taha. Pea ‘oku ou lave’i pē ‘e au ‘oku fai e ngaahi hopo faka-Pule’anga mo e ngaahi me’a pehē ai. Kā ‘oku ‘ikai ke u fie lave au ki ai, ko u loto pē au ia kapau ‘e mavahe atu ‘a ‘Eua ia ke nau ‘atā nautolu ia mei he fakatonutonu ko ē ‘a Tonga ‘Eiki. Tuku ‘enau me’a ‘a nautolu ia ke nau fai pē ‘e nautolu heni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a na’a mavahe ‘a ‘Eua ia pea ke kei hoko atu pē ‘etau me’a, ka nau ōmai ki heni ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ki’i tokoni pē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Fakamolemole kapau ‘e loto pē ki ai e Fakafofonga. ‘E Sea ko e fokotu’utu’u ko eni ki he ngāue’anga fo’ou ko eni, ko e lau miliona ‘oku ‘omai he kautaha ko eni. ‘I kai ke ngata pē hono totongi e mo’ua ko eni e nō ‘a e kautaha he Pangikē Fakalakalaka. Pea ‘oku ‘i ai e lau miliona te nau fakamoleki ‘i ‘Eua pē ia Sea. Pea ko e tu’u ko ia he fakafehoanaki ko ē ki he ngaahi lelei ‘e ma’u ko ē ‘e he Vahefonua ‘Eua, ‘i hono fahi e papa, ko hono toe tō ‘a e ‘akau. Ko e, ‘e hoko eni ia mahalo ‘e fakangāue’i ai e toko lau ngeau ia ‘i ‘Eua. ‘E laka ange ia he ō ko ē ‘o toli. Ko e ma’u’anga pa’anga ia he taimi ni ko e ō ‘o toli. Pea ‘oku tau ‘ilo pē e toli he māhina ‘e tolu mo e māhina ‘e ono. ‘Oku ‘i ai hono ngaahi fa’a palopalema fakasōsiale. Ko e lava e ngāue’anga ko eni, nofo pē ‘a e to’utupu mo e mātu’a ‘o ngāue pē ai pea efiāfi pea nau ō ‘o tō mo e fu’u manioke. Pea ‘e vave hono langa hake e fonua mo e Vahefonua ‘Eua. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito. ‘Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: ‘I kai ko e, kapau ko ē kuo fokotu’u ko eni kuo ‘omai mei he Minisitā ko ē mei ‘Eua, kapau ‘e a’u ki ai, faka’ofu’ofa.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Pea ‘oku fai, ‘oku fai ma’u pē e falala ki he me’a ko ē ‘oku ...

Veivosa Taka: Sea kau ki’i fakatonutonu Sea. Te ke tali pē e ki’i fakatonutonu?

Lord Nuku: ‘Ai koe he ko e tohi tu’utu’uni ke fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tali ke ke me’a hifo ki lalo kau fakahoko atu au. Tapu pea mo e Sea, Sea ko ‘eku fakatonutonu ko e Fakafofonga ē ‘o ‘Eua. ‘Oku ‘ikai ko ha Minisitā ‘a ‘Eua. Ko e Minisitā ia ‘a

Tonga. Pea ko ia ‘oku ne mea’i lelei ‘a ‘Eua. Pea ko ia na’e fili mai ‘e he kāinga, pea ‘oku ne ‘ilo lelei mo e monū ‘e ‘inasi ai ‘a ‘Eua. ‘Ai e, kole fakamolemole pē ki he Hou’eiki, pau ko e loto pē ena ia ‘a e fō’i toko tolu ko ē na’a nau fili koe pea sai pē ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, fakamālō atu ki he Fakafofonga he fakatonutonu, na’e fili mai pē ia ‘e he toko ua. Ko e me’a ko ē hoko Sea ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ia ‘Eiki Sea ko e tu’unga ‘o e pangikē, ‘a eni ko ē ko e pangikē foki, Pangikē Fakalalakaka ko e pisinisi foki ia ‘a e Pule’anga pea mo e *private sector*. Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku, ko e lave ki ai ‘Eiki Sea koe’uhī ko e pangikē ko eni ko e Pangikē Fakalalakaka pea ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi koloa ‘a e fonua ‘oku tuku atu ki, tu’uaki, ‘oku fakatau. Ko e ngaahi kakai ko ē ko ē ‘oku nau lava ‘oku nau nō he pangikē, he ‘ū pangikē pe ko fē pē ha pangikē ‘i māmāni. Pangikē ‘i muli, pangikē ‘i Tonga ni. Ka ko e pangikē ko eni, ko ‘eku ‘uhinga ki he Pule’anga ke nau hanga ‘o fakaivia e pangikē ko eni ke lava e nō ‘o a’u atu ki he 30 miliona. Kā ‘oku ‘ikai ke malava.

Eiki Palēmia: Sea fakamolemole atu, ‘oku ou tui pē ... na’a ke me’a heni ‘anenai, ko e taha ia e pōini na’e fokotu’u atu ki he me’a ke toe ki’i fakalahi ange pea tokonia ‘a e pangikē ke nau fai e ‘ū nō ko ena ‘oku ke, na’e ‘osi fakahā atu ē ‘anenai ...

<009>

Taimi: 1450-1500

Eiki Palēmia:lolotonga ngāue Pule’anga ki ai he taimi ni, pē ko e pamu atu ha pa’anga pē ko ha kakai ke fakalahi ‘a e fō’i *section* ko ia ke lava ‘o fai ha’atau nō mei ai.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko e me’a ia na’e fai ki ai e fakakaukáu. Kapau ‘oku ‘i ai ha *project* ‘oku tau pehē ‘e tautolu ‘oku hongofulu tupu miliona, ‘ikai ke lava ‘e he pangikē ko eni ke ne ‘omai ha tohi pou pou ki he *private sector* ke nau hanga ‘o pōnite pē *bond* kae fai e ngāue ko ia. ‘Oku ‘uhinga pehē ‘a e kole ko ia ki he Pule’anga pea ko eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palēmia na’e ‘i ai e fakakaukau pehē. ‘Oku ‘i ai e fakakaukau pehē ‘oku taumu’a ki ai e Pule’anga Sea pea ‘oku fai ai e fakamālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: ‘E lava ke ki’i ta’ofi ‘a e toutou fakahēleleú Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ha’apai 13, ki’i talitali hifo.

Fehu’i fekau’aki mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e FISA

Lord Nuku: Ko e me’a ko ia ‘oku hoko ki ai Sea, Sea ko e me’a ē he’ene toutou fakahēleleú fakatupu’ita pea to e ngalo foki mo e me’a ko ia ‘oku ‘ai ke fai ki ai ‘a e malangá Sea. Ko e fehu’i, ‘oku ‘i ai ‘a e fehu’i ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ko eni ko e FISA, *Friendly Island Shipping*,

ki he tu'unga 'oku 'i ai e vaka ko ení. He koe'uhi ko e sēvesi 'a e Pule'anga ka koe'uhī ki'i ngali fuoloa 'ene tu'ú. Ko e fehu'i pē ia, pea kapau 'e toki 'omai ha līpooti 'amui. Kā ko e fehu'í, ko e fehu'i pē ki he anga ko ia e tu'unga ki ai.

Faka'osí Sea, 'a ē na'a ku kamata atu 'akí, 'oku 'i ai e ngaahi tu'unga pisinisi 'oku ou tui hangē ko e vai, na'e tonu ke lele vai 'iate ia pē. Koe'uhī kapau, ke *direct* 'a e tokoni 'a e Pule'angá ki he vai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fetongi ia e vai ki he mo'uí. 'Oua to e uesia ia ha pisinisi kehe. Ko e 'uhila, ko e telefoni. Ke nau lava 'o tu'u pē 'ia nautolu. Pea ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai ko ē ha'anau fiema'u ki Fale Alea ni, 'oku fakapapau'i 'e he Falé, ko e me'a ko ia 'oku hangatonu pē ki he me'a ko iá, ki he ma'u'anga mo'uí. He ko e me'a ia 'oku fa'a fai ai e fehu'i ki he kau mataotao mo e kau hā, 'i he vouti kotoa pē. He ko u tui 'oku kei ngāue'aki pē 'i he Fale ni 'a e me'a ko eni ko e *virement*. 'Aho 'aneafi na'e 'i ai e *donor*, na'e tu'u ai pē pa'anga 'e 1. Ko e 'aho ni 'oku tu'u ai e 5 miliona. Pea ko e anga ko ia hono vaea holó 'oku 'ikai ke lave'i ia 'e he motu'a ni. Ko e me'a pē 'oku ou lave'í, ko e taimi pē 'oku fiema'u ai 'e he Pule'anga ke 'ave silini ki ha me'a, na'e 'i ai hono tu'u'anga. Kā 'oku 'uhinga pehē anga ko ia e fakahoha'á ke, ko u tui 'oku kei ngāue'aki pē 'e he Pule'anga 'a e founga ko ia, ko e vaea mei hē, ki he faha'i ko ē 'o fai'aki e ngāue Sea. Ko e ngaahi fehu'i pē ia ki he, ko e fehu'i ko ē faka'osí, te'eki ai ke 'osi e me'a Sea ka ko u fakanounou pē koe'uhi ko e taimi 'oku ke kole mai koe'uhi ke paasi e 'esitimetí.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Fakamatala patisetí, ko e 2617, peesi 14, Ngaahi Pisinisi ko ē 'a e Pule'angá. Ta'u kuo'osí na'e ofiofi ki he fakafiemālié. 2617, ko e 16-17 ko e *forecast* ko ia 'oku 'omai ko ē 'e he Pule'angá 'oku hange hangē 'oku ta'efiemālie, koe'uhī ko e *forecast*, ko e ongo pepa lōua pē eni. Pepa lōua pē eni 'a e Pule'anga. Ka ko e 'uhinga pehē hono fakafehu'í he 'oku 'omai e ki'i saati pea 'omai pea mo e fokotu'utu'u ki he anga e *forecast* ko ē ki he fononga'anga ko ē 'o e ta'u ní, ko e pisinisi 'a e Pule'anga na'e faka'ofa'ofa he ta'u kuo hilí. Ka ko e sio ko eni ki he ta'u ko eni te tau fononga ai ko eni, 'oku talamai heni, 'oku 'i ai hono ngaahi matavaivai. Kā ko e 'uhinga atu pē ia 'Eiki Sea, koe'uhi ko 'enau, ko 'enau pepa pē na'e 'omai pea 'oku fai pē sio mo e, mo e sio ki ai pē ko e hā koā e ngaahi 'uhingá. Pea kapau 'e lava e 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o 'omai e mahu'inga e ngaahi koloa ko eni 'a e Pule'angá Sea. Fakamālō lahi atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito. Tau pāloti. Kalake.

Lord Tu'ilakepa: Sea, te'eki ai ko ia ke tau pālotí, koau ia 'oku ou fiefia au ke tau pāloti. Ko e ki'i me'a pē na'e 'eke 'e he 'Eiki Nōpele 'o kau ki hotau vaká. Hā ko ā e me'a 'oku hoko ki he 'Otu Anga'ofá. 'Oku fakalongolongo e fonua ni 'oku nau fehu'ia, koe'uhī pē 'Eiki Sea ko e si'i mālō mo e kautaha Uata, nau folau mai 'alu ki Vava'u pea nau...

Veivosa Taka: Sea, ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga Sea. Tapu pē mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Sea na'e, ki'i fakamanatu atu pē na'e 'osi me'a mai pē Minisitā 'o ne fakamatala e tu'unga 'oku 'i ai, he te tau to e foki eni ki ai. Ko e tokoni pē ia Sea. Mālō, kuo 'osi mea'i ia 'e Tonga ni e tu'unga 'oku 'i ai.

Lord Tu'ilakepa: Tuku angé ki he Seá ke ne 'ai mai 'etau ngāue kae 'oua te ke to e Sea he'etau ngāue 'oku fai mo e fakaoli e fatongia e Seá ho'o tu'u 'au. Kole atu ki he Seá kapau 'osi fai hano fakamatala 'anenai 'Eiki Sea pea ko u pehē ke fai'aki pē ā ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Na'e fakamatala 'anenai e 'Eiki Minisitā, mahino 'aupito 'aupito, 'o felāve'i pea mo e vaka ko ena 'oku ke tokanga ko aí.

Lord Tu'ilakepa: 'Otu Anga'ofá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: ... mahino 'e to e ngaahi?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, na'e fai e fakamatala ki ai mo e lau kilu.

Māteni Tapueluelu: Sea, kole atu mu'a ki he Fakafofonga ke me'a mai ki he 'etau taimi Fale Alea. Ko e me'a ia 'oku tau lōlōa ai ko e li'aki Fale Alea pea toki ōmai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ...

Māteni Tapueluelu: Na'e 'osi me'a e 'Eiki Minisitā 'o fakamatala e me'a ko ení 'o mahino 'aupito 'Eiki Sea kae fakatonutonu e Fakafofonga Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Tongatapu 4 'o me'a ki lalo.

Māteni Tapueluelu: Pea kapau 'e li'aki Fale Alea ia pea toki me'a mai ia 'o tau to e foki, *rewind* hangē ha fo'i tepí Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Sea, 'oku 'oatu pē 'e au 'Eiki Sea he 'oku 'i ai e me'a fo'ou ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea. 'Oku ou 'oatu e me'a fo'ou ko ení koe'uhī ko e si'i ni'ihi ko ē na'e ngāue he ta'u kuo'osí. Ko e 'uhinga e palopalema ko ení 'Eiki Minisitā, na'e tonu pē ke mou to e ki'i fakakaukau'i e tokotaha ko ē 'o e ta'u kuo'osí koe'uhī ko e tautea na'e 'ange ki he tokotaha ko ení. Mou fakakaukau'i fakalelei pē koe'uhī ko e sino ko iá, sino ia 'oku ne 'ilo lelei ki he me'a, palopalema na'e hoko ki he vaká. Ka ko u tuku atu pē 'Eiki Minisitā, taha e me'a 'e taha 'Eiki Minisitā ko e fakamanatu pē ki he Feitu'una, ko e kole pē. 'Oku fīu feinga e ni'hi ko eni e kau kauvaká mo e kau 'eiki vaká, kau 'enisinia, ke fokotu'u ha kautaha fo'ou ka 'oku nau tuku atu ki he Pule'angá. Ke nau fa'u e *proposal* 'o 'oatu ki he Feitu'una pea ko e me'a ia ko ē na'a ku fie lave ki he me'a ko ení 'Eiki Sea. Kae fakamolemole pē Fakafofongá, 'oku 'i ai pē 'uhinga e me'a 'oku ou 'eke aí koe'uhī ko e palopalemá na'e 'osi totonu ke fetongi e 'ū me'a ko ení 'i he tu'utu'uni 'a e kau Siapaní ka na'e 'ikai ke hoko pea 'alu 'o a'u ki he hoko e palopalema 'Eiki Sea. Ka ko e me'a fo'ou 'oku ou 'oatu pē 'e au Hou'eiki Minisitā ke fakatokanga'i ange 'a e si'i mātu'a ko eni 'oku tau ngāue he fonua ni.

Ko e 'uhinga ke pehē, na'e 'osi 'i ai e 'ū palopalema pehē ki mu'a pea si'i ōmai e mātu'a ko hono fakalele 'enau vakapuna pea hanga mai e Pule'anga e 'aho ko ia 'aneafi 'o si'i tāpalasia 'o iku tamate'i e si'i kautaha vakapuna 'a e kauleka ko iá, 'o si'i ō e mātu'a muli ko ení. Ko e ni'ihi ko ení 'Eiki Sea 'oku lolotonga fai 'enau ngaahi fakataha ki ha founa 'e fakafaingamālie'i 'e he 'Eiki Minisitā 'o hangē ko e vaká. He 'oku 'i ai pē mo'oni 'a Mosese Fakatou koe'uhī na'e te'eki ai ke ne ma'u ha ngaahi fakamatala lelei 'o fekau'aki pea mo e vaka a'u ki he tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni 'Eiki Sea. Ka ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea. Fakamālō atu 'Eiki Minisitā, tōtōatu 'aupito ho'o

folau' pea 'oku kau ia he folau 'oku sai 'aupito. Tahamano nimaafe tupu meimei ke uamano, fu'u lelei 'aupito hoa mo taau mo e tutu'u ngaue 'oku ke fai 'Eiki Minisitā pea 'oku ou pou pou atu.

Sea Kōmiti Kakato: Hiki nima, tau pālōti 'e Kalake.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki ko e fakahoha'a fekau'aki mo 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Moutolu 'oku mou loto ke tali 'a e vouti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, mou kātaki 'o hiki homou nimá.

Lord Fusitu'a: Sea, Sea kātaki, ko e fakahoha'a fekau'aki mo 'etau Tu'utu'uni.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake, lau e

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Māteni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka.

Lord Fusitu'a: Ki'i fakahoha'a fekau'aki mo 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea pe te ke laumālie lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Fusitu'a: Te ke laumālie lelei pē ki ai?

Sea Kōmiti Kakato: Hā e me'a 'oku ke tokanga ki ai.

Lord Fusitu'a: Ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'oku kei laumālie pē 'a e kupu tolungofulu...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai 'Eiki Palēmia.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke u tali 'e au e tokoni 'Eiki Sea kātaki. Me'a mu'a ki lalo 'oku 'ikai ke u tali e tokoní.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole atu mo e faka'apa'apa lahi ki he Feitu'una.

Lord Fusitu'a: 'Eiki kātaki 'etau Tu'utu'uni.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu, fai mai mu'a ho'o tu'utu'uni na'a ke ...

Lord Fusitu'a: 'Oku monuka 'etau tu'utu'uni 'Eiki Sea. 'ikai ko ha fakatonutonu ia.

'Eiki Palēmia: Kiate au, na'e mea'i pē 'e he Feitu'una. Ko 'ene mahino pē ki he Sea, pea 'oku ne ma'u 'a e mafai ta'etoe fehu'ia ke ne hoko atu 'ene pālōtí. Fokotu'u atu.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, 'oku monuka 'etau tu'utu'uni, ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai e fakahoha'a 'a e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku tu'utu'uni ke tau pālōti.

Lord Fusitu'a: ‘Oku monuka ‘etau Tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Tuku mu’a ke fai atu e fakahoha’a....

Lord Tu'ilakepa: Sea, ke u fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele, fakamolemole atu ki he Feitu'una. ‘Ai ke tau talangofua ki he Seá ki he me’a ‘oku ne me’a mai ki aí. Ko ‘etau pāloti te tau fai, Sea ko u kole ki he Feitu'una. Ka ‘oku ‘i ai ha’ane ki’i me’a ‘oku to e fo’ou, pea ‘ai. Ka ko e pālotí, hoko atu e Feitu'una. ... pea faingofua ‘etau ngāue.

Lord Fusitu'a: Me’a mu’a ki lalo ‘oku lolotonga fai ‘eku

Sea Kōmiti Kakato: Tau ofi ‘aupito he kupu 49 he taimi ni. Pāloti. Moutolu ‘oku mou loto ke tali ‘a e vouti ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá mou kātaki ‘o hiki homou nima.

Lord Fusitu'a: Kole fakamolemole atu Sea. Neongo pē monuka ‘etau tu’utu’uni ka te u ...

Pāloti pea tali Vouti Poutngāue Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life Taka*, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngoué, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Maí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko uofulu, uanoa. (20).

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Moutolu ‘oku ‘ikai ke loto ke tali e Vouti ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki, tau mālōlō miniti ‘e 20.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<001>

Taimi: 1515-1530

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Kōmiti Kakató.

Sea Kōmiti: Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e Nōpele hotau fonuá, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Fakamālō atu kuo lava ‘etau vouti ko ení, pea ‘oku ou fie fakamanatu atu pē mu’a, ke mou kātaki ‘o tauhi e molumalu e Falé. Ko e mahino pē ki he Seá, pea ko e tu’utu’uni atu he Seá ke tau hikinima, mou kātaki, tauhi e molumalu e Seá, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko au ka ko e ‘uhingá ko e Sea e Kōmiti

Kakato e Fale Alea ‘o Tongá. Pea mou kātaki ‘o tauhi ‘a ‘etau ngaahi tu‘utu‘uní. Te tau hoko atu ki he vouti hono hokó, vouti hongofulu-mā-tahá. Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau‘aki, ‘Ilofo‘ou mo e Ngāue ‘a e Kakaí, pea ‘oku ‘i ai hono potu folofola, ko e Kalētia vahe 6 veesi 9.

Fokotu‘u ke toloi e vouti ‘a e Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau‘aki, ‘Ilo Fo‘ou moe Ngaue ‘a e Kakai

Lord Tu‘ivakanō: Sea, kātaki pē. Kapau ‘e ki‘i toloi atu pē ke ‘oleva ke toki me‘a mai e Minisitā, fakataha mo e Potungāue Polisi. Kae hoko atu ki he vouti hono hokó.

Poupou

Sea Kōmiti: ‘A e Potungāue Polisi he taimi ni.

Lord Tu‘ivakanō: ‘Ikai ...(kovi e ongo)...

Sea Kōmiti: Potungāue *Commerce*?

Lord Tu‘ivakanō: ‘Io ke ke toloi atu pē Sea ko e ‘uhingá pē ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e ‘Eiki Minisitā. Koe‘uhí ka tau hoko atu ki he vouti hono hokó.

Sea Kōmiti: Mālō.

Lord Tu‘iha‘angana: Sea ko e ‘ai pē ke fakamahino mai mei taumu‘a. Pē ‘e to e me‘a mai e Minisitā ‘oku tau ‘osi pē tautolu he Monitē koa pē ko e Tūsitē. He ‘oku fa‘a anga maheni ‘aki pē he Pule‘angá, maau pē nautolu ia ... ko e lele e me‘a ko ē. Na‘a ‘oku tau toloi ‘e tautolu ka ‘e ‘ikai to e me‘a mai Minisitā ia he toenga ko ení.

...(kovi e ongo)...

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Sea, tapu pē mo e Feitu‘u na, kau fakahoko atu ai pē. Ke tau hoko atu ai pē mu‘a ki he Potungāue ko ení, ko e Potungāue ko ení,

Sea Kōmiti: Komeesi?

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Potungāue ‘e 11. ‘A ia ko e Potungāue eni ko ē *Labour & Commerce* pea mo e ‘Ilofo‘ou. Ko e kongá pē ena na‘a mau fakalahi atu pē

Sea Kōmiti: Minisitā kātaki ‘o me‘a hifo ki lalo kae lau atu e potu folofolá.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Ko ia.

Sea Kōmiti: Kalētia vahe 6 veesi 9. Kae ‘oua na‘a ta fiu ‘i he faileleí, he te tau utu ‘i hono faha‘i ta‘ú ‘o kapau ‘e ‘ikai te ta vaivai. Hoko atu ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ki‘i fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā. Mau kole mu‘a ke toloi atu mu‘a ia. Ke me‘a mai e ‘Eiki Minisitā he ‘oku ai e me‘a ‘oku mau tokanga mo hoha‘a mo fiefehu‘i hangatonu ki he Minisitā. Pea ‘e lelei ... tau hoko atu tautolu ki he me‘a hokó ‘uhí he te tau fonofononga atu pē tautolu. Ko e Fakamaau‘angá eni ‘Eiki Sea ‘oku tau hoko atu ki ai. Me‘a heni e Minisitā Laó ka me‘a pē pea tau hoko atu ki ai.

Sea Kōmiti: Mālō. Ko ‘etau alea‘i ko ē e voutí ‘e pule pē ‘a e tēpile e Pule‘angá. Ko e hā me‘a e tēpile e Pule‘angá, ko e me‘a ia te tau faí.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Sea, tapu mo e Feitu‘u na, pea pehē ki he Kōmiti Kakatō. Kuo u kole atu pē mu‘a Sea, ko eni te mau fakahoko atu pē ‘e mautolu ‘a e me‘a ko ení, kapau pē ‘e ‘i ai ha me‘a te mou fieme‘a mai. Ka ai pē ha me‘a he‘ikai ke mau lavá te mau toki a‘u, mau toki tohi fehu‘i pē mautolu toki tali. Kuo u kole pē mu‘a ke tau hoko atu pē mu‘a ki heni. Hangē ko ‘eku lau ko ē ‘anenaí Sea ko ena ko e tākiekiná ena e tohi ko ena na‘a ke me‘a mai ‘akí. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku mau fakamālohi‘i pē ngaahi feitu‘u mau sio kei matavaivai ai e ngaahi me‘a ko ení.\

Ko e hiki ko ē Potungāue ko ení, mou mea‘i pē foki ko e polokalama hiva na‘e ‘i ai. Polokalama hiva he ta‘u lolotongá, ka ‘oku polokalama pē 8. Hiki e 9 ia, ko e Takimamatá ia, ‘alu ia ‘o na fengāue‘aki fakataha naua mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí. ‘A ia ko e me‘a ia ‘oku mou mea‘i ai kapau ko e fika atu ‘oku ki‘i holo koe‘uhí ko e mavahe ko ē ‘a e tafa‘aki ko iá. Ka ‘i he fakafehoanaki ko ē ‘o e ta‘u ni pea mo e ta‘u kaha‘ú, ‘oku hiki ‘aki pē Potungāue ko ení ‘aki e 1 kilu 8 mano 2 afe 5 ngeau.

Ko meimei ko e hiki lahi ko ení, ko e ki‘i hiki ko ení, ‘a ia na‘a mau hiki ‘aki pē mautolu ia, mei lahi tahá pē heni, ko e hiki fakafeinga‘i ke to e fakamālohi‘i ange tafa‘aki ko eni nau tokanga‘i ngaahi laiseni ngaahi pisinisí. ‘A ia na‘a mau ‘ave ki ai e 9 mano, pea mo e tafa‘aki ko ia ‘oku nau tokanga‘i ‘a e tokangaekina ko ē ‘o e tauhi ko ē ‘a e ngaahi totongi, ko e ngaahi koloa ko ē ‘oku pule‘i ko ē honau mahu‘ingá. Na‘e to e fai hono toe fakalahi‘i e tafa‘aki ko iá, mo e lēsisita ko ē ngaahi pisinisí. Meimei ko e ngaahi feitu‘u ia ko ē na‘e fai ki ai ‘a e to e fakalahi ki ai, neongo ‘oku ai pē fanga ki‘i fakalahi pē vāhengá ia koe‘uhí ko e fehikitaki ko ē ‘o e COLA ko ē ta‘u kuo ‘osí.

Fakakau moe ‘Ilo Fo‘ou ki he Potungāue Komeesi.

Ka ko e kakato eni ia e me‘a ko ení. Mahalo ko e me‘a lahi taha he me‘a ko ení, ‘a ia ko e ki‘i hiki pē he Potungāue ko ení, ka ‘oku mou mea‘i pē ‘Eiki Sea, ‘a e fakakau mai ‘a e fuofua taimi ‘a e fakakau mai e tafa‘aki ko eni ‘Ilofo‘ou. ‘Uhi ko e sio ko ē ‘uhí, a‘u ki he kaha‘ú, pau ke hū mai e fokotu‘utu‘u e Pule‘angá ia felāve‘i mo e ngaahi kautaha ko ē, ‘a e ngaahi *industry* ‘i tu‘a ko ē ke ne fai ko ē ngāue ko ení ‘uhí ke tau fakalalakaka mo e tekinolosiá Sea. Ka ko e ki‘i fakatātā pē ia ‘a e Potungāue ko ení Sea. Pea ko ia ko e fokotu‘u atu, kapau ‘oku ai ha me‘a, ko e fokotu‘u atu ‘a e ngāue ko ení Sea, ke fai ha me‘a ki ai e Hou‘eiki.

Sea Kōmiti: Fokotu‘u mai ē. ‘Eiki Nōpele Fika 3 Tongatapu.

Hoha'a ki he tukuhau 'oku mole mei he ngaahi pisinisi tupu mei he fetongitongi kakai nau fakalele pisinisi.

Lord Tu'ivakanō: Sea, ko e ... tapu pē mo e Feitu'u na. Ko e ki'i fehu'i pē ki he Minisitā. 'I he kuohilí foki na'e ki'i lahilahi foki 'i Vava'u 'a e fakalele pisinisi, pea lolotonga pē lele pisinisi ia kuo fakalele ia he tama kehe ia. Ka 'oku 'ikai ke ma'u e lēkootí ia 'e he Potungāué. Pea 'oku ai pē, pea mahalo 'oku fakatokanga'i pē, pea 'oku ai pē pea mo e ngaahi mātu'a Siaina 'oku pehē. Ko e fakalele pē pea 'ohovale pē kuo ka'iloa, kuo fakalele ia he tama kehe. Ka 'oku tonu ke ... pe ko e ... ka 'oku ai ha ngāue 'oku fai ki ai? 'Oku ai ha lēkooti 'a e Potungāué ke ... he 'oku ou tui 'oku lahi 'a e tukuhau 'oku mole heni 'oku 'ikai ke tānaki, kae tali mai pē mei taumu'a pē ko e hā e ngāue 'oku fai ki ai? Pea 'oku ki'i lahilahi, 'oku hoko pē me'a ko ení. Mālō.

Sea Kōmiti: Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Ko e kongā ia ko ē 'oku mau fakamālohi'i he laisení. Ko e tu'u ia ko ē he taimi ni 'oku ai e fengāue'aki ia he taimi ni mo e Potungāue Tukuhau Vāhengá. Koe'uhí ko e taimi ko ē 'oku ai e liliu ko ē he hingoá 'uhí ke mahino ko e liliu e hingoā e pisinisi 'oku 'uhinga pē ko ha liliu lelei. Ai e taimi 'e taha 'oku liliu e pisinisi 'o mate ta ko ē ko e me'a fakatukuhau ia. 'A ia ko e me'a ia 'oku mau muimui'i he taimi ni 'a e ngaahi tafa'aki ko iá, 'a e ngaahi Potungāue fekau'aki ko ē 'a e Pule'angá he tafa'aki ko ení. Pea 'ikai ngata aí, 'oku to e ai 'a e fakalelei'i 'a e tu'unga ko eni ko ē 'enau fa'ahinga *information system* ko ē 'a nautolú, 'i he fakamatala ko ē 'oku nau ma'ú. Pea 'oku ai mo e ngaahi tafa'aki he taimi ni 'oku fai ai e fengāue'aki lahi, mahalo ko e Potungāue ko ení ko e Tukuhaú, ko e tafa'aki ko eni mo e *Immigrations* mo e ngaahi tafa'aki ko iá, ai 'emau feinga'i 'aupito ke vāofi. Pea mo e Pangikē ko ē Pangikē Pulé, koe'uhí ko e taimi lahi 'a e hū koloa ki muli ko ē 'oku 'ikai ke to e foki mai ai 'a e pa'angá ia. 'A ia ko e ngaahi kupu fekau'aki ia 'oku fai hono tokangaekina koe'uhí ke mahino ko e ngaahi lēkooti ko ē ngaahi pisinisi mo 'enau ngaahi me'a 'oku fai, 'oku nau fai pē 'o fakahoko 'o fakatatau pē mo e laó 'oku 'oku 'ikai ke 'oua 'e hoko ha ngaahi liliu 'o e hingoā 'o e pisinisi koe'uhí ko ha kalofi e tukuhaú mo e fa'ahinga ngāue 'oku ta'efakalao pehē Sea. 'A ia ko e 'elia eni ia 'oku fai e tokanga ki ai 'i he taimi ni Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Fakalotofonuá.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu mo e Seá pea tapu mo e Hou'eikí. Kuo u fakamālō atu hono 'omi e fehu'i ko ení Sea. Ko e 'isiū eni 'i he ngaahi ta'u ko eni kuo tau sītu'a mei aí. 'A e 'ikai lava ke fengāue'aki e ngaahi kupu fekau'aki ke fakamā'opo'opo 'a e laisení mo 'ene felāve'i ko ē mo e tānaki pa'anga hū maí. Kuo 'osi fakahoko Sea 'i he Pule'angá, fokotu'u e *task force* ki he ngaahi kupu fekau'aki ko ení. Pea 'oku ou tui na'a mau mea'i pē na'e fa'a 'omai he ongoongó, na'a nau 'a'ahi nautolu ki he ... kātoa 'o vakai'i e pisinisi kotoa pē he 'otu Tonga ni, *sample* pē, kau pea mo tahi foki ai, 'o fakatatau ki he ngaahi laiseni ko ē 'oku 'oange kia nautolú mo hai e kakai ko ē 'oku nau fakahoko hono fakalelé. Ko e ola e ngāue ko ení 'oku faka'ofa'ofa 'aupito. Ma'u ai pea mo e kakai 'oku te'eki ai ke ai ha'anau ngofua, pea ko hono ... 'oku fai e lau ki ai hono fakalelei'i 'a e *information system* ki hono fevahevahe'aki 'a e ngaahi fakamatalá, pea 'oku tokoni lahi eni Sea ki hono malu'i hotau kau 'ā fonuá, pea 'ikai ko ia pē, ki hono tānaki mo

e fakamā‘opo‘opo ‘a e kakai mo e ngaahi pisinisi ‘oku totonu ke nau totongi e tukuhau ki he Pule‘anga Tongá. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. ‘Eiki Nōpele Fika 3 Tongatapu.

Tokanga ki he founga ngāue‘aki kau fakalele pisinisi mamata tofua‘a ‘i Vava‘u.

Lord Tu‘ivakanō: Sea ‘oku ou fakamālō pē ki he kau Minisitā, ka koe‘uhí ko e ... ko e ngaahi me‘a foki ‘oku hoko foki ki Vava‘u. Ko e ‘alu atu foki eni ki he taimi ko ē mata tofua‘á. Ka koe‘uhí foki ko e taimi ko ē ‘oku nau ōmai ai ko ē kau mata tofua‘á ‘oku nau totongi nautolu ‘a e fo‘i pēketi pē ia ‘i muli. Ka koe‘uhí ko e ‘eke pē pē ‘oku anga fēfē, pe tukuhau‘i e me‘a ko ení? He koe‘uhí ‘oku nau ōmai pē nautolu ia kuo ‘osi totongi nautolu ‘i muli ka ko e ngaahi palopalema. Ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku hoko foki mo e ngaahi me‘a ko ení. Mahalo ko ‘ene ma‘u pē ‘a ‘ene tupú ‘ana kuo fakatau atu ia ki ha taha kehe pea ‘alu ia. Ka ‘oku ou fiefia pē kapau ko e me‘a ena ‘oku hokó ... mālō 'aupito Sea.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga Hū Mai: Mālō Sea. Tapu pea mo e Hou‘eiki Mēmipa. Ko e mo‘oni 'aupito. Ko e palopalema ko ení ‘oku hoko lahi taha ia ‘i Vava‘u. Pea na‘e ‘osi fakahoko e ngāue ki ai e Potungāué, fakamā‘opo‘opo, pea mahino ia mo e kakai ... he ko e me‘a foki ‘oku hokó Sea ko e ngāue‘aki ko ē ‘o e *banking system* he ‘initanetí, totongi pē he tokotahá ia, pē ko e ha‘u mei fē ‘i māmani. Ko e kautahá ia ‘oku ‘i Nu‘usila. Fehū‘aki fakapangikē pē siliní ia. Pea nofo pē siliní ia ‘i Nu‘usila. Ko e ngāué ia ‘oku fakahoko ‘i Tonga ni. Pea ‘oku nau toki ōmai pē nautolu ia ... si‘isi‘i e ki‘i fakamole ia ‘oku fai ‘i Tonga ni. Taimi ‘e ni‘ihi ia ‘oku ai pē honau vaka ia ‘o nautolu. ‘Ōmai pē ia he taimi mata tofua‘á, ‘osi pē ko iá pea fakafoki. ‘Osi fakahoko e ngāue e Potungāué ki ai ke punipuni ‘a e mama ko ení ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. Kuo u tui kuo langi ma‘a e me‘a kātoa.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, fakamolemole pē, to e ai ha ki‘i faingamālie?

Sea Kōmiti: Nōpele Fika 2 ‘o Vava‘u Lahi.

Lord Tu‘ilakepa: Kuo u fie fehu‘i pē au ia ‘e ‘Eiki Minisitā, pē ‘e ai pē ha taha te ne tali mai ... ko e peesi 67

Sea Kōmiti: 67.

Lord Tu‘ilakepa: Kuo u kole atu mu‘a ke tamate‘i mu‘a ‘a e peesi hono 67 fika 12, fefolau‘aki fakatu‘apule‘anga, *overseas travel*, \$100.

Lord Tu‘ilakepa: 167 fakamolemole. 167. Ko e kole atu pē mu‘a koe‘uhí ko ‘etau tu‘utu‘uni, pē ‘oku lava pē ‘o kole ki he Feitu‘u na ke tamate‘i mu‘a ia. ‘Ikai ke fu‘u ‘aonga hono to e fokotu‘u e 100 ko ení ... he kapau, kuo u pehē, kapau he Pule‘angá ke hiki hake mu‘a, pea kapau ‘oku ‘ikai pea tamate‘i. Ki‘i tola ‘e 100 ko ení ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e hā koaa hono ‘uhinga hono ...

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Sea, kau ki‘i tali atu ai pē au ki ai Sea.

Sea Kōmiti: Mālō. Tali mai.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Fakamālō 'aupito ki he fehu‘i ko ení. ‘Oku ‘uhinga pē eni ia ko e tu‘u ko ení ‘enau polokalama ko ē he taimi ni ‘oku ngalingali, ka ‘oku nau faka‘atā pē, ka ‘oku nau hanga pē ‘o fakamo‘ui eni, ‘uhí kapau ‘e hoko ha me‘a heni te nau lava pē ‘o vaea ‘i loto. Ka nau ki‘i fakamo‘ui‘i pē eni ke mahino ‘oku ngalingali na‘a ‘iai ha me‘a ‘e hoko he ‘enau polokalama ko eni ki he, kapau ‘oku ai ha fiema‘u ha taha ki he fefolau‘akí. Ko hono ‘uhinga pē is Sea hono ‘ai ení. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō.

Lord Tu‘ilakepa: Me‘a pē Sea ko hono fakatokanga‘i ‘a e fika ko ení. ‘Oku 2 e mata‘ifiká, a‘u ki he peesi 69, ‘a ia ‘oku mahino mai ko e tu‘unga pē ia e Minisitā te ne toki vaea ‘a e tu‘unga ko ení koe‘uhí ke vahevahe ko ē ki he folau‘i ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, kuo u pehē ‘e au ko eni ia ‘oku faka‘ofa‘ofa pē ia ha‘atau hoko atu ‘uhí he ‘oku seti e mata‘ifiká.

Ai pē ki‘i me‘a faka‘osi. Ki‘i me‘a ko ení, ‘oku ou fu‘u tokanga ... ‘oku ou fakamālō atu he ‘ikai ke ‘i heni e ‘Eiki Minisitā, koe‘uhí ko hono kei pukepuke ko ē ‘o e koloa ‘e 22 ke ‘oua ‘e to e fai ai ‘a e fe‘au‘auhi ‘a e kau fefakatau‘aki koloá ‘o a‘u ki ha tu‘unga na‘a tau pehē ‘e holo kae ‘ikai holo ia. ‘Alu pē taimi ia ke nau ‘unu ki ‘olunga. ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa‘anga, fakafiefia 'aupito ‘anenai, kuo u lele ki he fale koloa Tonga, nau fakatau e sipi lelei, \$7 ki he kilo. Ma‘ama‘a 'aupito, 'aupito. Na‘a ku talanoa mo e ki‘i motu‘a muli ko e ki‘i motu‘a ‘Initia ‘i he kautaha ko ení, fakahoko mai he ki‘i motu‘á, kuo u talaange ki ai pē na‘e fanongo he ki‘i sei na‘e ‘ai ke teuteu ‘ai he Minisitā. Kole mai he motu‘á, kapau ‘e to e hiki e sipi, kuo u tui ‘e to e faingata‘a‘ia e kakai e fonuá.

‘Oku tonu ke to e vakai‘i e sipi pē ko e ‘omai e sipi mei he fonua fē‘ia. Fakapapau‘i e me‘a ko iá. Ko e ki‘i kautaha ko ení, ‘a e mahalo ‘oku mou mea‘i pē, fo‘ou ko e *Low Price*, ko ia koa pē ko e *Low Price* e hingoa e ki‘i kautahá. Faka‘ofa‘ofa 'aupito ‘a e anga e ... ‘oku ai leva e ki‘i me‘a na‘a ku ma‘u ‘anenai na‘a ku to e takai mai ‘Eiki Sea ‘anenai, ko ‘eku ‘eke pē ki he Hou‘eiki e Pule‘angá, fekau‘aki ko eni pea mo e suká, ki‘i fuoloa ‘etau hongē suká. ‘Oku matamata mai, hūfanga he fakatapú ‘Eiki Sea, ‘oku hanga he kau Siainá ‘o puke ke ta‘ofi ‘a e suká ke ‘oua ‘e toe hū mai ‘oku ‘ikai ke nau faingamālie hono hanga he Pule‘angá ‘o pukepuke ‘a ‘enau fe‘au‘auhi ko eni ‘i he suká ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou fakamālō atu pē au Hou‘eiki Pule‘anga ‘ikai ko ‘eku talatalaaki ko ení ke ‘uhí ko ha me‘a ia ke tau fetō‘aki ai mo e ni‘ihi fakatupu koloa ko ení, he ‘oku nau ōmai ‘o fakatupu koloa hotau fonua ni pea ‘oku tau pou pou kia nautolu pea kapau ‘oku ‘i ai ‘oku ou kole atu ki he ‘Eiki Nōpele

<003>

Taimi: 1530-1540

Lord Tu‘ilakepa: ...Ki he ni‘ihi ko eni ‘oku nau fai ‘a e me‘a ko eni. ‘Oua te nau hanga ‘o si‘i pehe‘i ‘a e kakai ‘o e fonuá, koe‘uhí he ‘oku kau ‘a e suká ‘i he tokoni lahi, 'aupito, 'aupito ‘Eiki Sea, ki hotau fonua ni, ki he me‘akai ‘ilo ‘a e kakai ‘o e fonua. Tukukehe kapau ‘oku me‘a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo‘uí ia, ‘oku kovi ‘a e suká ki he kakai, kā kuo fu‘u hulu tu‘u ‘a e suká, ko e

fa'ahinga mahaki ko eni ko e suká. Pea kapau 'e tōlalo 'a e suká 'Eiki Sea, kae 'oatu ha fo'i lole, 'e pekia 'a e tokotaha ia ko ē 'oku suká 'i he 'oatu 'a e fo'i lolé. Ka ko e suká ki'i heuheu pē 'o melie pea fai mo 'oatu, kae foki mai 'o *normal* 'a e tokotaha ko ia. Kau ia 'i he ngaahi me'a 'oku tokoni ki he lahi 'aupito 'a e suká.

Lord Tu'ivakanō: Kātaki pē hono maumau'i ho'o malanga 'Eiki Nōpele, ka koe'uhī pē foki na'e kole koe'uhī pē mei taumu'a he koe'uhī ko e toki 'omai eni 'a e lao ke liliu 'a e hingoá, koe'uhī kapau 'e tuku ka tau 'alu ki he me'á, kae toki tukuhifo ē ki lalo ke 'alu fakataha ke liliu mei he Fefakatau'aki ki he Kōmeesi. Ko e 'uhinga ia 'a e me'a na'e kole he ko e toki 'omai pē eni meia kimoutolu, Hou'eiki Kapineti pea toki 'omai pē 'a e ki'i lao mei he potungāue ko eni, koe'uhī ke liliu 'a e hingoá, ke tatau pea mo e me'a ko ē 'oku 'asi atu he'etau... Kātaki pē he maumau'i 'a e malanga 'a e 'Eiki Nōpelé koe'uhī...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'a e Pule'angá 'o tali mai eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Sea. Mahino pē foki eni ia 'e ha'u 'a e 'Asenita ia 'i he lao fo'ou, kae mahino foki ko e 'osi 'o eni 'e toki 'alu hake ia ki he Fale Alea 'o toki. 'A ia mahalo ko e taimi 'e alu hake ai ki he Fale Alea. Ko u kole pē kapau 'e alea'i pē eni he kuo mahino pē kuo pau ke fai 'a e liliu. Kā ko u mahino'i pē 'a e tafa'aki fakalao ko ena, koe'uhī kae tuku pē 'i lalo heni kae ha'u 'a e Fale Alea ia 'o 'asenita mai pea tau toki 'ohake ia ki 'olungá.

Fokotu'u ke 'ohake ki Fale Alea ke liliu hingoa Potungāue kae toki fai hano alea'i he Kōmiti kakato

Lord Nuku: Ki'i kole atu pē mu'a 'Eiki Sea. Ko e kole pē ki he 'Eiki Nōpele. Ko e hā 'a e fekau'aki ko ē 'a e laō pea mo e fo'i lao ko eni 'oku tau lolotonga fekau'aki. Kapau 'oku 'i ai ha'ana fekau'aki koe'uhī ke tau foki 'o Fale Alea kae lau pea fakahifo ke fakahoko mai ki ai. Kapau 'oku 'ai ke alea'i fakavavevave, ke fakahū mai koe'uhī ke alea'i fakataha mo e Patiseti. Pea kapau 'oku 'ikai ha'ane fekākunga'i pea ko e kole 'a e 'Eiki Sea, mahalo ko u tui...

Lord Tu'ivakanō: Potungāue Fefakatau'aki ki he Potungāue *Commerce* pea mo e Komisiona he 'oku tonu pē ke na fefononga'aki pē 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki pea mo e lao 'oku 'omai. He 'ikai ke lava ia ke paasi ha me'a ia kae 'ohake pē ki 'olunga ke paasi mei ai. Kuo pau pē ke 'i lalo heni.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Tapu pē mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Tokoní mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Hou'eiki! 'Oku kole fakamolemoleatu atu koe'uhī pē ko e toki 'omai 'a e me'a ko eni, pea kātaki pē na'e tonu ke *photocopy* ke tufa atu kia kimoutolu, kā ko u kole pē mu'a ke tuku ke lau mai 'e he Kalaké.

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'una Sea, pea mo e Hou'eiki 'o e Falé. Fēfē kapau 'e foki pē 'a e Patiseti ia 'o ngāue'aki 'a e hingoa motu'á, pea tau tali 'etautolu pea toki lau pē 'a e lao ia

hono taimi ‘e fakahū mai ai. Ka tau foki kitautolu ‘o fakatonutonu ‘a e hingoa ko ē hē, ke ngāue‘aki pē ‘a e hingoa lolotonga. Pea toki liliu pē ‘a e lao ia ‘i he ‘osi ‘a e Patiseti pea toki liliu ai ‘a e hingoa ‘o e Potungāue.

‘Eiki Sea: Ko u tui mahalo na’a ‘oku nounou ange ia, ka tau liliu pē a ‘i lalo ‘a e hingoa, he koe fo’i liliu pē ‘a e hingoa mei he Fefakatau’aki ki he *Commerce*, ko ia pē. Ko e *Commerce* mo e *Consumer*, ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una Sea. ‘Oku fai ‘aki pē ‘a e loto ‘o e Falé. Pea kapau ko ‘enua tu’utu’uni ke tufa ‘a e fo’i tatau pea kapau ‘oku nau loto ke liliu hingoa, lau ‘uluaki, ua tolu pea pāloti, ka tau foki tautolu pea maliu leva. Kapau ‘e loto ‘a e Falé ia ke lau’aki pē ‘a e tatau ko ena, kae toki tufa mai pē ia, he ko e liliu hingoa pē.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele!

Lord Fusitu’a: Sea, ko e ki’i tokoni pē. ‘E kei fakalao pē hono paasi ‘a e Patiseti ‘i he hingoa motu’a? Pea toki liliu ‘amui hangē ko e me’a ‘a e 15. Tau alea’i ‘etautolu ’a e Patiseti

‘Eiki Sea: Kātaki! ‘Oku ‘ikai ke ‘i he hingoa motu’a ia kā ko e hingoa fo’ou ena ‘oku lolotonga paaki ‘i he me’á he taimi ni, ka koe’uhī ko e lao ke ‘oange ...

Lord Fusitu’a: Pē ko e ha pē ‘a e hingoa ‘i he Patiseti ko eni ‘e fakalao pē hono paasi pea ka toki ‘amui ‘oku fakalao pē ‘a e hingoa ia ko eni.

‘Eiki Sea: Vava’u 15!

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’una Sea. Ko e tu’utu’uni ko ē ‘etau Tu’utu’uni Ngāue ‘ikai ke toe fai ha me’a kehe, ko e Patiseti pē. Pea kapau ‘oku liliu ē ia kae te’eki ke liliu ‘a e hingoa ‘o e potungāue, tau fakafoki ē ki he me’a motu’a lolotonga ‘o lelei’i ia ke ‘osi pea toki fakahū fakalelei ‘i he lao ko ena ‘i he ‘osi ‘a e...

‘Eiki Sea: Kātaki. Ko e hingoa fo’ou eni ‘oku lolotonga ‘i he taimi ni, kā ko e lao ē ia te’eki ke fai ha ngāue ki ai.

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘etau Tu’utu’uni Ngāue Sea, ‘oku ne tu’utu’uni mai ko ‘etau lele pē ‘a e Patiseti he ‘ikai ke toe lava ha ngāue kehe.

Lord Tu’iha’angana: Sea, ko e tokoni atu pē. Ko e Tu’utu’uni Ngāue ko e Lao fekau’aki mo ha Patiseti mo ha ngaahi lao felāve’i mo ia.

‘Eiki Sea: Ko ia! Ko e lao fekau’aki pea mo ia kuo pau pē ke alea’i fakataha. Ko u tui mahalo na’a nounou ange ke tau lau pē pea ‘osi pea 1, 2 pea tuku ki lalo pea ‘osi vave ange ia. Ko ia Kalake! Lau mai ē...

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2016

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Falé, kae lau ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2016, ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 9 ia ‘o e 2016.

Ko e Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngāue Fakapule’angá 2002.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘a e Pule’angá ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou mo e ‘uhinga’i lea.

(1). ‘E ui ‘a e Lao ni, ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Faka-Pule’anga 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao ni, kātaki’o hiki ho nimá.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Penisimani ‘Epenisa Fifita, Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osi’ula Hingano, Veivoso Light of Life Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisitā Tanaki Pa’anga Hū Mai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu.

Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko uofulu, (20).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, kātaki ‘o hiki ho nimá.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ha fakaha loto ki ai.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Faka-Pule’anga 2016. Ko e Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngāue Faka-Pule’anga 2002.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou mo e ‘uhinga’i lea:

(1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Faka-Pule’anga 2016.

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Kole pē ke tukuhifo eni ke lau fakataha mo e laó. Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali ‘a hono lau tu’o uá. ‘Eiki Nōpele Vava’ú.

Kole tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Faka-Pule’anga

Lord Tu’i’āfitu: Kole pē Sea, ke tukuhifo Sea, pea toki fakatonutonu ‘a e Lao Fakaangaanga.

‘Eiki Sea: Sai! Tukuhifo ia! Ko e me’a ‘e taha ‘oku kole atu ki Taumu’a. Na’e kole atu ke ‘omai ‘a e Tu’utu’uni Kapineti fekau’aki pea mo e folau ko ena ‘a e Minisitā Polisi mo e Minisitā ‘oku ha’ana ‘a e potungāue ko eni. He ko u tui kapau na’e ‘i heni ‘e tokanga ki he’ene laó ke ‘omai, he ko e toki ‘omai pē eni’ a e lao ko eni. Ko u kole atu ke toe tokanga ange mei Taumu’a...

<004>

Taimi 1540-1550

‘Eiki Sea: ...mou ngaahi lao fekau’aki pea mo e ngaahi me’a ‘oku fai ‘oku alea’i ‘e he Fale, tāafataha ki he me’a ko e patiseti. Tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato pea me’a hake Sea ‘o e Kōmiti Kakato ki hono me’a ‘anga)

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu, ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Sea na’a ku ngata foki ‘anenai he talanoa ki he suká, ka ko e to e hū mai ai ko eni ‘a e fakatonutonu ko ē ki he hingoa e liliu mei he *Labour of Commerce*, ka ‘oku ou pehē, tuku mu’a ke to e ki’i fakamā’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e liliu ko eni, pea ko ‘ene hili pē ko ia pea tuku ā ‘a e me’a ‘oku ou to e lave ki ai pea tau hiki atu ā ‘o tali ‘a e vouti ko eni ‘a e kautaha fo’ou ko eni. Ko e kautaha motu’a ka ko e hingoa fo’ou tātaki mai ki ai, ‘a ia ko e ...’oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘a e Pule’anga ki he ‘enau ki’i fo’i tātaki ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa’anga, Minisitā Le’ole’o.

Fakama’ala’ala ki he ‘uhinga ‘o e ‘Ilo Fo’ou ‘oku tātaki ki he hingoa ‘o e Potungāue.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea Hou’eiki Kōmiti Kakato. Sea ko ‘etau ‘alu eni ‘i he kuonga fo’ou. Ko e tekinolosia ia na’e ‘ikai ke tau fakakau ia ‘i he ‘emau ha’u, tautefito eni ‘i he fengāue ‘aki mo e ngaahi kautaha ‘i tu’a. Pea ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni ko ē... ko e taha ia he taumu’a ‘uluaki ko ē ko ē ‘o e taumu’a ola lahi ko ē ‘o e ...na’e lave ki ai ‘a e Hou’eiki ko e kave ‘e fitu ko ē ‘o e langa fakalalakaka ko eni, pea ko e kongā ‘uluaki ko eni ‘o e taumu’a ola ‘oku felāve’i ia mo e langa ha ngaahi pisinisi ‘oku ngāue ‘aki fakalalakaka ‘a e tu’unga faka’ikonōmika ngāue ‘aki ngaahi ‘ilo fo’ou, *knowledge economy*.

Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘omai ai ko eni kamata leva ke fai e fengāue’aki ‘i ai ‘a ‘emau ngaahi kautaha ko eni ko e taumu’a ko eni ko ē ki he ta’u ‘e 15 ka hoko mai ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ia ai ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u faka-*policy* ke fai ha fengāue’aki mo e ngaahi fakapisinisi ke feinga’i ke ngāue ‘aki ‘a e ngaahi tekinolosia faka-e-onopooni ange. Pea ko e me’a ia ‘oku mau ai ai ko ē ki he Pule’anga ke fokotu’u ‘a e tafa’aki ko eni, ‘ikai ke lahi fai ha fetokoni ‘aki mo kinautolu. Lahi ‘aupito foki ‘a e ngaahi ngāue tautēfito ‘i he *manufacturing* mo e ngaahi tafa’aki ko ia ‘oku kei ngāue mai ‘aki ‘a e ngaahi tekinolosia motu’a, ‘a ia ‘oku tau faka’amu foki he taimi ni ke ki’i sai ange *quality* ko ē ‘o e ‘enau koloa ko ē ‘oku tau ngaahi ‘i he totongi ‘oku si’isi’i, si’isi’i taha ko ē ‘e ala malava, ‘oku ou tui ‘oku ‘osiko e ‘uhinga ia ‘oku mau ‘omai ai ‘a e me’a ko eni.

‘A ia ko hono ‘uhingá ia Sea na’e tātaki mai ‘a e hingoa ko eni koe’uhi ko ‘etau ‘alu pé mo e kuonga Sea ‘a ia ko e sino fo’ou, hangē ko ia ko e ‘ai ha fo’i uaine fo’ou fa’o ha fo’i hina fo’ou, ‘a ia ko e taumu’a ia ko ē kongā ko eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘Eiki Nōpele mei Niua.

Lord Fusitu’a: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo ho’o Kōmiti. Ko u ki’i fie lave pē ki he me’a ko ē nae lave ki ai ‘a e Nōpele ko ē mei Vava’u. ‘Oku ou fakamālō ki ai ki he ‘ene tokangaekina ‘a e kakai ‘o e fonua fekau’aki mo e totongi ko ē sipi mo e suká, ka ‘oku ou ...ko au ‘ou ou pou pou ki he tu’unga ko ē Pule’angá fekau’aki mo hono tukuhau’i ‘a e me’a ko ia. Ko e ngaahi mahaki ‘ikai pipihí pē *NCD* ko ia ‘oku si’i pekia lahi taha ai ‘a e kakai ‘o e fonua, pea kapau na’a mou fakatokanga’i ‘a e Folofola mei he Taloni, ko e ‘uluaki kaveinga ia na’e tuku mai kia kitautolu, fakafepaki’i ‘a e *NCD*, ‘a ia ko e ...kapau ‘oku te fakahalaki ‘e kita ‘a e tukuhau tute ‘ekisia ko eni ko e ta’e’ofa ia ki he fonua, na’e ‘alu ‘o fai ki he kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea ko hono nunu’a ‘ona ‘e lau’i to’utangata ia, ‘a ia Ko u kole atu ki he ‘Eiki Nōpele ‘oku ou fakamālō mahino ‘oku ne fakamātoato’i ‘a e fatongia ko e me’a ia ‘oku si’i tokangaekina ai ‘a e me’a, ka ‘oku ...kiate au ko e nunu’a fakato’utangata ‘a e me’a ko eni ‘oku tonu ke tukuhau’i ‘a e me’a ko eni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Nōpele fika 2 ‘o Vava’u.

‘Ikai ke pou pou’i Nōpele fika ua ‘o Vava’u hono tukuhau’i ‘o e sipi.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea fakamolemole pē ki he Feitu’u na, pea fakamolemole pē ‘Eiki Nōpele, ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘o fekau’aki mo e mahaki ‘oku ‘ikai pipihí ‘Eiki Sea, ko e me’a tau’atāina pē ‘a e kakai ‘o e fonua ni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku faingata’a’ia mo ongoongosia taha ‘a e kakai ‘o e fonua ni ‘Eiki Sea, ko e fu’u lahi e me’a ko e tukuhau ‘i hotau fonua ni. Pea ko ‘eku poini ia ‘Eiki Sea ‘oku ou faka’amu pē ke a’u atu ki he ‘Eiki Nōpele ke ne mea’i, fu’u lahi hono ‘ai ‘o tute ‘a e ngaahi me’a ko eni, ‘e sai ange ke tute ‘a e moa ki he lahi taha he ‘oku tau ‘osi mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ni ‘oku ‘i ai ‘a e kemikale ‘oku fana’i ki he sino ‘o e moa ‘Eiki Sea.

Ko e sipi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga me’a pehē ia. Pea ‘oku ‘i ai pē sipi ia me’a tau’atāina ‘a e tokotaha ko ia pē te ne kai. Ko e puaka ‘Eiki Sea ko e ngaahi me’akai hūfanga ‘i he fakatapu, sai ia. Ko e pulu ka koe’uhi ko ‘eku fakatokanga pē ia ke fakamanatu pē ki he ‘Eiki Nōpele ‘o e Ongo Niua ke fakamolemole ‘oua te tau ‘ai ke tau fu’u hanga ‘o tukuhau’i ‘a e kakai, kae tukuange ‘a e kakai...kapau leva ko ena ‘oku malava pē fatongia ‘o fai mai ‘eni ‘o a’u ki he ta’u ni pea ‘oku tau vakai ka mou me’a ki ai ‘oku lelei, pea tau hokohoko atu. He ‘oku ‘ikai ko e sipi pē ‘o pehē ko e sipi ‘oku fakatupu ai ...’oku ‘ikai ko e moa pē ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko e tapaká ‘oku fu’u lahi ‘a e ngaahi me’a fakakemikale ‘oku uēsia ai ‘a e tangata, kapau pē ‘e fili ‘a e tangata ki he me’akai lelei taha pea ne filifili, ‘e laumālie lelei pē tangata ia ko ia mo e fefine hotau fonua ni ‘Eiki Sea.

Ka ko e poini ko ē ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Nōpele ke ke mea’i pē ‘oua ‘e fu’u fa’a ‘ai ke tau hanga ‘o tukuhau’i ‘a e kakai, ko e ki’i me’a pē eni na’e lava tali ‘e he Pule’anga ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea ‘oku totonu ke pou pou ‘a e Feitu’u na mo e kotoa ‘o kitautolu ko eni ‘oku tau fakafofonga’i ‘a e kakai koe’uhi ke hokohoko atu ...

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpele kapau ‘e laumālie lelei pē ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

‘Amanki ‘e tokoni ‘a e Alepau *Pacer Plus* ke toe ma’ama’a ange koloa hu mai.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ki’i lave nounou pē ko e ‘uhinga ko e hoha’a ko eni ki he ongo me’a ‘e ua ko eni. ‘Oku fekau’aki ko ia pea mo e suká ‘oku ‘atā pē foki ‘a e suká ia ‘Eiki Sea, ko e hū koloa mai ‘oku tau tuku tau’atāina pē ki he māketi ke nau hū mai ‘a e koloa. Ko e me’a pē na’e ...’oku pule’i ia ai ko e ‘uhinga ko e *markup* ko é ‘oku nau ngāue ‘aki ke fakapotopoto.

Ko e taha ‘o e tefito’i fatongia mahu’inga ‘o e Potungāue ko eni Sea, ‘oku na fengāue ‘aki ai pea mo e Potungāue Tānaki Pa’anga ko hono tokoni’i pe faka’ai’ai ‘a e pisinisi pē ko e fefakatau’aki, na’e ‘osi tali ‘e he fakataha lahi ‘a e Hou’eiki Palēmia ko ē ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘oku feinga ke ‘i he alea fefakatau’aki ‘i he Pasifiki pē ‘oku ‘iloa eni ko e *Pacer Plus* ke fakakakato ‘a e fiema’u ko ia ‘i Sune. ‘I he ‘ene fakahoko ‘a e alea ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lelei ia ‘e ‘inasi ai ‘a e ngaahi fonua ko eni, tautautefito ki he fanga ki’i ‘otu motu hangē ko tautolu. ‘I he ‘etau fefakatau ‘aki ko eni pea mo ‘Aositelēlia, Nu’usila mo Fiji, manatu’i ‘oku lahi ange ‘enau koloa ‘anautolu ‘oku ‘omai ki Tonga ni ‘i he koloa ko ia ‘oku tau lava ‘o fakahū ki tu’a, ka ‘i he lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi alea ko eni ‘e lava leva ke faka’atā ‘o ‘ikai ke to e ‘i ai ha ngaahi tukuhau ‘e hilifaki ai. Pea to e ma’ama’a ange ai ‘a e koloa ki hono hū mai ki he fonua ‘o e Pasifiki.

Taha ia he tefito’i fatongia mahu’inga ‘a e Potungāue ko eni hono tataki ‘a e ngaahi alea mo e ngaahi *negotiation* ko eni pea ‘oku fakahoko ‘i Tonga ni pea mo muli foki. Pea ‘oku ou ‘amanaki pē ‘oku tokoni atu ‘a e tute. Ko e ki’i me’a faka’osi pē ki he lave ko ē ki he tukuhau hangē ko eni ko e ...’oku ‘ikai ko ha tukuhau eni ia ko hono fakalea ‘ona ko ē fakatonga ke mahino ange ko e feinga’i ke faka’ai’ai pē ke liliu ‘a e anga ‘o e sīpinga mo’ui ‘a e kakai ke nau fili ki ha mo’ui ‘oku mo’ui lelei ange.

Ka ko e me’a faka’osi ‘Eiki Sea. Ko e fakamole ko ē ‘oku ou tui ke tuku ia ke me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘a e ngaahi fakamole ko ia ke ne toki hanga ‘o fakakakato atu. Taimi ko ē ‘e fakafehoanaki ai ko e ..(kovi e ongo) mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, tapu pē pea mo e Feitu’u na Sea, pea faka’apa’apa lahi ki he Hou’eiki ko ia ‘o e Kōmiti Kakato Sea kae e fai atu pē ha ki’i tokoni ‘i he felāfoaki ko eni kuo tau fakahoko. Sea, hangē ko e me’a ko eni kuo ‘ohake fekau’aki pea mo e ngaahi fokoutua ko ia ‘oku ‘ikai pipihí Sea pē ko e *NCD*, ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e kakai ‘o e fonua, na’e Finangalo lelei ‘o Tō Folofola ‘aki ‘e he ‘Ene ‘Afio, me’a ‘uluaki ia na’e fakahoko mai hono Finangalo ‘a e tokangaekina ‘a e tu’unga mo’ui lelei fekau’aki ko eni pea mo e *NCD*.

Sea ko e tokangaekina ‘a e *NCD* ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia mamafa ia ‘o e tokotaha kotoa pē. Pea ‘oku ‘i ai pea mo e fatongia mamafa ‘o e ‘ātakai ‘oku ‘i ai Sea, pea te u fakatātā pē Sea ki he ‘ātakai, ko e feinga ko ē Pule’angá ke fai ha ...

<005>

Taimi : 1550-1600

Liunga hongofulu e fakamole ki hono tokangaekina e *NCD* he pa'anga t'ānaki mei he tukuhau.

'Eiki Minisitā Mo'ui ...ha 'ātakai 'oku 'i ai 'a e me'atokoni 'oku fakatupu mo'ui lelei. Pea 'oku tui e Potungāue, kapau 'e mamafa ange 'a e hina vai he kapa inu, pe ko e *fizzy drink*, pau ke fakatau 'e he kakai ia e kapa inu ko 'ene ma'ama'a. Pea ko e fai e feinga ke ma'ama'a ange 'a e hina vai 'oku fakatupu mo'ui lelei, he kapa inu.

Sea, 'oku 'i ai e me'a 'oku fakamalanga'aki 'e hoku kaungāngāue kuo ne mama'o atu, ko Toketā Malakai 'Ake. Pea ko e taha 'ene ngaahi le'a na'a ne pehē. *We want to make 'a e healthy choice*, ko e *easy choice*. Pea ko e fili ko ē ki he mo'ui lelei, ko e fili ia 'oku faingofua, Sea.

Se, te tau fakatātā ki he mama tapakā, Sea. Kapau 'e 'ai 'a e tapakā ia ke ma'ama'a, kuo 'osi 'ilo ia 'e māmani lahi, mea'i 'e he Feitu'una mo e Fale 'eiki ni. 'Oku fakatupu. Ko e mama tapakā, ko e me'a pe koe *risk factor* kovitaha ia te ne fakatupu ko ē 'a e *NCD*, pe ko e ngaahi mahaki ko eni 'oku 'ikai ke pipihī. Ko e 'uhinga ia, 'Eiki Sea, 'oku mole-ke-mama'o he fakamalanga 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Vava'ū 'o pehē, fu'u lahi hono hilifaki e tutē, ki he kakai e fonuá.

Sea, ko e fatongia ia e Pule'angá ke fakapapau'i, ko e ngaahi fili ko ē ki he mo'ui lelei, ko e fili faingofua. Ko e mama tapakā, pēseti pē e 25 ki he 30, ko e fo'i peseti e 70 ko ē 'oku fai ai e hoha'á, Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku 'oange e fo'i fili ko iá, mamafa pea faingata'a. Ko e fili tau'atāina ia, Sea. Me'a ia 'a e toko taha fakafo'ituitui. Pea lahi hono tālanga'i, Sea, ko e pa'anga e 5 miliona 'oku t'ānaki ia 'e he fonuá, mei he ngaahi tute ko eni. Ka 'oku ou faka'amu pē ke fakamaama ki he Fale 'eiki ni, Sea. Ko e fakamole ko ē 'a e Pule'angá mo e Potungāue Mo'ui, ki hono tokangaekina e puke ko e fakatupunga 'e he ngaahi me'a ko eni, 'oku liunga hongofulu eni ia, Sea.

Sea, fu'u lahi foki hono 'ohake. Ko e mo'uí ia ko e me'a 'a'aku. Ko e puké ia ko e me'a 'a e Toketā. Sea, mole-ke-mama'o ha feinga 'a e Potungāue ia ke fakapōpula'i ha taha. Fai pē 'e he Pule'angá pea mo e Potungāue, e fatongia ke tokangaekina e mo'ui lelei 'a e kakai e fonuá. Ko e me'a pē 'oku ou fie fakamanatu ki he kakai e fonuá. Ko e hā e fili te ke fai. Me'a ia 'a'au. Ka 'oku felalāve'i 'etau tupú mo 'etau mo'uí, Sea. Ko e 'aho te ke puke ai, pea ke hiki atu ai mei he māmani ko eni, Sea, 'oku ne uesia 'eia e fāmilí, mo e koló fakalūkufua.

Sea, ko e lotu faka-Kalisitiané 'oku tau tui ki ai. Pea ko 'etau tuí ko 'etau mo'ui ko eni, 'oku 'i ai e maama ko Hēvani. Sea, ko Hēvani ia 'oku 'i hē pē ia he taimi katoa, 'o tatali ki ha taimi kia tautolu. Ko e fili ki he tō'onga mo'ui ko eni 'oku ne fakavave'i 'eia kitautolu ke tau ō ki ai. Pe ko ia pe ko ha feitu'u kehe. Ka ko 'etau tokanga atu. Ko Hēvani, 'e talitali. Ko e fatongia e Pule'angá. Te fili ki he mo'ui lelei, ko e fili ia 'oku faingofua ki ha taha pē. Ko e tau'atāina, me'a ia 'akoe. Ka 'oku ou tokanga atu pē aú, ko hono talaki 'oku lahi e t'ānaki. Sea, ko e fakamole 'a e Pule'aná, 'oku ou fakahoko atu, hono tokanga'i nautolu 'oku puke ko ē ngaahi fili ko eni 'oku mou fai. Liunga hongofulu ia he ki'i me'a ko eni 'oku t'ānaki.

Ko ia, Sea, ‘oku ou tui, ko e Mōnité, ‘oku fakahoko mai ai ki Tonga ni ‘a e me’a faka-*International*, ko e *NCD Summit*. Pea ‘oku kau mai ai a *Helen Clark*. ‘A e mahu’inga’ia, pea ‘oku ou fiefia hono ‘omai ki Tonga ni, ‘a ‘etau mahu’inga’ia pea fakataha ia mo e finangalo lelei ‘a ‘Ene ‘Afió, ke tokangaekina ‘a e me’á. Pea ‘oku ou kole atu, Sea, ‘oku ou tui ko e fakama’ala’ala eni ‘oku ou fai atú, pea ko e tokoni. Pea ‘oku ou fokotu’u atu, Sea, ‘a e vouti ko eni. Mālō e ma’u faingamālié.

Sea Komiti Kakato : ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua.

Tokanga ki he lahi e mole ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku tonu ke ‘inasi ai e kāinga Tonga

Lord Nuku : Sea, mālō ‘aupito Sea, e ma’u taimí. Ko e me’a pē ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni ia, Sea, ko e lesisita pisinisi. 167 e peesi. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni, ‘Eiki Sea, ko e vahevahe ko eni ko ē e anga e lesisita e pisinisi. Ko ‘eku kole pē ‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Pe ko e hā ha’ane me’a ki ai, koe’uhí ‘oku lahiange ‘a e mole e ngaahi pisinisi ko eni ko ē ‘oku tonu ke ‘inasi ai ‘a e kāinga Tongá, ‘i he ngaahi pisinisi, mahalo pē ko e ngaahi pisinisi muli. Ka ko e anga e vakaí, pe ‘e lava ke, he ‘oku ou tui ko e Laó foki ‘e tatau pē ki he taha kotoa. Ka ‘i ai ha fá’ahinga tu’unga ‘oku ‘i ai e fanga ki’i pisinisi iiki, na’e ‘omai ‘e he Minisitā

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea,

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Seá, mo e Hou’eikí. Ko e tu’u ko e ‘a e Lao he taimi ni kuo ‘osi vahevahe ia. Ko ia ‘oku pisinisi ‘oku ‘atā pē ia, ta’ofi, tuku pē ia ma’ae kakai e fonuá. ‘Osi ‘i ai mo e ngaahi pisinisi ‘oku tuku ia ki ha ni’ihi mei muli. Tautefito pē ki he ngaahi pisinisi ‘oku mahino ‘oku fiema’u e pa’anga lahi ki ai mo e ngaahi me’a ko iá. ‘A ia ko e tu’u ia ko ē ‘etau Laó he taimi ni, pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e alea ko ení, fakatātā ko ē he PACER PLUS ki he ngaahi me’a ko iá, Sea. Mālō.

Lord Nuku : Sea, hangē kiate au ‘oku ngali tau’atāina pē ‘a e pisinisi ia he anga ko eni ‘ene tu’u he taimi ni. Ko ‘eku lave’í, hangē ko eni ki he pisinisi langá, Sea. ‘E ‘osi e fanga ki’i pisinisi langa Tongá ia he pekia, he ngāue ‘a e ngaahi pisinisi, mahalo ko e Tonga-muli. Ka ko e ‘uhinga pehē e fai ‘a e hoha’á ki ai. Ka na’e ‘ohake ‘e he Minisitā Tānaki Pa’anga ia ‘a e me’a ko ení he’ene tānaki tukuhau, ke tokangaekina ‘a e fanga ki’i pisinisi iiki mei he pisinisi lalahí. Ka ko e ‘uhinga pē hono ‘oatú, ko ena kuo fokotu’u atu ia, kuo me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kuo ‘osi fai e vahevahe ko iá. Kapau ‘oku fai e vahevahe ko iá, ‘oku fakamālō. Pea ko e me’a pē, hangē ko e ngaahi pisinisi muli ‘oku nau ō mai ‘o lesisita Tongá. ‘Oku toe ‘i ai ha fá’ahinga me’a ke. Ko e kimu’á foki na’e vahevahe, pehē vahevahe ‘a e ‘inasi, ki he Tongá ke lahi ange, peseti e 49/51. ‘Uhingá pē pe ‘oku kei ‘i ai ha me’a pehē, pe ‘oku tau’atāina ‘aupito pē ‘a e pisinisi mulí ia ‘i he’ene ha’u ko ē ‘o lesisita Tongá, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Koe tokoni pe(‘ikai ongo lelei) Ko e kakai fo’ou eni ia ‘oku nau hanga ‘enautolu ‘o ngāue’i ‘a e ngaahi kautaha ko eni.. ‘Oku ‘ikai ko e kakai Siaina eni ia. Kātoa ko e peseti ‘e 90 ko e kakai Tonga, ‘a eni ‘oku nau ngāue’aki. Manatu’i ko e ngaahi kautaha eni ia. Ko e ngaahi *entity* Tonga. Me’a fa’iteliha ia ‘anautolu pe kohai ‘oku nau hanga ‘o ‘omai, ka ko e ngaahi kautaha Tonga eni Me’a hono uá. Ko e fu’u kakai Tonga eni ‘oku nau hanga ‘o ‘omai e kakai ko eni ‘o ngāue’aki. Kohai koā ni na’a ne fehu’i. Ko e ha nai hono ‘uhinga? Hele fufulu e tahi. Ko si’otau kāinga. Nau ō mai kinautolu, mahalo ‘oku mamafa ange, ko e hele fulufulu eni ia ‘oku fai ‘e he’etau ngaahi kautaha. Ka ko e ‘uhinga ia, hūfanga he fakatapú, ka ko e ‘uhinga ia ‘oku ngāue’aki ai e ngaahi kautaha ko eni, ‘e Hou’;eiki. Mālō.

Lord Nuku : Sea, ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokangá. ‘Oku ‘uhinga e fai e tokangá ki aí, he ‘oku ‘i ai ‘etau mātu’a Tonga, ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi kautaha ‘oku ke mea’i pē, Sea, kuo ‘osi pekia atu ia, ‘ikai ke nau lava ‘o fe’auhi, mo ‘etau kau pisinisi Tonga ko eni ko ē ‘oku fai ki ai e fakahoha’á, Sea.

‘Eiki Minisitā Lao : Toe ki’i tokoni faka’osi pe.... (‘ikai ongo ha me’a) Kau tangata, ‘e Hou’eiki, mau ō atu kinautolu ki he falekoloa e kau Siainá ko e ‘ikai ha, ko e kakai Tonga eni ia ‘oku ‘iaí. Ka ko e fehu’i. Ko e hā koā ‘oku ō ai e kakai Tonga ki ai? Fehu’i mamafa eni ‘oku tau hanga ‘o ‘eké. Ko hotau kakai lahitaha eni ‘oku ō ki aí. ‘Oku ‘ikai ko e kau Siaina ‘oku ō ki ai. Ngalingali ‘oku nau hanga ‘o fai e me’a lelei hotau fonua ni. Ko e fehu’i. Te mau hanga ‘o tali ‘a e kole ‘a e ki’i kau peseti ‘e 1 pe 2, ‘a e kau pisinisi, kae mate ai e pēseti e hivangofulu ‘o e kakai Tonga. Ko e kakai Tonga eni, ‘oku nau hanga ‘o fakamo’ui ‘a e pisinisi ko ē. toe kakai Tonga pē ‘oku nau hanga ‘o ‘omai e kau Siaina, hūfanga he fakatapú, ‘o fai’aki ‘enau langá. Ko e hā e fehu’i. ‘Eke kia moutolu.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, tau malōlō ai, miniti e 20.

(Mālōlō ai e Fale)

<006>

Taimi: 1620-1630

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘E Hou’eiki mālō ho’omou laumālie. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘api ‘o loto Neiafu, ko hono hingoá Ko Matangimālie. ‘Oku ‘uhinga ia, ‘osi, lava, me’a kakato. ‘Eiki Nōpele, ‘e ‘ikai te ke toe Matangimālie koe?

Lord Fusitu’a: Ko ‘eku fie fakapā pē ki he fakama’ala’ala ‘a e Eiki Minisitā Mo’uí pea mo e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i ongo’i faingata’a’ia ‘a e motu’a ni he ko e ..

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, kātaki ‘Eiki Nōpele, kae tuku ki he ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Euá ke faka’osi.

Lord Fusitu’a: Koloa pē Sea ke toe tukumai pē ha ki’i faingamālie , mālō.

Lord Nuku: Sea, ‘oku fai ‘a e tokanga ‘a e motu’a ni he ko e taha eni ‘a e fo’i vouti ‘e 3 ‘oku nau hanga ‘o tokanga’i ‘a e faka-‘ekonōmika ko ia ‘o e fonuá Sea ‘i he vahevahe ko ia ‘o e Patiseti ko eni. Ngoue, Toutai pea mo eni. ‘Oku ‘uhinga ki ai ‘a e tokangá Sea, he ko kinautolu te nau hanga ‘o ‘omai ‘a e pa’anga ki he fonuá, ko nautolu te nau hanga ‘o langa hake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e kakai’i Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e hoha’a ki he vouti ko eni. He koe’uhí ko e ngaahi veesi Folofola ko ena ko ē na’a ke fa’a me’a ki aí, ko e fo’i 3 eni ko e ngaahi pou tuliki eni ko ē ‘o e kakai Tonga. Pea na’e ‘uhinga pehē ‘a e hoha’a ko ē ki aí, he koe’uhí, ko nautolu te nau hanga ‘o tali ‘a e ngaahi monū’ia fakapa’anga, ko e ngaahi feinga’i ke holo ‘a e ngaahi fe’amokakí he fehū’aki koloá, pea ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e tokangá Sea.

Hangē ko ia na’e kole ‘anenaí, pea hangē kiate au ‘oku ‘ikai ke fu’u hoha’a ‘a e Fale ni, ki he ngaahi monū’ia ‘a e kakai ‘o e fonuá, ‘a ē ko ē ‘oku fa’o ‘i he *Ministry* ko eni. He ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘i he fonua ni, te ne ta’elava fai ha ngāue, kae ‘oleva kuo lēsisita, pea laiseni, ke fai ha’ane pisinisi. Ko e me’a ia ko ē ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni he ‘aho ni. Ko e ngaahi pisinisi ko ē na’e makatu’unga ai ko ē ‘a Tonga ni ‘i he ta’u ko ia ‘e 10 kuo ‘osí, kuo pekia kotoa atu ‘a e ni’ihi.

‘Eiki Palēmia : Sea.

Lord Nuku: Ko e fanga ki’i falekoloa Tonga ko ē ‘a ē ko ē na’e tu’u holo he fanga ki’i kolo,...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘Eiki Palēmia ki’i me’a hifo ki lalo, kae ‘osi ‘a e me’a ‘a e Nōpele.

‘Eiki Palēmia: Tuku pē ā ke hoko atu pē ‘ene me’á, ka ko ‘eku faka’amu pē ‘a’aku ia he ‘oku mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku hoha’a ki aí. Ko e hū mai ‘a hotau kāinga mei muli, pē ko e fē’a e feitu’u na’a nau ō mai mei aí, ‘o nau hanga ‘o *take-over* ‘a e ngaahi ngāue na’e si’i mo’ui ai ‘a e kakai Tonga. Ko e hoha’a ko eni ‘oku ou lave ki aí, ko e hoha’a ia ne u nofo mo ia ‘i he ta’u lahi ‘o a’u mai pē ki he taimi ni. Ka ‘oku ou kole atu fēfē ke u tali atu, ‘oku mahino kiate au he ‘oku ke hanga ‘o fakalau mai ‘a e si’i mate ‘a ‘etau fanga ki’i kautaha langa. Mo’oni ‘aupito ia, fanga ki’i falekoloa pisinisi iiki he ngaahi koló kuo tātāpuni. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku hu’u ki aí ‘a e fakakaukau ko eni, ko e potungāue eni ‘e tokoni ki hono faka’ai’ai mo feinga’i ke fakalotolahi’i ‘a e kakai Tongá, ke nau tu’u hake ‘o ngāue pea mo pisinisi, ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e hoko ‘a e me’a ko eni ‘oku tokanga ki aí, pea tokanga ki ai pea mo e motu’a ni. ‘Oku ou kole ki ai kapau ‘oku ke loto pē ke ke hoko atu, kā ‘oku ou faka’amu mu’a ke u ‘oatu ‘a e hoha’a ‘a e tali ko eni. Ko e hoha’a tatau eni ‘oku ke ‘omaí, mo e hoha’a kuo fuoloa ‘eku nofo ai ‘a e motu’a ni ‘a e faka’ofa ko ia ‘etau fanga ki’i ..

‘Eiki Sea, mahalo pē ‘oku toe ‘i ai ha taha he Fale ni, pea mo e fonua ni, ‘e hoha’a lahi taha ki he me’a ko eni, mafasia hoku lotó pea mo ‘eku mo’uí, ‘i he’eku sio ki he faka’ofa ‘a si’etau kau pisinisi he ngaahi tafa’aki kehekehe. Na’a ku fononga mai mo e ngaahi faingata’a ko eni he ta’u lahi, pea u a’u mai eni ki heni he ‘aho ni. Pea u nofo ‘oku ha’u ‘a e fakakaukau ko eni kiate au ‘e lava ke vete’aki. Ko e me’a ko ia ki ha’atau toe fekau ‘a e kakai ko eni ke fokí ‘ikai ke toe lava, pē ko ha’atau fekau ke tuku ho’omou pisinisi, ‘e ‘ikai ke toe lava ia. Ko e vete ko ia ‘oku ou fakakaukau ki aí, ke tau hanga ‘o faka’ai’ai hotau kakai ke nau ngāue. ‘Oku malava. Ko e fehu’i ‘oku malava? Ko e tali ki aí, ‘Io.

‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i pisinisi ‘e 2 ‘i Kolomotu’a te u fakatātā’aki, kātoa ‘a e hou’eiki ko ení ‘oku nau ‘ilo’i kātoa. Ko e ki’i tangata ko Solomone Ikahihifo, ko hono ki’i falekoloa ena ‘oku tu’u he Hala Hihifō, fo’i tuliki ko ia. Na’a ma nofo fakataha mai mei Toloa. Ko ‘ema nofo mai pē he ta’u ‘e tahá, pea pisinisi ‘a e tamá he ta’u ‘e taha. ‘Oku kei mo’ui ‘o a’u ki he ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke ngata he’ene mo’uí, ka ‘oku toe fu’u tōtōatu. ‘Oku ou talanoa ma’upē mo e tokotaha ko ení ki he lahi ‘ene tupu, Mo e tokotaha ko Sinipata Toumo’ua. Mahalo ‘oku mou mea’i, ‘Oku ha’oha’o ‘e he kau pisinisi fefeka ‘a e toko 2 ko eni. Ka na’a ku ‘eke kia naua. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku mo mo’ui ai?

‘Uluakí ‘oku tonu ‘a ‘ena founa. He kapau te mou ō kimoutolu ki he ongo falekoloa ko iá, ko e ma’a pē ‘a e po’ulí ‘osi ‘ā kinautolu, toki tāpuni pē he 11:00 po’uli, ‘aho ki he ‘aho. Pea ‘e ‘ikai pē ke ‘i ai ha taimi ia te mou ō atu ki ai, ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha taha ai. ‘Ikai ke ngata aí, ka ko e fiema’u ko ia ‘a e kakai Tongá, ‘oku fakafonu kātoa kātoa ai. Ko e me’a ko ia ki he tu’unga *price* ‘oku na ki’i mamafa ange kinaua. Pea mou vakai ange Hou’eiki, ‘oku tali lelei ‘e he Tongá ke nau ō ‘o fakatau ai. He ‘oku fiefia ‘a e Tongá he’enu sio ki ha taha Tonga ‘oku lava pisinisi. Ko ‘eku fale’í eni. Tau ngāue fakataha mo e kakai. ‘Oku malava, hangē ko e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga. Ko ‘etau fanga ki’i kau langa fo’ou ko eni ‘atautolú, ko ‘enu ki’i pehē hake pē mate. ‘A ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e ‘ū ‘uhinga ‘oku tau ‘osi ‘ilo pē ia ‘e tautolu. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ko e tafa’aki faka-*capital* ‘oku faingata’a. ‘Oku ma’u pē ‘a e silini ia. ‘Oku ou tui ko e palopalemá ko e *management*, mo e anga ko ia hono pule’i, pea mo hono fakapotopoto’i ‘a e ki’i sēniti ‘oku ma’u.

‘Oku ou kole atu, ko aú, ‘oku ou takatakai holo pē au ia ‘i he ngaahi pisinisi Tongá, ‘o talanoa mo faka’ai’ai kinautolu. Ko e taimi ni’ihi ‘oku ou ‘alu atu ‘o tafulu’i atu ha ki’i falekoloa Tonga ‘oku ou hū atu ki ai ‘oku ta’etokanga, pea u ui ‘a e motu’a. Ha’u angé, ko e fa’ahinga sīpinga ko ia te ke mate koe. ‘Ofa mai, feinga. ‘Oku ou kole atu Hou’eiki, ko e *issue* eni ko e *issue* ‘oku ou nofo he taimi lahi ‘o kavenga’ia ai ‘eku mo’ui. Ko ‘eku sio ki he ‘alu pē ‘a e taimí mo e hū mai ‘a e kakai ‘oku nau to’o ‘a e ngaahi ngāue na’e totonu pē ke tau lava pē ‘e tautolu ‘o fai, pea te tau lava, kā ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ‘a e loto feingá, mo e *commitment* ke fai ha ngāue.

Mou vakai ki he fu’u fale ko ē, na’e ‘i ai ‘etau mātu’a Tonga na’e ‘ave ke nau *labour* ai. Te’eki ai ke lava ha māhina ‘e 2 ‘osi kātoa ki tu’a. Nofo pē ‘a nautolu ‘ia nautolu pē. ‘Ikai ke nau lava ‘e nautolu, fu’u lahi ‘a e ngāue kia nautolu. Tau vakai ki he kakai ko ení, nau nofo mai pē hotau tafa’akí ‘o sio tonu he anga ‘enu mo’uí, mo ‘enu ngāue. Ko e kakai ia ko ē te nau pule’i ‘a e fonua ni. Pē ‘oku tau loto ki ai pē ‘oku ta’eloto ki ai, ka ‘oku nau ngāue mālohi. Fai ‘e nautolu ia ‘a e lau ko ia ‘a e Tohitapu. Lea ‘a e ‘Otuá kia ‘Atama, “Te ke kai ‘a e mā he kakava ho mata” Ko ia ‘oku ou ‘oatu ‘a e lea ko iá, ‘a e ki’i pou pou ko ení ‘Eiki Nōpele, ‘oku ke mo’oni koe. Faka’ofa ‘etau fanga ki’i kautaha langá ‘atautolu. ‘Asinga ai mo e ‘ikai ke sai ‘a e *quality* ‘enu langá. Ko ‘etau faka’amú foki, ke ‘ai ‘a e langá ke sai, pea tau ō ‘o pou pou ki ai. He ‘ikai ke lava ‘a e mātu’a Tonga ko ení ‘oku langá ‘o ‘omai nautolu he ko e ki’i siliní ‘oku ‘ikai ke lahi, Ko e ki’i siliní ‘oku si’isi’i pea mahalo te nau sai’ia ange kinautolu ke ha’u ‘a e Siainá ia ‘oku ki’i saisai ange ‘ene langá ‘ana.

Hou’eiki, ko e palopalema ko ení ko ‘etau palopalema, ‘oku ‘ikai ko ha palopalema eni ia ‘a e kakai, ‘a e kakai ko eni ‘oku tau talanoa ki ai. Tau hanga ‘o fakakaukau’i fakalelei. Na’a ku fakakaukau au ia ki Kolomotu’a ke ‘ai homau loto’ā ko ená ‘o tu’u ki ai ha mau fu’u fale ai, ke

hangē ko eni ha fo'i kautaha Fetokonia'aki ko eni he me'a. Kā 'o kapau 'e 'ai ia te mau 'ai 'e mautolu e me'a ko eni ko e tala ki he kau Faifekau, mo e ngaahi 'api lautohi, kātoa fakatau ai. Te tau tō atu kitautolu ia ki he tu'uga ia 'oku fakaoli ia, pea te tau ngalikovi ai. Ko e anga ia 'eku fakakaukau 'a'aku. 'Eiki Nopele, 'oku ke mo'oni koe. Ko e fanga ki'i falekoloa ko ia 'oku tāpuni he ngaahi koló, totonu pē ke mahino kia nautolu 'a e me'a 'oku tāpuni ai. Ko ia 'oku ou 'oatu 'a e ki'i lea ko eni, pea 'oku ou kole fakamolemole atu Hou'eiki. 'Oku malava ke mo'ui 'a e Tonga. 'Oku 'ikai ke ta'emalava ia. Ko e me'a ia 'atautolu ke tau ngāue fakataha pea mo e kakai 'o e fonua ni, kau Takilotu pea mo e kakai falala'anga he fonua ni, ko e hā ha founa te tau lava ai ke langa ai hotau fonuá, kae 'oua 'e hoko 'a e me'a faka'ofa ko eni 'oku tau ...

<008>

Taimi: 1630-1640

'Eiki Palēmia: fonau ki he 'aho ni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu.

Ke tufotufa e monū'ia ki he kakai e fonua

Lord Nuku: Mālō 'aupito Sea, 'oku mau fakamālō ki he 'Eiki Palēmia he tokangaekina pea mo e fononga he ta'u lahi, pea mo e faingata'a ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'uhinga Sea 'eku fakahoha'a ki he kakai ha'u ko eni. 'Oku 'uhinga 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea ki he Potungāue ko eni ki hono tufotufa 'o e ngaahi monū'ia. Hangē ko ē ko e me'a na'a ku fakahoha'a atu ki ai, 'ikai ke 'i ai ha taha te ne lava 'o fai he fonua ni ha ngāue 'e fakangofua he Leipa, ke lēsisita pea laiseni. Kapau 'e hangē ko e me'a ko eni, ko e me'a na'e fai 'e he kau Tonga. Na'e 'i ai 'etau me'a na'e fai ko e hangē ko eni ko ē fanga monumanu, ...ko e me'a ko ē 'oku mahino na'e hangē ko e me'a foki na'e fai e feme'a'aki ko ē ke 'oange, ko e fo'i tuliki ko ē 'e tolu ko ē nau 'uhinga ko ē ki ai, Toutai, Ngoue pea mo e Potungāue ko eni. Fakamālohi'i honau ivi fakatupu, 'a e *innovate* ko eni ko ē 'oku fakahoko mai ko ē 'e he 'Eiki Minisitā ko e fo'i 'ilo, ko e fo'i fakalelei fo'ou.

'Oku ou tui ko e fakalelei ko ia 'oku tonu ke 'inasi ai e kakai ko ē hotau fonua Sea. Mole ke mama'o ke u hanga 'o fakafaikehekehe'i ...ke 'uhinga he ko e tu'u ia 'a e lao, ke tatau pē. Ka ko hono tufotufa e monū'ia, ...tau lave pē ia pea kapau te tau pehē te tau lave ki tahi. Lahi 'a e ngaahi monū'ia ia 'i tahi na'e ma'u ko ē 'e he kakai 'oku 'osi ia. Tau fakatātā 'uluaki pē ko e mokohunu, pea fai 'a e fakakaukau 'a e Pule'anga ke ta'ofi, ko'euhī ko hono anga ko ē hono fetuku atu. Na'e 'ikai ke fakatokanga'i ia ke 'oange e monū'ia, ko e monū'ia ko eni ko e monū'ia ia 'a e tangata Tonga. Ko e anga pē 'o e fakatātā. Pea kapau te tau pehē leva 'e toe tufotufa e monū'ia ko eni ki he kakai ko ē 'oku ivi lahi ange ke nau toe ala mai ki he ngoue mo e fanga monumanu o e toutai, ...poho ē pē ko e 'ai ke toe 'alu kae fēfē hotau kakai. Ko e mo'oni eni ia 'oku, 'a ē ko ē ke tau hanga 'o faka'ai'ai ka ko e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e kole ke leva'i fakalelei mei he potungāue ko eni, anga hono vahevahe. Ko nautolu te nau hanga 'o fai e vahevahe. Pea ko ia Sea ko e 'uhinga pē ia 'a e hoha'a ko ē ki ai he ko e fo'i tuliki 'e tolu ko ē 'oku hanga 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga

‘o talamai, ko e taha eni, Ngoue mo e Toutai. Ko e ‘uhinga pē ia e tokanga ki ai. Ko e ‘ū me’a kehe ko e fakasōsiale, ko e lao mo e ‘ū me’a ko ia. Ko e me’a eni ko ē ‘oku kau tonu ko ē ki he kakai fakalukufua ‘o e fonua. Pea ko ia Sea ‘oku pehē e anga e fakahoha’a pea ‘oku fai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Palēmia ‘i he’ene fononga ‘i he ta’u lahi mo e faingata’a’ia lahi. Ka ko e anga pē ‘o e toe poupou atu ki he fokotu’utu’u ‘oku nau ‘omai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Nōpele mei Niua.

Lord Fusitu'a: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’una pea tapu mo e kōmiti. ‘Oku ou fie lave pē ki he fakama’ala’ala ko ē na’e ‘omai mei he Minisitā ‘anenai pea mo e me’a ko ē ‘a e Nōpele. ‘Oku ou ongo’i ‘oku ‘i i ‘a e ongo’i faingata’a’ia ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea. ‘Oku, ko e ngaahi mahaki ‘ikai pipihi ko e fu’u kavenga māfātukituki ka ‘oku toe ‘i ai pē mo e mo’oni ‘a e Nōpele ko e, ko hono tukuhau’i e kakai, ‘oku, ‘oku toe ‘i ai mo hono māfātukituki. Ko hono ‘omi kia kita ko e Pule’anga ke te leva’i ‘a e tukuhau ‘a e kakai ‘oku, ko e fu’u, ‘oku ‘i ai hono ngafa ‘o’ona ‘Eiki Sea. Pea ko e, ‘oku ongo ia ki he motu’a ni pea ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ke taku ‘o pehē ‘oku ou tui ki hono tukuhau’i e kakai. ‘Oku ou kole fakamolemole atu ki he Nōpele, ko e ‘uhinga ia nau ‘eke ai ‘anenai pē ko fē he Patiseti ‘e totongi’aki e mo’ua e maumau lao ‘a e Pule’anga he ko e pa’anga tukuhau ‘a e kakai. Ko e ‘uhinga ia nau ‘eke ai ‘i he Potungāue Ako pē ‘oku fakalao e founa ko ē ‘a hono fakanofa e *Consultant*, pa’anga tukuhau ia ‘a e kakai. ‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu, kapau ‘oku ‘i ai ha fika ‘e ala fika’i ‘e he Minisitā ke tukuhau’i ‘a e kakai ‘i ha founa ke fakafepaki’i e *NCD* kae kei faka’atu’i, ke ne manatu’i pē ko ‘eku malanga eni he ta’u kuo ‘osi, ha fika ko ē ‘oku me’a, pea ne fika’i mai. Ko e, ko e anga ia e fakahoha’a ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu'a: Ko e lava lōua ia e ongo fo’i kaveinga, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau ...

Māteni Tapueluelu: Sea, fakamolemole, ki’i me’a nounou ...

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Pē Sea. Fakatapu atu ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki Kōmiti. Ko e ki’i me’a nounou ‘aupito pē ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i kole pē mu’a ke fakama’ala’ala mai ‘oku ‘omai ... Ko e taimi ko ia ko ē ‘oku lēsisita ai ha kautaha fo’ou, mahalo ‘oku felāve’i eni mo e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai e ki’i palopalema ‘oku fa’a a’u mai kiate kimautolu ‘Eiki Sea ‘o anga pehe ni. Tau pehē ‘oku tamate’i ha kautaha ia ‘e taha, ‘oku ‘omai leva e kautaha ‘e taha ko ia ‘oku ‘i ai honau mo’ua ‘a nautolu ia he *Inland Revenue*, o nautolu ‘o tamate’i e hingoa ‘enau kautaha, lēsisita e kautaha fo’ou ia he *Labour and Commerce*, kae te’eki ke totongi e mo’ua ia ko ‘e ē. Kakai tatau pē, lēsisita e hingoa fo’ou, ‘a ia ko e hangē ha feinga hola mei he totongi ‘o e mo’ua ko ē he hingoa, sino ko e kakai tatau pē ia. ‘A ia ‘oku fa’a hoko ai ‘a e faikehekehe ‘i he *Labour and Commerce* mo e *Inland Revenue*, ‘oku ‘ikai ke na fengāue’aki ke na femahino’aki ‘oku fakapapau’i ‘oku ‘uluaki *clear* ‘a e tukuhau pē ko e *arrear* ko ē ‘a e kakai ko eni, kae toki lēsisita e kautaha fo’ou ...

Lord Fusitu'a: Kau ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga ...

Māteni Tapueluelu: Ko e tokoni ē pē ko e fakatonutonu Sea?

Lord Fusitu'a: Ko 'eku ki'i tokoni pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Māteni Tapueluelu: 'A, tuku he 'oku mei 'osi pē Sea, kau kole pē ki he Hou'eiki Pule'anga ke nau ki'i tokoni mai angē pē 'oku 'i ai ha founa ke ki'i fakapapau'i 'oku fengāue'aki e *Labour and Commerce* mo e *Inland Revenue* Sea ki he founa ko ia ke 'oua mu'a 'e toe 'i ai ha palopalema. Ko e ki'i tokoni pē ia. Pea ko e faka'osi pē Sea, 'oku 'i ai e lisi 'e ua, fai ki ai 'a e lave. Lisi 'uluaki ko e lisi 'o e ngaahi pisinisi ko ē 'oku pehē ko e pisinisi 'oku 'atā ki he Tonga mo e pisinisi 'oku 'atā ki he kakai muli. Lisi hono ua ko e ngaahi koloa ko ē 'e 22 'oku pehē 'oku 'ikai ke ... 'Oku pule'i 'e he Pule'anga. Ki'i kole pē ki he Pule'anga pe 'e lava 'o mai mu'a ha ki'i tatau ka mautolu 'oku lahi hono 'eke mai ka mautolu e ngaahi fanga ki'i lisi ko ia Sea. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Tānaki Pa'anga Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki. Sea 'oku maau pē e 'ū koloa ko eni ia, ke 'omai hano tatau 'apongipongi, tuku mai ki he Hou'eiki. Pea ko e kongia ko ē ki he, hā e founa 'oku fai he taimi ni. Sea kuo 'osi maau e founa ngāue, mea'i pē 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai e me'a he taimi ni ko e *tax clearance*, 'a ia kuo pau ke, ki mu'a ke ke 'ai ha'o ngaahi pisinisi *even* mavahe ki muli, 'oku fai mai ia he potungāue ko eni ke fakamahino'i 'oku, pea kapau 'e 'ikai 'e 'ikai ke ke lava 'o mavahe mei Tonga ni pē ko e 'ai ha'o nō fo'ou mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia 'oku 'osi fakahoko e ngāue 'a e Pule'anga ki ai. Mālō 'aupito 'Eik Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau ... 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: Mālō 'aupito Sea e ma'u faingamālie. 'Uluaki pē ko e, ko u sio hifo pē au ki he peesi 169 'a ia ki he *sub-program* 14, fakaikiiki ki he ngaahi tokoni hū atu mei he ngaahi Pule'anga tokoni. 'A ia ko e ako ngāue, konifelenisi, 'oku valu kilu fā mano. Fie 'eke pē au pē ko e hā 'a e me'a ko eni. Pea ko e fo'i 'eke 'e taha ko e fo'i *question* 'e taha 'o fekau'aki eni Sea pea mo e 'alu ko eni ko ē ko ē 'a e *Sky* ki he *Digicel*, 'a e laiseni, pē ko e *department* ko eni pē ko e, he ko e tokolahi 'aupito e ni'ihina'e *complain* mai ki he motu'a ni 'o fekau'aki, 'i he taimi ko ē ko e na'a na 'alu ai, liliu e 'ū polokalama televīsona ia 'o 'ikai ke nau toe ma'u hangatonu 'a e ngaahi 'ū va'inga 'akapulu ko eni ko ē ko ē na'e hoko ko ē he *weekend*. 'A ia ko e 'ū tesi lalahi 'a 'Ingilani mo 'Aositelēlia, *All Black* mo Uēlesi, kae tukukehe pē 'a e me'a, tau ko eni ko ē 'a Tonga pea mo Fisi. Pea 'ikai ke lave'i ia he motu'a ni pē ko hai 'oku 'i ai 'a e laiseni ko ia. Ka ko e me'a 'e taha Sea, na'e talamai ia he Pulelulu, 'e fetongi 'a e 'ū sēnolo ia mei he *Sky* ki he *Digicel*. 'A ia 'oku te 'ā kita ia 'o lomilomi ko e 'uhinga ka te ma'u e ngaahi 'ū polokalama fo'ou ko eni ko ē ko ē 'i he ...

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea kau ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Nōpele, fakamolemole pē. Sea ko e kautaha ko eni, ongo kautaha ia ta'efaka-Pule'anga ... pisinisi, tau'atāina pē naua. 'Ikai ke 'i ai ha'ana felāve'i 'a naua, Pule'anga ē ... mo 'ena polokalama 'oku

na ‘omai ki he ... Ka ‘e lava pē ia ke fai ha faka’eke’eke ki ai ke fakahoko mai ki he Fale ni ke mea’i ‘e he Hou’eiki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’iha’ateiho: Ko e me’a pē ‘oku ou hanga ai ‘o ‘eke ki ai ‘e Sea, kapau ko ha, ko ha Potungāue ta’efaka-Pule’anga eni. ‘Oku ma’u ai e fu’u silini lahi ‘aupito ia. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘i muli ‘oku nau loto mai nautolu, ‘oku nau ma’u ‘e nautolu e sēnolo ko ē ko ē ‘oku ui ko e *direct* ...

<009>

Taimi: 1640-1650

Lord Tu’iha’ateiho: ... *tv*, ‘a ia ko e sēnolo ia ‘e 300. Ka ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e ‘ū ‘akapulú, ‘a eni ko ē ‘oku tau ma’u ko ē ‘oku tau ‘inasi ai ko ia hení. Kapau te tau hanga ‘e nautolu ‘o ma’u e ‘ū me’a ko iá, pau ke nau totongi ‘enautolu e silini. Ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia he na’a mau lele atu ko ia ki Siainá, ‘o sio he fu’u *department* ko eni ko ē ‘a e, ko fē na’a nau ‘omai ‘emau telefoni *Huawei*, *Huawei* Sea. Pea ko ‘eku hanga pē ‘e au ‘o ‘aí pē na’a nau fakatau ‘a e company ko ení ‘a e ...

’Eiki Minisitā Ngaahi Pisinisi Pule’anga: Ki’i tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, tokoni.

’Eiki Minisitā Ngaahi Pisinisi Pule’anga: Fakatau ‘e he *Digicel* ia ‘a e *Sky* ‘i Fisi, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku paasi ai mei he *TV* Tonga kia kinautolú. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, hoko atu.

Lord Tu’iha’ateiho: ‘Io Sea ko ‘eku fie fakahoha’a pē ‘aku ia fekau’aki mo e me’a ko iá, ko e me’a ia na’a tau mei lava ‘etautolu ia, kapau na’a te *aware* e ngaahi ‘ū pisinisi ko ia, ke ma’u ia ‘e Tonga ni he ko e ‘uhinga ko e fu’u ‘inasi lahi ia na’a tau mei ma’u. Sio ki ‘Amelika ‘oku nau totongi nautolu ia ‘a e sio *rugby*, nau ma’u ‘enautolu e me’a kātoa ka ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘enautolu e *rugby*. Pau ke nau totongi ‘enautolu e *rugby*. Kapau ē na’e ‘i ai ha’atau *share* ‘o tautolu ai, na’a tau, tu’u ko ení ko ‘etau fo’i tangutangutu pē ‘o koleki pē mo fili pē pe ko e hā e sēnolo ko ē te tau ma’u. Mahalo ko ia pē Sea e ki’i fakahoha’a, Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tokoni Palēmia.

’Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Ko e ki’i tokoni atu pē ki he me’a mahu’inga ko ia na’e me’a ki ai e Nopelé. Sai pē ko e, Nōpele ‘e fai pē ha sio ki he’enau laisení na’a ‘oku ‘i ai ha me’a ia ‘e fekau’aki mo e *service quality*. Kae hangē ko e me’a, ko e me’a ia ‘a e *private sector*. ‘Ai pē ke sio pē ki he’enau *communications license*. Mālō ‘aupito.

Pālōti pea tali ‘a e Vouti fika 11 ‘a e Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou moe Ngāue ‘a e Kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tau pālōti. Kalake. Moutolu ‘oku mou laumālie lelei ke mou tali ‘a e vouti ‘a e Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilo fo’ou mo e ngāue ‘a e kakaí, mou kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Veivosa Light of Life *Taka*, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngoué, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hūmaí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko 20.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki. Tau hoko atu ki he vouti 12.

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakamolemole pē mo e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Mo e fakatonutonu. Mālō ‘aupito e tokoni. Vouti hongofulu mā uá.

Lord Tu’iha’angana: Sea, ko ‘eku tokoni atu pē ‘aku ia ki he, me’a ko e ‘ai pē ‘e au ke femo’uekina pē koe he, na’e ‘i ai mo e ki’i lao na’e tuku hifo. Pālōti ai pē mo koe, na’e fakama’ala’ala mai ‘e he Minisitā Pa’anga. Ko e ‘uhinga ke ‘alu fakataha mo ē ke maau pē ho’o ngāue. Kapau he ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ‘e me’a ki ai pea ke pālōti e laó ke na ‘alu fakataha.

Pālōti pea tali e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2016

Sea Kōmiti Kakato: Sai, tau pālōti. Kalake. Mālō. Moutolu ‘oku mou laumālie lelei, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga, 2016. Moutolu ‘oku mou laumālie lelei ke tali e lao ko ení, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Veivosa Light of Life *Taka*, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngoué, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hūmaí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu mā hiva. (19).

Sea Kōmiti Kakato: Moutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ke tali e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga, 2016, kātaki ‘o hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Pāloti pea Tali moe Vouti Fika 12 ‘a e Potungāue Fakamaau’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu ki he vouti hongofulu mā uá, Potungāue Fakamaau’angá. Ko hono potu folofolá ko e Saame 106 veesi 3. Monū’iaa ka ko ia ‘oku ne tauhi ‘a e Konisitūtoné, ‘a e taha ‘oku fai totonu ‘i he taimi kotoa pē. ‘Eiki Minisitā, fakama’ala’ala mai. Minisitā, fiemālie pē ki ai?. Tau pāloti tautolu.

‘Eiki Minisitā Lao: Fokotu’u atu ai leva pē he ko e ki’i hiki ia ko ení pēseti pē ‘e 3.

Sea Kōmiti Kakato: Sai tau hiki nima. Kalake. Moutolu ‘oku mou laumālie lelei ke tali ‘a e vouti hongofulu mā uá, Potungāue Fakamaau’anga, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Veivosa Light of Life Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngoué, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hūmaí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu mā hiva. (19).

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Moutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ke tali e vouti hongofulu mā uá, Potungāue Fakamaau’anga, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Ne fokotu’u pea Pāloti ‘o Tali e Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘oe ‘Ateni Seniale.

Sea Kōmiti Kakato: Tau hoko atu ki he vouti hongofulu mā tolú. ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé. Ko hono potu folofolá, Taitusi vahe 3 veesi ‘uluakí, Fakamanatu kiate kinautolu ke nau anganofu ki he ngaahi pule ma’olunga mo e ngaahi tu’unga. Ke nofo talangofua pē, Ke nofo teu ki he ngāue lelei kotoa pē. Tau pāloti. Kalake. Moutolu ‘oku mou laumālie lelei ke tali e vouti hongofulu mā tolu, ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Veivosa Light of Life Taka, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngoué, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hūmaí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu mā hiva. (19).

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Moutolu ‘oku ‘ikai ke loto ke tali ‘a e vouti hongofulu mā tolú, ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tau hiki ki he vouti hongofulu mā fā. Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tāmata Afī. Kātaki e, mālō. Kalake.

Lord Nuku: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

Lord Nuku: Tau ki’i fanongo pē ko e hā e me’a ‘oku hokó.

Hiki Vouti ‘a e Potungāue Polisi, Pilisone pea moe Tāmataefi ‘aki ‘a e 1.8 miliona

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Kōmiti Kakatō. Ko u pehē ‘oku tau tafe ai pē. Ka ‘oku sai pē. Ko ia ko ho’omou Potungāue Polisi eni mo e Pilisone mo e Tāmata Afī. Na’e hiki’aki e potungāue ko eni ‘aki e 1.8 miliona. Ko e lahi taha pē eni koe’uhi ko e ngāue mo e faka’amu ke to e fakalahi ange ‘a ‘enau pa’anga ngāue. Mou mea’i pē tu’unga ko ē ‘a e fiema’u ki he ngāue ‘a e Kau Polisi ke tokanga’i ‘a e maau pea mo e melinó ‘i he fonua ni. Pea ko e me’a ia ‘oku mau hiki ai. Ko e hiki ko ē Potungāue Polisi na’e hiki ai e 1.4 miliona pea mei he 1.8 ko eni. Pea mau hiki mei he Pilisone uakilu nimamano fituafe. Kau eni ‘a e 1 kilu ke ‘ai’aki, ke fakalelei’i’aki ha ki’i nofo’anga lelei ‘i Tolitoli koe’uhi ko si’i ni’ihi ko eni ‘oku ‘i ai e fokoutua faka’atamai koe’uhi ‘oku ‘ikai ke lava mapule’i pea ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘e 1 kilu ai koe’uhi ke lava langa e ki’i fale ko eni koe’uhi ke tokangaekina kinautolu fakafaito’o pea pehē pē mo e tafa’aki ko eni ki he mo’uilelei. Ko hon faka’osi pē ko e 1 kilu ono mano pē na’e ‘ai ke fakalelei’aki ho’omou Potungāue Tāmata Afī. ‘A ia ko e ki’i vahevahē pē. ‘A ia ko e taumu’á feinga’i ke to e lelei ange fai fatongiá he fonua e kakaí. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Fika 3 Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea. Sea ko e potungāue mahu’inga foki eni ki he melinó mo e maau hotau fonuá. ‘I he peesi 202 ‘oku hā ai e vahevahe patiseti ki he potungāue ni. Ko ia Sea ‘oku fiefia pē motu’a ni he fu’u koloa lahi pehē ‘oku vahevahe atu ki he potungāue ni. Kae hangē pē ko ia na’e me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘a e hiki ko eni ‘a e potungāue, ‘a e patiseti mei he 15/16 ki he 16/17. Tukukehe kapau Sea ‘oku, ‘a e pa’anga ko ia ‘i he ngāue ‘ovataimí, ki he ...

<001>

Taimi: 1650-1700

Fakamahino ne ‘ikai ha fakatau paasipooti ka koe fakafo’ou ‘o e paasipooti faka-Tipilomētika

Lord Tu’ivakanō: fakatotolo paasipooti. ‘A ia ‘oku pehē ko e fakamole noa’ia ia he na’e ‘ikai ke fai ha fakatau paasipooti. ‘Oku lahi ‘aupito Sea ‘a e talanoa loi ko ia pea ngali kovi ai ‘a e ngaahi ongoongo, pea taimi tatau ‘oku ta’emo’oni. Neongo ‘oku fai mai ‘a e lau mo e tuhu ko ia ki he motu’a ni, fakamolemole atu na’e ‘ikai ke fai ha fakatau paasipooti. Sea ko e ngāue na’e fakahokó, pea ‘omai ki he motu’a ni, ko e fakafo’ou e ngaahi paasipooti na’e ‘osi hono taimi,

expire, ki he kakai Tonga. ‘Oku tatau pē eni mo hono foaki e paasipooti fakatipilōmetiki ki ha taha Tonga Sea ‘a ia ‘oku ‘i he mafai pē ia ‘o e Minisitā Mulí hangē ko ia ‘oku ‘asi he Konisitūtone. Kaikehe Sea ‘oku ou tui au ‘oku tonu ke tau sio fakapotopoto ange ki he ngaahi fakamole ko ia ki he kau ngāue mo e ngāue ‘oku faí. Pea ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ko iá ‘o fakatatau mo e laó pē ‘ikai. Pē ‘oku muimui ki he laó ‘a e ngāue‘aki ‘a e patiseti ko iá. ‘Oku ou ‘osi fai pē ngāue ki he ‘atitá ke fai mu‘a ha ngāue ki he ‘ovataimi ko ení, he ‘oku mahino ko e pa‘anga tukuhau eni ‘a e fonuá, na‘e vahe‘i ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku ‘i he patiseti ko ē, pē ko e vouti ‘a e Potungāue Polisi pē ‘oku ‘i Fale Pa‘anga, ka koe‘uhí ko e pa‘anga eni tukuhau ‘a e kakai e fonuá ‘oku fai‘aki ‘a e ngāue ko ení, ka ‘oku ou faka‘amu pē ‘oku ‘ikai ke to e fai e me‘a ko ení pē ko e fakalahi ko ení ‘oku kau ai e me‘a ko iá? ‘Eke atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa‘anga.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Hūfanga he fakatapú, tapu pē pea mo e Feitu‘u na Sea pea pehē ki he Kōmiti Kakató. Ko e pa‘anga ko eni ki he Kōmiti ko eni ‘oku nau ... ki he pa‘anga ko ē fakatotolo‘i e paasipooti ‘oku ‘i he Potungāue Pa‘angá ia he vouti 8 ia Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō.

Lord Tu‘ivakanō: Mālō Sea. Fokotu‘u atu.

Sea Kōmiti: Fokotu‘u.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti: Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Fakamolemole atu ka koe‘uhí pē kuo ‘osi ‘i ai ‘a e ... ‘osi ‘ohake he Sea e Fale Aleá e ki‘i fakamatala ki heni pea ‘oku ou fakamālō pē au ki ai he‘ene ‘omai ‘a e fakamatala ko iá, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngāue ki ai pea ‘oku ‘ikai ke u loto ke u to e lave ki he me‘a ko iá he na‘e ‘osi fai e tu‘utu‘uni ke fakahū mai ‘enau līpootí, mahalo pē na‘a ko e uike ni ‘e fakahū mai ai ‘o fai e vakai ki ai pea toki lava ke ‘atu ha tali ki he me‘a ko eni ‘oku tokanga mai ki ai e ...

Sea Kōmiti: Sai. Tau pāloti. Kalake.

Lord Fusitu‘a: Kau ki‘i fakahoha‘a atu mu‘a.

Sea Kōmiti: Tau pāloti.

Lord Fusitu‘a: ‘E lelei pē ki he Feitu‘u na ke fai ha ki‘i fakahoha‘a atu?

Sea Kōmiti: Niua?‘Eiki Nōpele me‘a mai.

Lord Fusitu‘a: Ko ia. Ko e ki‘i kole atu pē ki‘i fakama‘ala‘ala pē. Ko e peesi 201, ‘oku, ko e *revise estimate* mei he 15/16 ki he ta‘u fakapa‘anga ko eni hoko maí ‘oku hiki ‘aki ia e 4 miliona. ‘A ia ko e kole ke *detail* mai angé ‘a e fakama‘ala‘alá.

Sea Kōmiti: ‘Eiki Minisitā Pa‘anga.

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: ...(kovi e ongo)...Fakafuofua ki he ‘osi e ta‘u ni koe 18.4 miliona...(kovi e ongo)...2.2 miliona pē. ‘A ia ko ‘ene holo ko eni ‘i he polokalama ko iá. ‘A ia ko e polokalama ke nau tokoni mai pē ngaahi me‘angāue mo e ngaahi me‘a pehē, pea mo e tafa‘aki ko eni ko ē ‘oku nau tokoni mai he ngaahi pa‘anga ‘i he polokalama tatau pē mo e ngaahi polokalama ‘oku nau tokoni mai na‘e ‘i he 3 miliona ‘a e fakafuofua ko ē ki he kamata‘anga e ‘esitimeti, ko ‘emau tu‘u he taimi ni ‘e ngalingali ‘e 2.9. ‘A ia ko e fakafuofua ko ē ki he ta‘u kaha‘ú ko ia ‘oku mau ki‘i holoki hifo ki ai Sea. Ka ko e feitu‘u ia ko ē ‘oku fai ai ko ē ‘a e liliu lahi ko ē ‘a e ola ko ē ngalingali te mau ‘i ai ‘i he faka‘osinga e ta‘u ni pea mo e me‘a ko ē na‘e ai e palani ki he kamata‘angá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti: Mālō. Tau pālōti. ‘Eiki Nōpele?

Lord Tu‘iha‘ateiho: Sea ko e

Sea Kōmiti: Ai ha me‘a fo‘ou pē ko e me‘a tatau pē?

Lord Tu‘iha‘ateiho: ‘Io ko e ‘ai pē ke u ki‘i fehu‘i ‘i ai pē ‘i he ma‘u‘anga pa‘angá, ‘i he *in-kind*. ‘A ia ko e ‘esitimeti kamata, 15/16, ko e 7.3 miliona. 15/16 ‘esitimeti liliú, 2.2 miliona. Pea ko e 16/17 ko e 3.3. Ko ‘eku hanga pē ‘e au ‘o fie‘iló, hā me‘a ‘oku fu‘u lahi ai, pē ko e hā ‘a e me‘a ko ē na‘e ngāue‘aki ai e 7.3 ko eni ko ē he 15/16 he ‘esitimeti kamata ‘i he *in-kind*?

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Ko ia Sea. Hangē ko ‘eku fakahoha‘a ‘anenaí, na‘e ai e ngaahi polokalama na‘e ‘amanaki ke fai, ko e me‘a ia na‘e ‘alu ai ki he 7 milioná ‘a e ‘amanaki ka ko eni ko e tu‘u ko ē ‘i he ta‘u ni mahalo ‘e holo pē, ko e fakafuofuá, ‘e ‘i he 2.2 pē. ‘A ia ko e ‘uhinga ia e ngaahi polokalama tokoni, tautautefito pē ngaahi polokalama eni tokoni mei Nu‘usila mo ‘Aositelēlia ‘oku mau ... ‘ai ‘aki e ngaahi langa, pea pehē ki he ngaahi tokoni fakatekinikale, ko e me‘a ia ko ē ‘oku ki‘i holo ai e fika ko eni Sea. ‘I he fetō‘aki ko ē ko e ‘o e me‘a ‘i he ‘osi ko ē fakahokó mo e me‘a ko ē na‘e palanisí. Ko e ‘uhinga lahi pē ia. ‘A ia ‘oku mau to e ki‘i holoki hifo ‘o fakafuofua ‘e 6.9, ‘a ia na‘e kamata‘anga ko ē ta‘u kuo ‘osí na‘e 10.4, a‘u ko ē ki he ta‘u kaha‘ú mau holoki hifo ‘o 6.9. ‘A ia ko e ngaahi me‘a ia ‘e ala hoko ko ē ‘i he polokalama tokoni ko eni Sea mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. Hou‘eiki tau pālōti.

Lord Tu‘iha‘ateiho: Mālō ‘aupito Minisitā.

Sea Kōmiti: Moutolu ‘oku mou laumālie lelei ke tali e vouti hongofulu-mā-fā

Lord Tu‘ilakepa: Sea ko e kole pē Sea ki he Feitu‘u na, kuo u vakai ki ho fofongá ‘oku ke fakafeinga ke fakavavevave ‘etau ngāué ke ‘unu eni. Sea ‘e paasi pē ‘u me‘a ia ko e fanga ki‘i me‘a ikiiki pē ‘oku mau ‘eké. Pea ‘oku mahu‘inga ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku ou tokanga, sai pē kau ki‘i poaki, sai pē?

Sea Kōmiti: Sai pē?

Sea Kōmiti: Me‘a mai koe. Me‘a mai.

Lord Tu‘ilakepa: Mālō. Ko e kau eni he Potungāue ‘oku totonu ke tau fu‘u tokanga ki ai. Pehē Potungāue Polisī. Pea ‘oku ‘osi mahino pē hono ngaahi ‘aitemi takitaha mo e pa‘anga kuo ‘osi vahevahe e Pule‘angá, Potungāue Polisi, Pilisone, pea pehē foki ki he Tāmate Afi ‘Eiki Sea. ‘Oku ou ki‘i tokanga pē ‘Eiki Sea, koe‘uhí ko hono ‘o hake ‘i he Fale ni, koe‘uhí kuo ‘osi mā‘opo‘opo pē ‘u fiká ia Sea. ‘Oku ‘ikai ke tau‘atāina e ‘Eiki Minisitā ‘o e ‘ahó. Koe‘uhí ko ‘ene mavahe ko ē ‘a e Komisiona Polisí. ‘Oku ‘i ai e ki‘i fetō‘oaki he ‘u mafai ko ení ‘Eiki Sea. Koe‘uhí ko e faingamālie ko ení ‘oku tonu ke ‘ohake ke fai ha feme‘a‘aki ki ai e Falé, he tu‘unga ko ē ‘oku ‘i aí. Me‘a hake ‘Eiki Minisitā ia hē, ko e me‘a kotoa e mafai pule lahi taha ki he Potungāue ko ení ‘oku meimei fetukutuku ia ki he Haikomisiona Polisí. Pea mahalo pē ko e ‘uhingá ko e tau‘atāina e Komisiona Polisí,

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ‘e lava ke ki‘i fai ha ki‘i tokoni ki he Nōpele.

Sea Kōmiti: Mālō tokoni.

Koe Minisita Polisi ‘oku pule lahitaha ‘ikai koe Komisiona Polisi

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e mafai lahi tahá pē ‘oku nofo he Minisitā. Ko e Minisitā ‘oku pulé. Fa‘u e polisī mo e me‘a. Ko e me‘a ko eni ko ē ‘oku me‘a ko eni ki ai e ‘Eiki Nōpele ia Sea ‘oku ‘ikai ke to e kehekehe ia mo e vā e motu‘a ni mo e Pule Sōtiá. He‘ikai ke u kau au he fekau ke ‘a e sōtiá he 7 pē ko e 6 hengihengi, ko e fō‘i fa‘u atu pē taumu‘á mo e ‘oatu e polisī, fai he Pule Sōtiá e ngāue pea ‘oku ‘ikai ke to e kehekehe ia pea mo e *Commissioner* Pōlisí. Fakahoko pē hono fatongia Sea.

Sea Kōmiti: Ko ia ko e fakahinohino ia ‘oku fai mei taumu‘á. Pea ‘oku ou kole pē Hou‘eiki ke mou tali e fakahinohino ‘oku fai mai mei taumu‘á.

Lord Tu‘ilakepa: ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole atu ki he Feitu‘u na.

Sea Kōmiti: ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu‘ilakepa: Nofo tau‘atāina pē Feitu‘u na kae tuku ke mau tipeiti, ke ‘oua ‘e fu‘u ‘ilonga ‘oku ke ...hangehangē kiate au ‘oku ke tui koe ki he Hou‘eiki kae si‘i fēfē kimautilu kotoa ko ení. Faka‘amu pē Sea ke u fakahoko atu, ko e me‘a eni na‘e fakahū mai ki he Fale ‘Eiki ni, he ‘Eiki Minisitā he ‘aho ko ení. Ka ‘oku ou tui pē Sea te u kumi mai e minití ‘o ‘omai ki he Feitu‘u na, ‘i he ta‘u kuo ‘osí, koe‘uhí ko e fetō‘aki ko ē ngaahi ma‘u mafai ko ení ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou kole atu, ‘ikai ke ‘i heni e ‘Eiki Minisitā, ko hai ‘ia moutolu ‘oku le‘ole‘o he Minisitā ko ení.

‘Eiki Minisitā Lao: ...(kovi e ongo)... ‘Oku mo‘oni pē me‘a ia ‘oku me‘a ki ai e Hou‘eiki, ka ‘e toki ha‘u ia hono taimí. ‘E fai e ngāue ia ki ai, ka ‘e toki ha‘u. Ko ‘etau talanoa ‘a tautolu eni ki he patiseti, pea ‘oku ou fokotu‘u atu au mu‘a ke tau ...

Sea Kōmiti: Kātaki ‘Eiki Nōpele ko e ‘uhinga ia na‘a ku fakahoko atu aí. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ou kau au ki he tēpile ‘a e Pule‘angá. Ko ‘eku ‘i heni kia moutolu kātoa. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē na‘a ku fakahoko atu aí, ka ke kātaki ‘o me‘a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na koe'uhí na'a tau kamata he *Statement*, ta'ota'ofí mai ke tau 'alu ki he fakafo'i vouti pea toki fakahoko atu ai e me'a ko ení.

Sea Kōmiti: Kātaki 'Eiki Nōpele, ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Hou'eikí.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti: Pē 'e 'ai fakalukufua e *Statement* pē

<003>

Taimi: 1700-1710

Sea Kōmiti Kakato: Pea 'ave 'a e fehu'i ki he 'Eiki Minisitā pea ne tali mai. 'Oku 'ikai ko ha'aku tu'utu'uni ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Falé.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku hoko 'i hotau fonua ní, pea fakamolemole pē 'a e Minisitā Lao, ka 'oku mau faka'amu pē ke fakatokanga'i ange mu'a hangē ko e me'a 'oku fa'a 'ohake 'e he Minisitā Mo'ui 'oku te'eki ke tau fakatokanga'i. Kapau 'oku a'u ki ha tu'unga pehē. Kiate au 'oku sai pē 'a e Komisioná ia. Ko e fanga ki'i nihini'ihi ko eni 'oku kei nofo fuoloa 'i he tafa'aki 'o e Komisiona, 'oku totonu ke fai mo fufulu kinautolu, (hūfanga he fakatapu) to'o kinautolu kitu'a kae tukuange 'a e Komisiona Polisi ia ke 'ata'atā 'ene ngāue. 'Osi atu 'a e Komisiona Polisi ko ē, tama tatau pē eni 'oku kei nofo pē 'i he Komisiona ko ia. Fai hono fale'i 'o e Komisiona pea 'oku aafe leva 'a e fatongia 'o e Komisiona Polisi 'o fihia 'i he ni'ihi tokosi'i ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku fai 'a e tokanga ki ai 'Eiki Sea, koe'uhi ko e Potungāue ko eni ke tau tokanga mu'a he ko nautolu 'oku nau tokangaēkina 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea,'a e tauhi 'a e molumalu 'o e fonua 'Eiki Sea.

Fengāue'aki lelei pe Minisitā Polisi pea moe Komisiona Polisi

'Eiki Minisitā Lao: Ke u ki'i tokoni atu Sea, he kou tui au ki ho'o tokoni 'au. Kou fakakau foki he kou fa'a lele atu 'o le'ole'o, pea kou talaange ki he Komisiona. Mou hanga pē Hou'eiki 'o 'ai ange 'emoutolu ha tu'unga pehē, ke 'alu atu ki ha fonua muli 'oku 'ikai te ke hanga 'o 'ilo'i ha taha. Ko e fehu'i? Ko hai teke falala ki ai? 'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni Hou'eiki, ka 'oku fai 'a e feinga 'a e Komisona 'a e muli ko eni, ke ngāue mo e tamaiki. Ko e Minisitāna ngāue lelei pē 'a e ngaahi 'ulú ia me'a tatau pē 'oku hoko 'i he Pule'anga ko eni. 'Oku mau ōmai 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao, ha'iha'i ka teu hanga 'o talaatu Hou'eiki. 'Oku mau lolotonga ngāue fakataha pea mo e Fakataha Tokoni, tuku ai pē 'a e lao ia hē. Ko 'ene ha'u pē ...fakataha'i 'a e ngaahi kupu ia ko eni 'oku lele lelei pē 'a e Pule'anga ia. 'Oku tefito 'ene kovi 'ana mo 'ene lelei 'ia tautolu kau Taki. Ko e me'a tatau pē eni mo e Potungāue Polisi, 'oku fai 'a e fengāue 'aki lahi mo e muli ko eni 'oku 'omai 'o tuku ke taki 'i he Potungāue ko eni. Kakai ko eni'oku nau ngāue lelei pē pea 'oku mau fai atu pē homau fatongia ke lava lelei. Mālō.

Fehu'ia pe ne hu'u ki fē faito'o konatapu kilo 'e 200 ne ma'u 'i Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea, na'a ku fakahoko atu pē 'i he Fale 'eiki ni. 'Oku sai pē 'a e mulí ia, pea ko e fili ia 'a e penolo ko ena na'a nau fili pea 'omai 'a e mulí 'o fakahoko hono fatongia. 'Oku tau tokanga kitautolu ia ki he ni'ihí fuoloa 'oku nau kei nofo 'i he tafā'aki ko eni. 'Oku 'i ai 'a e aafe 'a e fatongia 'o e mulí he ko 'ene ...Sea. 'Oku 'i ai pē ha taha 'i ha fatongia, kuopau ke 'eke'eke ko e ha 'a e me'a teu fai, fēfē 'a e tu'unga 'o e fonua, tu'u hokohoko anga 'a e tu'u 'o e fonua ni Sea. Ko e me'a e taha 'Eiki Minisitā Lao, 'oku fifili 'a e fonua ni ki he *drugs* ko eni kilo 'e 200 na'e ma'u 'I Vava'u. 'Oku hu'u ki fē 'a e me'a ko eni? Pea kuo a'u pē 'Eiki Sea, tuku atu pē mu'a ki ho'omou tepilé pea hangē ha fakamatala falala'anga ki he Fale ni, koe'uhi he 'oku tokanga 'aupito, 'aupito 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni, pea na'e kau 'a e Fakafongia Fika 4 hono 'ohake 'i he Fale ni Sea, ka kou tui 'oku totonu ke 'omai ha fakamatala falala'anga 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai! Ko e 'Eiki Minisitā Lao 'oku tali mai.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e taha ia he me'a na'a mau ōmai pē ki he Pule'anga na'a mau tokanga ki ai ko e kilo 'e 200 tupu *cocaine* eni. Na'e fai, tokanga ki ai 'a e Pule'anga pea fai 'a e fengāue 'aki pea mo e...Manatu'i pē Hou'eiki! Na'e toki si'i me'a mai pē 'a e Komisiona ia, ka na'e fengāue 'aki ia pea mo e Tokoni 'Ateni Seniale na'e 'ave mei heni 'o tesi 'i 'Aositelēlia, pea ko e faka'osi 'o e ngāue pea nau līpooti mai 'a e Komisiona ne fakahoko lelei pē 'a e ngāue neongo ne 'ikai ke mau fu'u tui ki ai, ka ko 'eku tali nounou ki ai, na'e talamai pe he'e Komisiona na'e sio 'i he pepa na'e faka'uha. Ko e tali nounou pē ia.

Poupou ke fai ha fakalelei ki he Potungāue Polisi

Māteni Tapueluelu: Kole pē Sea, fakamolemole pē ke tokoni atu pē. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato pea kou 'oatu 'a e faka'apa'apa lahi ki he memipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Ko e kaveinga ko eni 'oku 'ohake ki he 'esitimeti ko eni Sea, ko e pa'anga ko eni 'oku 'ave ki he Potungāue Polisi, ko e pa'anga lahi eni, pea 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i hiki, peesi 201 'Eiki Sea, 'a ē na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko e fanga ki'i hiki ko ia 'oku mau tali pē ia 'emautolu 'i he anga 'a e taumu'a fatongia. Ko e me'a pē eni ia 'oku fai ki ai 'a e poupou, 'a e me'a ko eni 'oku fehu'i mai ko eni 'e he 'Eiki Nōpele 'Eiki Sea.

Ko e mo'oni ia 'Eiki Sea, ko e 'esitimeti eni ka ko e anga pē 'eku fokotu'u atu. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku mau hoha'a ki ai, 'oku mau tui 'oku va'inga holo 'a e ngaahi kau Pule lotoloto ko ia 'i he Potungāue Polisi. Ko hono 'uhingá ko e kau Pule taupotu 'i 'olungá 'oku ki'i vahevahe holo 'a e mafai pea 'oku fo'ou mai 'a e ni'ihí. Kou manatu 'Eiki Sea, ki he kemipeini Fale Alea 'a e motu'a 'e taha mei homau feitu'u ko eni ko 'Eua. 'Eke atu pē ko e ha 'a e me'a 'e ha'u 'o tala 'i he Fale Alea? Ko 'ene tali eni. Teu 'alu 'o tala ki 'olungá kuo havehave 'a lalo 'i he ngāue 'a lotomalie. Pea 'oku pehē 'etau Potungāue 'Eiki Sea. Ko e kau *middle managers* kapau 'e 'ave ha Komisiona fakatotolo ke fai ha ngāue fakalelei ki he 'etau Potungāue ko eni, 'oku ou fakapapau atu 'i he 'ao 'a e Kōmiti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e peseti pē eni 'e 001 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko eni. 'Oku lahi 'a e me'a ia 'oku puli ia pea kou poupou 'aupito au ki he Pule'anga, ka kou tui 'oku 'ikai totonu ke tanu 'a e me'a ko ia.

Kou fanongo na'e 'i ai 'a e Tohitangi, na'e teuteu 'enau strike 'i he me'a tatau, pea kou fokotu'u atu pē 'e au Sea, ke angalelei pē mu'a 'a e Pule'anga kae fa'u ha lao he kou tui mahalo ko hono vete'anga, kapau 'e lava 'a e Minsitā ko e ha'ane lau ke tukuange kitu'a 'a e kaungāue 'i 'olunga, kamata meihe Komisiona. Fakanofu mai 'e he Fakataha Tokoni kae lava e he Minisitā ko e 'uhinga kae lava 'o tali ui mai. Ka 'ikai! 'Ikai ha tali ui ia. Ko e 'elemeniti 'o e *accountability* 'e puli 'aupito ia Sea. Ko e fokotu'u atu pē 'Eiki Sea, ka 'oku ou poupu au ki he me'a 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Nōpele. Mālō 'aupito 'a e ma'u faingamālie.

Lord Tu'ilakepa: Hangē pe ko e me'a 'oku ke me'a ki ai. Ko e me'a pē 'oku mau kole ke 'oua mu'a 'e fakavavevave'i koe'uhi kae 'oatu 'a e ngaahi fakakaukau koe'uhi 'oku 'i ai 'a e fanga *corruption* pehē 'oku hoko 'i he ngaahi Potungāue. Mahalo ko e anga pē 'eku fakalea, kae mahalo pē 'oku sai 'a e Potungāue, ka 'oku 'ave holo 'i he ngaluopé, pea 'oku a'u eni kia mautolu ko eni 'emau hoha'a. Hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisitā. Na'e 'ave pea 'omai ko e tohi pē na'e 'omai pea 'oku tau hu'u'u'u leva, 'oku ngali kehe 'a e me'a ko eni 'oku fai 'e he ni'ihi 'i he Potungāue ko eni pē ko e ha 'a e tu'unga. He 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga *certificate* 'oku 'omai 'o fakapapau'i 'aki. 'Io, kapau na'e 'ave pē ha kilo 'e 1 pe kilo 'e 2 pe 3, he na'e ma'u pē 'i he feitu'u 'e taha, pea 'omi ia ko ia. Ka ko e fu'u 'ave kotoa 'Eiki Sea, 'oku fai ai ko ē 'a e hu'u'u'u 'a e ni'ihi pea 'ohake 'i he ngaluope. Ko e ha ko ā 'a e tu'unga 'oku 'i ai pea 'omi mo e ngaahi mata'ifika ki he 40milionā. 'Aositelēlia pea kapau 'e toe vete ia 'e 62 mo e poini milionā ofiofi kihe 70 milionā. Fu'u fakatu'utamaki 'aupito, 'aupito 'etau fanongo ..

Kau moe Fakamaau he tāla'a ki hono faka'auha e faito'o konatapu

'Eiki Minisita Lao: Keu ki'i tokoni atu. Hou'eiki! Ko e taha ena ia 'i he *issue* na'a mau tokanga lahi ki ai. Ko e me'a ko ena 'oku mou hoha'a ki ai, na'a mau hoha'a ki ai. Pea na'e fai 'a e ngāue lahi mo e feinga ki ai ko e pangó pē ko e me'a eni na'a mau iku ki ai. Ka 'oku 'ikai ke tapuni ai, ko e tala'a ko ena 'oku mou 'i ai 'oku 'ia mautolu pē, ka ko e tali ē 'o e fehu'i faka'osi meihe Fakafofonga 'o e Kapineti, pehē 'e he *Commissioner* ko eni kuo ne ma'u 'a e līpooti pea teu hanga 'o talaatu. Ko e *concern* ko ena 'oku 'ia moutolu ma talanoa mo e Fakamaau'anga Lahi . 'a Cato pea a'u ki ai 'ene tala'a pē na'e faka'auha ko ā pē 'ikai. Ko 'Aositelēlia 'oku ki'i ... pea na'u pehe ange pe tuku pea ko e ngata'anga ia 'eku feinga kuo talamai meihe na'e sio 'i he pepa 'o e faka'auha.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, keu ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. Hangē ko e tali na'e 'osi 'oatu 'anenai meihe Pule'anga, 'osi ma'u mai 'a e tohi pea ko e me'a ia 'oku mau ma'u he taimi ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *certificate* ia na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. 'Eiki Nōpele ko e certificate ko ē kuo ma'u.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Tokoni Palēmia ho'o ta'ofi mai kae na'e tonu ke tuku ke 'omai 'e he 'Eiki Minisitā mo'oni 'a eni kuo a'u ki he Fakamaau'anga, hu'u'u'u 'a e tangata'eiki ko ia mo nautolu ko e Pule Fika 3 'i he fonua ni, pe na'e hu'u ki fē 'a e fa'ahinga me'a ko eni'Eiki Sea. Kaikehe, Sea ko e 'uhinga ko ē hono vakai'i 'i he Fale ni, koe'uhi ke 'i ai ha fa'ahinga tu'unga

‘oku mahino ‘oku ‘i ai ’a e fa’ahinga *corruption* pehē ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. Pea ‘oku totonu ke tau tokanga ki ai, ke ta’ofi ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea.

Sea, ko e me’e ‘e taha Sea, kou manatu’i lelei. Na’e fekau ke fai hono fakatotolo’i ‘o e ni’ihi....

<004>

Taimi 1710-1720

Lord Tu’ilakepa: ...ko eni ‘i he tafa’aki ko ē ‘o e Komisiona Polisi, taimi ko ē na’e ō atu ko ē fakatotolo hanga leva ‘e he Komisiona Polisi ‘o e ‘aho ko ia ko e Falé ē hūfanga ‘i he fakatapu ‘omai pē fale fakatolo ke nau me’a ange pē ngata ai, ‘ikai ke nau a’u ki loto ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku tau faka’amu ki ai vahe’i ha silini ‘o hangē ko ia ko hono fakatotolo’i ‘o e paasipooti ‘ave ki ha ni’ihi tau’atāina ke nau vakai’i ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku hu’uhu’u ki ai ‘a e fonua kotoa ‘Eiki Sea ke ta’ofi ‘a e ngaahi ‘ulungaanga pehē ‘oku uēsia ai hotau fonua ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘ikai ke tau tui ‘oku tonu ke hoko fakatatau mo e ki’i veesi Folofola ‘omai mei mu’a, pea ‘oku tau ongo’i ‘oku mafasia hono ’omai ‘a e Folofola ‘o ‘uluaki pamu paa’i ‘aki kitautolu hūfanga he fakatapu, pea tau toki lave leva ki he ngaahi me’a nunu’a ‘oku hoko ‘i loto ‘Eiki Sea.

Kaikehe Sea kuo a’u atu ki loto Kapineti kā he ’ikai ‘osi, kiate au mo e Fakafofonga fika 4 te ma toutou ‘eke atu ko e hā koā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue ko eni ‘Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai ...

Lord Tu’ilakepa: ...Ko e me’a pē ’oku ou ‘ohake heni ‘oku ou fakamālō pē he polokalama ko ia, mahalo ko e lao ‘oku ...’ikai ke u manatu’i lelei hono ngāue ‘aki he si’i ni’ihi ‘oku tūkuhausia pē faingata’a’ia ‘i ‘api pōpulá. ‘Oku ‘i ai pē ki’i pa’anga ‘oku totongi pea ke nau ō mai ki tu’a ‘oku ‘i ai honau ki’i taimi mo honau ngaahi fāmili. Pea ‘oku ou tokanga pē ‘Eiki Sea koe’uhī ke tokangaekina pē ‘a e malu hotau fonua ke fakapotopoto hono ngāue ‘aki ki’i fo’i lao ko eni pē ko e *regulation* pē ko e tu’utu’uni pē eni ia ‘a e Pule Komisiona Polisi, pea ‘oku ou fakamālō atu ‘oku ou fanongo ‘oku ma’u ‘e he tangata fo’ou ‘i he taimi ni ‘a e Komisiona Polisi mahalo ko e lava eni mahina ‘e 4 si’ene feinga pea ‘oku ‘ikai ke mahino ia pē ‘e ‘oange koā pē ‘ikai ki he Pilisone, pē ‘e ‘oange ka ko eni kuo ‘osi fai ‘a e fakamo’oni pea kuo ‘oange ‘a e fatongia ki he tokotaha ko ia, tokotaha taukei, maheni pea ‘oku le’o ifo ‘aupito ‘aupito ki he si’i ni’ihi tukuhausia he ‘oku ‘ikai fu’u loko malu foki feitu’u ko eni ‘Eiki Sea, ka ‘oku *depend* pē, pē ‘oku makatu’unga mei he tokotaha ‘oku ne tokanga’i ‘a e ni’ihi tukuhausia ko eni ‘Eiki Sea.

Kole ha vahe kau Polisi Fakakolo

‘Eiki Sea ko ‘eku faka’osi ‘oku ou fie foki mai ‘oku ou tokanga ki he kau Polisi Fakakolo. ‘Oku malu ‘aupito ‘aupito tu’unga ko ē ‘o e kau Polisi Fakakolo ‘i he ngaahi kolo, hā nai ha me’a Pule’anga te tau faka’ai’ai ke hokohoko atu ‘enau tokoni ki he kau Polisi, ko e to’o hake pē ki’i fika ‘okapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau fai ha ‘ulungaanga ‘oku ‘ikai ke hoa mo lelei he kolo, ko e tā ki he 922, pea ‘oku fakato’oto’o leva kau Polisi ke ‘omai pea fai ke tokoni ki ai. ‘Oku ‘i he Patiseti ko eni ‘Eiki Sea ‘a e pa’anga ‘oku vahe’i kia kinautolu ke nau tokanga’i ‘a e komiuniti. Na’a kuo taimi ke ‘oange ha ki’i vahe ‘a e ni’ihi ko eni ‘Eiki Sea, ko e faka’ai’ai ke lava ‘a e kau

tangata'i fonua pē ko e fefine'i fonua 'oku fie kau ki he polokalama ko eni 'i he kolo 'o tu'u ke tokoni ki he ngaahi kolo 'i he ngāue kovi mo e ngāue pango 'a e ni'ihī 'oku nau fai 'a e me'a ko e kaiha'a, pea mo e fakaongoongosia pea mo e fakakina hūfanga 'i he fakatapu 'Eiki Sea 'i he ngaahi kolo kotoa, pea 'oku 'ikai ke tau faka'amu ke tau loto ke 'i ai ha me'a pehē he ngaahi kolo. Ka 'oku tu'u mai pē 'a e kakai 'o e kolo tokoni ki he kau Polisi. Kuo tau 'osi fakalao'i foki 'a e kau sikiuliti 'ave mafai ki he kau Polisi ke nau ō le'o he Sapate, 'ikai ke nau ō lotu ke nau hanga atu ki he 'Eiki 'o hangē ko e 'ū Folofola 'o e Patiseti ko eni, 'esitimetri kotoa pē kuo pau ke 'i ai hono veesi Folofola, kā ko eni kuo tau tukuange atu 'a e ni'ihī pea kei totongi fakapa'anga kinautolu ke nau ō he Sapate 'o le'ohi 'a e ngaahi 'api 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e kautaha 'oku nau *apply* ki ai 'Eiki Sea. Kā ko e kole pē mo e faka'ai'ai ki he potungāue ko e me'a ia na'e faka'amu ai na'e tonu ke 'i heni 'a e Minisitā ke ne me'a mai, kaikehe 'oatu pē ki he Minisitā Pa'anga eni, Minisitā Pa'anga kau atu mu'a he ngāue he ta'u hoko mai, 'ave ha ki'i pa'anga faka'ai'ai ki he ni'ihī ko eni, kae koe'uhī kae tokolahī ange 'a e kakai 'oku nau tu'u pea nau pole ki he fatongia ko eni ke malu'i 'a e fonua. 'Oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālie, 'oku ou fokotu'u atu ke tali eni.

Sea Kōmiti Kakato: Tau pālōti. Kalake, moutolu 'oku mou laumālie lelei ke tali 'a e vouti hongofulu ma fā, pea mou ...Potungāue Polisi, Pilīsone mo e Tāmāte Afi, kātaki 'o hiki ho nima.

Pālōti pea tali Vouti Potungāue Polisi, Pilīsone mo e Tāmāte Afi

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'ateiho, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu mā hiva.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Moutolu 'oku 'ikai ke mou laumālie lelei ke tali 'a e vouti ko eni, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Alea'i Vouti Potungāue Mo'ui

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito. Hou'eiki tau hoko atu ki he vouti hono hongofulu mā nima, Potungāue Mo'ui, pea 'oku 'i ai hono potufolofola, Palōveepi vahe 4, veesi 20 ki he 22, "Tama tokanga ki he 'eku lea fokotu'u telinga mai ki he me'a 'oku ou lau, 'oua na'a puli mei ho mata, tauhi ia 'i ho loto 'i loto. He ko e mo'ui 'anga 'o kinautolu kuo nau ma'u ia, 'io ko e me'a faito'o te ne fālute hoto sino kotoa". Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, tapu pē ki he Feitu'una Sea, 'oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato, kae fakahoko atu mu'a 'a e fakamatala patiseti ko eni 'a e Potungāue Mo'ui.

Sea Ko e ki'i veesi ko ena na'a ke toki fakahoko mai 'oku fe'ao fakataha pea mo e vouti ko eni Sea ki'i lōlōa, ko e ki'i fo'i konga lekeleka pē Sea 'oku ou tokanga ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'E Hou'eiki tokanga ki he'eku ngaahi lea, pea 'oku ou tui ki'i miniti pē 'e nima Sea ke u ki'i hanga pē 'o ki'i to'oto'o me'a lalahi atu Sea 'a e Patiseti. Sea 'oku ou fakamālō pē motu'a ni Sea ki he Pule'anga kae 'uma'ā 'a e Fale Alea 'i he hokohoko atu hono tokangaekina 'a e Patiseti 'a e potungāue ko eni 'i he ta'u kotoa. Pea 'i ai 'a e hounga'ia Sea neongo 'i ai 'a e ngaahi pole faka'ikonōmika kā 'oku kei tali pē 'e he Fale ni Sea kae 'uma'ā 'a e Pule'anga 'a e fakatangi pea mei he potungāue.

Fakamatala fakama'ala'ala vahevahe polokalama Potungāue Mo'ui

Sea 'oku ou faka'amu pē au ke tataki 'a e tokanga Sea ko e peesi 212 mo e peesi 213 pē Sea ke nofo ai 'etau tokanga, he kapau te tau 'alu ki he ngaahi peesi ko ē te tau hē Sea. Ko e Patiseti ko eni 'a e potungāue Sea 'oku vahevahe ki he ngaahi polokalama ko ena 'e 6.

'Uluaki ko e pule'i mo e fale'i pē ko e *Leadership and Policy Advise*, polokalama ua, ko e fale'i ia ki he mo'ui faka'ehi'ehi, pē ko e *preventative health care*, tolu ko e tokangaekina 'a e mo'ui fakafaito'o, ko e tafa'aki ia ki he loto falemahaki Sea. Polokalama hono fā ko e ngaahi ngāue ki he mo'ui lelei 'a e nifo, polokalama nima, ko e ngaahi ngāue fakaneesi, pea faka'osi 'aki Sea 'a e polokalama ko ena ki he palani mo e fakamatala.

Sea ko e kapau te mou me'a hifo Hou'eiki ki he peesi 213 'oku 'i ai 'a e hiki ko e hiki 'a e Patiseti 'a e Potungāue fe'unga ia mo e pa'anga 'e 2 miliona, mou me'a hifo pē ki he 2015/2016 mo e 2016/17 kei tu'uma'u pē Sea 'a e ngaahi tokoni pē ko e ngaahi Patiseti ia ko e fakapa'anga ko ē mei muli Sea, fe'unga ia mo e 9.3 miliona fakakātoa 41.

Sea ko e ngaahi fatongia 'oku fakafatongia 'aki 'a e potungāue Sea ke tokangaekina 'a e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonua. Pea 'i ai 'a e me'a 'oku mahu'inga'ia 'a e motu'a ni Sea pea na'e Tō Folofola 'aki 'e he 'Ene 'Afio 'a e mahu'inga ko ē ke tau tokangaekina 'a e tafa'aki *preventative* pē ko e tā 'a e langó kei mama'o kae 'oua 'e tali ke puke pea toki faito'ó Sea.

Ko e hiki ko eni Sea ko e fatongia ko eni 'a e Potungāue 'a ē na'a ku lave atu ki ai Sea 'oku kei tu'uma'u pē 'a e ngaahi ... 'i ai 'a e ngaahi me'a lahi ia na'e 'osi fakalelei'i 'i he ta'u kuo 'osí Sea 'o fekau'aki pea mo e me'a fakafaito'ó, fo'i'akau Sea, ko e 'ovataimi 'a e kau ngāue, pea neongo ko e hiki 2 miliona ko eni Sea kā 'oku kei lahi taha pē ai Sea 'ova he pēseti 'e fitungofulu 'oku vahe'i ia ki he vāhengá Sea.

Sea, 'oku tui 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ko e koloa mahu'inga taha 'a e Potungāue 'a e Falemahaki, *Health Center*, mo e ngaahi koloa me'angāue 'a e Potungāue. Sea kei tui 'a e motu'a ni ko e mahu'inga taha 'a e kau ngāue 'oku nau fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonua. Pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki Sea ko e fakahoko fatongia ko eni 'oku a'u ia ki Tokelau

<005>

Taimi: 1720-1730

'Eiki Minisitā Mo'ui : ...Mama'o ki he Ongō Niuá, Ha'apai, mo e 'ū 'otu motu i Vava'u., 'Eua, pea mo Tongatapu ni. Pea 'oku 'i ai e fiefia lahi, Sea, fie puke e faingamālie ko ení, Sea, ke u fakamālō ki he kau ngāue 'oku nau fakahoko fatongia atu he ngaahi tūkuimotú. Pea neongo, Sea, lave'i pē 'e he motu'a ni, 'oku 'i ai e tōnounou 'a e potungāué, Sea, kā 'oku 'ikai ke tuku e vaká kae fai ha kakau. Feinga pē e potungāué ke fai e leleitahá. Pea 'oku 'i ai e 'ofa lahi ki he kau ngāue 'oku nau fakahoko fatongiá, mo e fakatau ange 'e hokohoko ai pē, Sea, 'enau feinga ke fakahoko homau leleitahá, ke tokangaekina e mo'uilelei 'a e kakai e fonuá.

Sea, ko e hiki ko ení, hangē ko 'eku lavé, ko e lahitahá ki he vāhengá, Sea. 'Oku 'i ai pē mo e ngaahi hiki ke tokangaekina 'a e tafa'aki fakafaito'ó, ngaahi me'angāué, mo e ngaahi fo'i'akaú. He 'oku 'alu pē e taimí mo e hikihiki 'a e koloá, Sea. Ko hono tokangaekina 'a e *maintenance* e ngaahi *building* 'a e potungāué, Sea. Pea 'oku fakamālō heni ki he Minisitā Pa'angá hono tokangaekina 'a e ki'i tafa'aki ko ení, ke tokangaekina kinautolu he va'a fakalelei 'atamaí, 'i Tolitolí, Sea.

Na'e 'i ai e kau Mēmipa 'i he 'A'ahi Fale Aleá, na'e me'a atu ki ai, Sea. Pea ko e me'a fakalolomá, Sea, pea 'oku tui e motu'a ni, pea neongo kuo 'osi vahe'i e sēniti ki ai, pea mo e feinga ki he ngaahi tokoni mei mulí, Sea, 'a e mahu'inga ke tokangaekina kinautolu ko ení.

Fakama'ala'ala ki he palopalema lahi ngāue'aki faito'o konatapu

Ko e 2014, Sea, na'e pēseti e 30 na'e fakatokoto ange ki he fale fakalelei 'atamaí, ko e fekau'aki mo e ngāue'aki e faito'o kona tapú, Sea. 2015, Sea, na'e pēseti e 40, ne fakatokoto ange, ko e fekau'aki mo ia. Sea, māhina pē e 4 ko ē 'o e ta'u ni, pēseti e 55. Pea mea'i pē 'e he Feitu'una, na'e me'a atu e Hou'eikí ki Tolitoli ki he ki'i fale 'oku tauhi ai 'akinautolu 'oku nau pehē 'oku nau fe'unga ke tuku atu ki hono tauhi ai 'a e ki'i falepapa 'oku nau lolotonga fokoutua ai, Sea. Ki'i fo'i loki e 1 'oku 'i ai e toko 8. Pea 'oku ou fakamālō au ki he Minisitā Pa'angá mo e Pule'angá, hono tali ke fai ha ngāue ki heni. Pea kuo 'osi 'i ai e femahino'aki pea mo e Minisitā, mo 'ene kau ngāue ke fakahoko e ki'i langa ko ení, Sea, ke tauhi ai kinautolu kuo nau *stable enough* ke nau hoko atu 'o fakahoko e fatongia ko ení, Sea. Pea 'oku ou fakamālō ai, Sea.

Sea, 'oku ou tui ko e ngaahi fatongia tefitó ia, kuo u 'osi lave au ki ai, Sea. Pea kuo lahi, 'aneafi mo e 'aho ni, 'eku malanga 'aku ia, Sea, he ngaahi me'a fekau'aki pea mo e *NCD*. He 'ikai ke u toe lave ki ai. Ko e ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e *NCD* 'oku finangalo lelei ki ai 'Ene 'Afíó. 'Oku ou tui kuo 'osi ma'ala'ala he ngaahi fakamalangá. Pea kapau 'oku toe 'i ai ha fehu'i, Sea, ka 'oku ou fokotu'u atu e. Mea'i pē 'e he Hou'eikí, ko e potungāue ni 'oku vahe'i mai 'e he Pule'angá e silini ke tokangaekina e mo'ui lelei. 'Ikaí ke 'i ai ha fu'u tānaki pa'anga meiate kinautolu. Kā ko e 'uhinga ia, Sea, 'oku ou fokotu'u atu, 'a e vouti 'a e Potungāue Mo'uí.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Nōpele 'o 'Eua

Tokanga ki ha founnga ke fakasi'isi'i palopalema lahi ngāue'aki faito'o konatapu

Lord Nuku : Kātaki pē mu'a, Sea. Ko e ki'i tokanga atu pē ia ki ho'o me'a mai ko ena ki he lahi ko ē hono ngāue'aki ko ē 'a e faito'o konatapu. 'Ikai, koe'uhí 'oku mahino ho'o me'á, 'ene hikihiki ko ē 'ene 'alú. Kā 'oku mahino pē ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke 'i he Feitu'una 'a e.. Kā ko e 'uhingá ko 'eku fie lave'í, pe 'oku ke līpooti ki he Kapineti, pe ko e hā ha ngāue ke lava ke fakasi'isi'i'aki e me'a ko ená, 'Eiki Sea, he kuo hoko ia ko e palopalema lahi. Pea 'oku 'ikai ngata aí, ko e ngaahi me'a ena ia na'e tonu ke 'aonga e sēniti ia ki ha toe me'a ange, 'oku 'aongá, mo ha kakai. Ka ko 'eku 'uhingá pē 'aku ia, ko e 'uhingá ko 'ene hiki pēseti e 55 ko ena 'oku ke me'a ki ai, 'i he kamata'anga pē ia ko ē 'o e ta'u ni. 'Oku fai leva e hoha'a ki ai, 'Eiki Sea. Pe ko e hā ha ngāue 'a e potungāue 'oku nau hanga 'o. Pe ko e Potungāue ko eni na'e toki 'osí, ke nau hanga 'o fakasi'isi'í. Pea kole pē ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea, 'oku ou fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua 'i he fehu'i lelei, Sea. Sea, kuo 'osi 'i ai pē 'a e fengāue'aki 'a e tafa'aki ko ení, Sea pea mo e Potungāue Polisi. Pea 'oku tui e motu'a ni, Sea, 'oku mea'i pē 'e he Hou'eikí. Tau sio pē he mītiá he taimi kotoa hono puke mai e ki'i ngoue mei fē, mei fē i Tonga ni fakalūkufua, he hanga 'e he kakaí 'o tō e maliuaná. 'Oku 'osi mea'i ia 'e he Hou'eikí, Sea. 'Oku fai e ngāue ki ai, pea kuo puke ha ni'ihi ai, 'Eiki Sea, 'o nau ngāue pōpula.

Lord Tu'iha'angana : Ki'i tokoni pē mu'a, ki he 'Eiki Minisitā kātaki fakamolemole. Mahino pē mahalo ko e talí eni. Hangē ko e fanga ki'i ngoué, mo e kilo e 200 ko eni mahalo 'oku me'á, 'oku mihi holo hē...mālō Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea, 'oku fai pē e ngāue ki ai 'a e tafa'aki ko eni e Potungāue Polisi. Pea mo e tafa'aki ko eni, fakalelei 'atamaí, ki he ngaahi me'a ko eni 'oku hokó, Sea. Ko e lalahi ko eni, Sea, hono vahe'i e ki'i sēniti ko eni ki hono langa e falé koe'uhí ko e tauhi, ki he *safety* e *public* mo e kakaí, Sea, kae 'oua leva kuo nau 'i he tu'unga fakafiemālie ke tukuange ki he *public*. 'Oku ou tui 'e fakatu'utāmaki ange, Sea, he ko e tafa'aki fakalelei 'atamaí 'i falemahakí, Sea, kuo 'osi si'isi'i fe'unga. 'Oku si'isi'i ia ke tauhi ai kinautolu, Sea. Pea 'oku ou tui na'e toko lahi e Hou'eiki he Fale Alea, na'e me'a atu 'o mamata ki ai, pea mo e ngaahi me'á. Ka 'oku fai e ngāue ki ai, 'Eiki Nōpele, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele 'o Vava'u, pea Ha'apai, pea toki Niua.

Lord Tu'ilakepa : Kau au he fu'u tokanga 'aupito, 'Eiki Sea, ke faka'ilonga atu, pea ke vahevahe mai hoku taimi, 'Eiki Sea. Mou talangofua ki he Feitu'una, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Tu'ilakepa: Pea 'oku ou fakamālō 'Eiki Sea, hono ma'u e faingamālie, 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, mahalo ko e 'esitimetí ia ko ení ia, kuo 'osi fakahoko mai pē 'e he 'Eiki Minisitā ia. 'Oua te tau toe 'unu ki he 'ū mata'ifika 'i muí. He ko e 'uhingá he te tau hē koā he anga ko ē 'ene me'a maí. Nofō ma'u pē he peesi 212, 'i ai e ngaahi kaveinga ai e 6. Pea 'oku ou piki ai, 'Eiki Minisitā, ki he kongá ko ē ko e mo'ui faka'ehi'ehi. Pea 'oku ou pehē, 'Eiki Sea, ke u tānaki atu mu'a ki he Feitu'una, 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea, ko e me’a ko ení kuo ‘osi a’u pē ia ki he ‘Eiki Palemiá, pea ‘oku ‘osi mea’i ‘e he ni’ihi mahalo ‘i he Kapinetí. Ko e ki’i motu’a na’e si’i lele mai mei Tokelau, pea ‘oku ne fokotu’u ‘ene ki’i kautaha, ko e Sione Vaikele Kakala. Ha’u leva e ki’i motu’á ‘o lēsisita ‘ene kautahá, pea fa’u mo ‘ene fanga ki’i me’a ko ení, ko e pepa tala fatongia, pe ko e taumu’a ngāue, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai pē e ki’i fakatātā ko ení, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou sio ki ai, mā’opo’opo mo ngāue lelei ‘aupito e ki’i motu’a ko ení, ‘Eiki Sea. Pea ko e taumu’a ‘ene ki’i ngāué ‘oku pehe ni. “ Ke mau fai homau tūkuingatá, mo homau leleitahá, ‘i hono fakahoko e fatongia mahu’inga ko ení, ‘aki hono ngāue’i lelei homau talēnití, mo e ‘ilo makehe kuo fakakoloa’aki kimautolu mei he Tamai Ta’ehāmaí. Ke ‘inasi ai e kakai e fonuá, mei he vai ‘oku tānaki ki ha tānaki’anga vai ‘oku ma’a mo ‘asinisini”.

‘Eiki Sea, ko e ki’i fakatātā ení, ‘oku me’a ki ai e ni’ihi e Hou’eiki e Fale ni, ‘Eiki Sea. ‘Oku ou mālie’ia he ki’i polokalama ko ení, ‘Eiki Minisitā. Ko e taimi ko ē kapau te tau fufulu ha sima, hūfanga he fakatapú, kuo pau ke to’o kotoa e vai, pea toki to’o leva ‘a e palopalemá. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e palopalema ‘oku hoko he taupotutaha ki laló, ‘Eiki Sea. ‘I ai ‘a e kumá, hū ma’upē ki ai, hūfanga he fakatapú. ‘I ai pea mo e mongomonga, mo e ngaahi me’a kehekehe. Ko e polokalama ko ení ‘a e ki’i tangata ko ení ia. ‘Oku to’o pē ‘a e me’a ia ko ē, kae kei tuku pē e vai ia, ‘Eiki Sea. Pea kuo mau ‘osi fakamo’oni kimautolu, ‘Eiki Sea, ki ai. Ka koe’uhí kuo u ‘ohake ko ení, ‘Eiki Sea, ke fai ha tokangaekina ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e Potungāué, ki he ki’i fatongia e ki’i kautaha ko ení, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea, ‘oku ou ‘oatu pē, ko e tu’o fiha e si’i lele mai ‘a e motu’á ‘o lele atu ki he ‘Eiki Palēmiá, ‘oku te’eki ai ke ma’u mai ha tali.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki Nōpele, ko e hā e hingoa e kautaha?

Lord Tu’ilakepa : Sione Vaikele Kakala.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hingoa’aki pē ia e Kautaha?

Lord Tu’ilakepa : Ko e hingoa ia e kautahá. ‘A ia ko e ki’i polokalama ko ení, ‘Eiki Sea, ‘oku ma’a ‘aupito ‘aupito e ‘ū simá, ‘Eiki Sea, hono fakahoko ‘e he ki’i tangata’eiki ko ení, mo ‘ene ki’i fānau, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Mo’ui : Sea, kau ki’i tokoni atu pē ki he

Lord Tu’ilakepa : Fēfē kau ki’i fakalau atu pē pea ke toki ‘ai pē ha fō’i tokoni tu’o taha, pea tau faka’osi atu ai pē ki he ‘ū me’a ko ení.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Io mālō

Lord Tu’ilakepa: Kaikehe, ‘Eiki Sea, ‘oku ou ‘ohake pē koe’uhī ke tau tokanga mu’a ‘o hangē ko e sētesi na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā. Tā e langó kei mama’o.

Na’e fai foki hono faka’eke...

Taimi: 1730-1740

Lord Tu'ilakepa: 'I he Fale ni koe'uhi ko e to ko eni 'a e tāfea ko eni. Pea 'oku ou fakamālō atu ki he Minisitā Pa'anga koe'uhi 'oku 'i ai 'a e 5 miliona. Na'a tau fanongo pē he me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga, mahalo pē na'e fakavavevave 'a e 'Eiki Palēmia ka na'e toki fakapapau'i mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai 'a e 5 miliona. Pea 'oku fakaongoongo ki he ngaahi Va'a tokoni ko e...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Kapau 'e toki vakai atu pē Sea ki he Miniti ko eni, 'a e me'a ko ia 'a e Palēmia, na'e 'ikai ke pehē mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga, ka ko e tu'unga 'etau faka-'ekonomika. 'Oku kehekehe Sea. Kapau pē te ke toki sio pē ki he 'etau Miniti 'oku 'asi lelei pē ai 'a e me'a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hoko atu 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea na'e toki fai 'a e tali ia he 'aho Tusite. Ko e 'aho Monite ko e tali ia 'a e 'Eiki Palēmia fakamolemole. Ko 'etau feme'a'aki pē he Fale ni he ko e me'a na'e mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu Sea ke ke fakapapau'i mai 'oku mo'oni. Kapau te ke *check* e Miniti ko e lea totonu eni ko e na'e foaki 'e he Palēmia na'a ku 'oatu. Na'e 'ikai ke pehē mai...

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē ia he hoko atu kae *check*...

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē ki he Feitu'u na 'ikai ke u fie fakafekiki au mo e Feitu'una. Ka ko e me'a ia 'oku ma'u 'e he kau Mēmipa heni fakamolemole ki he Feitu'una. Ka 'oku ou 'ohake 'Eiki Sea koe'uhi na'e fai foki hono vakai'i pea tau 'eke ki he 'Eiki Minisitā. Ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai ko e 'a e namu he vai. Pea pehē leva 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e feitu'u pē 'oku ngaungaue he 'ikai ke 'i ai 'a e namu ia. Ko ha vai 'oku nonga tau pehē pē 'etautolu 'i ha kapa pē ko e sima. Pea 'oku kau 'a e ki'i kautaha ko eni he tokoní, pea na'a ku 'eke ki he ki'i motu'a, anga fēfē 'ene lava 'o to'o 'a e me'a ko eni ko e uloula'avai 'oku ne hanga 'o fakatupu 'a e namu.

Talamai 'e he ki'i motu'a, fakaava 'a e sima, ki'i matapā tapafā 'i 'olunga. Ko e taimi ko ia 'oku ulo 'a e maama, 'unu leva 'a e uloula'avai ia ki lalo ki he feitu'u ko ia 'oku kele. Ko e taimi ko ia te nau to'o ai 'a e me'a ko ia, 'alu kotoa ia ai kitu'a. Pea toki talamai leva 'e he ki'i motu'a, 'oku 'i ai pē 'a e ni'ihi 'oku nau hanga 'o faka'aonga'i 'a e Janola, fo'i tāpuni 'e 2 pē 3 ki he sima, ke ne lava 'o fakatolonga pē te ne tauhi ki he tu'unga 'asinisini 'o hangē ko e tohi 'a e tangata'eiki ko eni. Kaikehe 'Eiki Sea ko 'eku 'oatu pē ke mea'i 'e he Kapineti.

Tokanga ki he misini *dialysis* pea moe mahaki kanisā 'i Tonga ni

Ko e taha 'a e me'a 'oku ou fie lave ki ai, fekau'aki mo e mīsini *dialysis*. 'Oku ki'i lahilahi 'a e fa'ahinga tengetange ko ia he fonua ni 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau si'i 'osi tōtōivi he kole ha fa'ahinga tokoni 'oku 'ikai ko Tonga ni pē, ka ko e me'a fakamāmani lahi eni 'Eiki

Sea. Na'a ku faka'amu pē na'e 'i ai 'a e ngaahi kulupu na'a nau faka'amu ke tokoni pea 'oku 'ikai ke mau 'ilo pē koe ha 'a e tali 'a e Potungāue Mo'ui fekau'aki mo e mīsini *dialysis* 'e Sea. 'Oku meimei ke kotoa kotoa 'a hotau fonua ni 'oku nau lave 'i he ngaahi tengetange pehē ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e taha a e me'a 'oku ou tokanga ki ai, 'oku ou tokanga ki he me'a ko eni ko e kanisā 'i hotau fonua ni Sea. 'Oku mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Minisitā. Na'a ku talanoa mo e ki'i motu'a 'oku fai fatongia 'i he tafa'aki ko eni. Mahalo ko e Tonga pē eni 'e taha 'i Nu'u Sila 'oku ne lava 'o tafa 'a e kanisā 'o to'o Sea 'o kapau 'e faingamālie mei he kamata'anga ki he vaeua. Mei he vaeua ki he 'osi 'a e mo'ui 'a e tokotaha ko ia, ko e tafa fakatolonga pē pē ko e tukuatu ha ngaahi ta'u ke mo'ui he mo'ui ni ka 'e 'ikai ke toe lava to'o 'a e kanisā 'Eiki Sea.

'Oku ou mālie'ia 'i he'eku fa'a vahevahe mo e ki'i tangata ko eni, he 'oku ne tuku mai pē 'a e faingamālie ki he fonua ni, ha ni'ihī 'e malava ke fakamo'ui pea 'oku puna tu'o 2 meimei tu'o 3 tu'o 4 mai ki heni koe'uhi ko e ngaahi tafa ko eni 'oku mamafa 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi 'oku nau fengāue'aki. 'Oku 'i ai 'a e ki'i me'a na'a ku ma'u ai 'Eiki Sea 'i he ngaahi fakamatata lelei mo falala'anga ko eni. 'Oku meimei kau 'a Tonga ni he faka'avalisi 'a e kakai poto mo lelei 'i he tafa'aki ko eni 'i he toketā. Meimei ko e ongo *specialist* 'e 2 'i he ta'u kotoa pē. 'Oku fai pē 'a e kole ki he Minisitā Mo'ui ha founa faka'ai'ai 'e lava 'o afe mai 'etau fānau ko eni ke ngāue he fonua ni Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou fie foki mai ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā pea tau hoko atu a ke tau tali ki he Patiseti ko eni, fekau'aki mo e me'a pē na'a mau lave ki ai 'a e me'a ki he faito'o konatapu. 'Ai ange 'Eiki Minisitā ke ki'i fakakehekehe'i 'a e ni'ihī faito'o konatapu, mo e ni'ihī ko e 'oku faha (hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea). Koe'uhi kuo hanga 'e ho'o toketā ko e 'a'au tapu ange mo e Feitu'u na 'a ia 'oku ne tokanga'i ko e 'a e faha, 'o 'omai 'a e faito'o ko ia 'o huhu'aki pē 'a e ni'ihī ko e 'oku faito'o konatapu. Ko e faito'o konatapu 'oku 'osi mea'i pē 'e he fonua ni 'Eiki Sea. 'Oku totonu ke tau tokanga he 'oku malava pē ke fai hano...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, ko e fakatonutonu atu pē 'a e Fakafofonga Nōpele Sea ke tuku mu'a ke u kamata pē mei he me'a 'uluaki Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke u faka'osi atu pē au ia, pea toki ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Oku ou tui au ia 'oku 'osi mahino 'ene poini 'a'ana ia ko ē 'oku 'omai, ka 'oku fie ma'u ke u fakatonutonu atu. Hangē...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā mahalo 'oku toe 'a 'ene fo'i taha, pea tali fakakatoa ai pē kātaki.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Sea 'e 'ikai ke u toe lave ki ai he 'oku ou vakai atu au ki he fofonga 'o e Minisitā mahalo kuo tuputāmaki ia, he'eku lave ki he tafa'aki 'a e Potungāue ko eni. Ka 'oku 'asi ia he'emaui ki'i palepale 'a e si'i ni'ihī ko eni 'oku si'i puke pehē, pea 'oku 'oatu leva 'a e ngaahi faito'o. Pea 'oku ou fakatokanga'i leva 'e au 'a e talavou ko ia tapu ange pea mo ia, 'oku 'ikai ke fa'a malava ia 'o to e ta'ota'ofi hono ngutu hūfanga he Sea hangē ko e 'oku pehepehē

ma'u pe. 'Oku lamulamu pē hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke fakamatala, 'oku 'ikai ke toe fa'a fakamatala ia, 'oku 'ikai ke toe hoko ia ko ha tokotaha ke uesia he sosaieti, ka 'oku foki ia 'o angalelei. Ka 'oku hangē ko e 'oku te faka'ofa'ia he 'eku sio, na'a 'oku ou pehē pē na'a 'oku fu'u lahi 'a hono 'ave 'a e faito'o ke ta'ota'ofi 'aki 'a 'ene fakatupu palopalema he sosaieti. Ko e kole atu pē 'Eiki Minisitā koe'uhi tau ke fai pē ha tokanga ki ai. 'Ai pē kapau ko e faito'o konatapu 'oku 'i ai pē 'a e founa ke ngāue'aki. Pea kapau ko e faha pea toki 'oange 'a e ngaahi faito'o ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea.

Sea Kōmiti: Mālō. 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tali ki he hoha'a fekau'aki moe vai, pea moe misini *dialysis*.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Kōmiti Kakatō, kae fai atu pē ha tali ki he ngaahi talafili kuo 'omai he Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Vava'ú. Sea ko e me'a 'uluaki ko e me'a ko eni fekau'aki ko eni mo e vai Sea. 'Oku hangē ko 'ene me'a kuo 'osi fai holo e talanoa holo Sea mo e ki'i kautaha ko eni. Sea na'e 'osi ... 'ikai ke u 'amanaki au ia 'e 'ohake e me'a heni. A'u mai e tokotaha ko eni 'o ma talanoa Sea, pea na'e 'osi fai e ... tukuange ki he kau ngāue 'a e motu'a ni 'i he tafa'aki 'e tahá ke nau hanga 'o talanoa'i mo sio ki he ngaahi sēvesi 'oku nau fai 'e Sea pea toki fai mai ha *recommendation* ke toki sio ki ai e potungāue mo fai ha sio ki ai 'a e Pule'angá ki he me'a ko eni. Ka 'oku mahu'inga 'aupito pē me'a ko eni 'oku ne 'omai ke ma'u he kakai e fonuá e vai ma'a. 'Oku lolotonga lele holo pē 'a e ki'i motu'a ni mo e kautahá he ngaahi 'apí, 'oku nau loto ke fufulu honau ngaahi simá Sea, pē 'oku pa'anga 'e 100 pē fiha, 'o totongi he 'api ko iá ka nau hanga 'o fai e fo'i ngāue Sea. 'A ia na'e 'osi fai e fetu'utaki ki he tafa'aki ko eni 'a e va'a ki tu'a e Potungāue ke nau fengāue'aki mo e kautaha ko eni ke fakapapau'i e ngaahi me'a ko eni Sea pea toki fai ha me'a. Pea 'oku kei tatali e me'a ko iá kuo u 'ohovale kuo 'ohake ko eni. Ka ko 'eku tali ia ki ai Sea. 'Oku kei fai e ngāue ki ai ke fakapapau'i 'a e tafa'aki ki tu'a 'a e sēvesi 'oku fakahokó mo e mo'oni 'o e fufulu ko ia 'o e ngaahi simá Sea.

Te u, Fika 2 Sea. Me'a ko eni ki he *dialysis*, kuo u tui 'oku lahi pē hono 'ave holo 'i he fonua ni Sea. Na'e 'i ai 'a e Kōmiti ko e Tonga *Dialysis Foundation*, pea na'e fai e fakataha Sea pea na'e fakaafe'i ki ai e motu'a ni ko e kau ngāue Potungāue Mo'uí, pea na'a mau lava atu ki ai Sea, ke fanongo ki he fakatahá pea mo e *presentation*. Na'e 'osi ko iá pea mau fai 'emau ngaahi fale'i mo 'emau kau toketā mataotao mei he Potungāue 'i he tafa'aki ko eni. Pea fokotu'u ai e *task force* 'o kau ai e Toketā Pule 'a e Falemahakí pea mo e Toketā mataotao ki he ngaahi tafa'aki ki he ngaahi fokoutua fakametikoló Sea, ke nau fai ha talanoa mo e fale'i e me'a 'e lelei. Sea a'u ki he 'aho ni 'oku kei fakaongoongo e *task force* mo e ongo Toketā ke fai ha fakataha. Ko e me'a 'oku 'ave holó Sea 'oku tokolahi nautolu 'oku fiema'u ke *dialysis* heni. Sea, toko 37 'oku fiema'u 'i Tonga ni ki he fokoutua ko eni Sea. Ko e ngaahi pule'anga kuo 'osi Sea na'e tālanga'i ai 'a e 'isiū ko eni. Na'e 'osi hanga he Kautaha e Kau Toketā 'o fai e savea faka'auliliki he ngaahi fonua he Pasifikí Sea. Na'a nau 'osi fakalele 'a e *dialysis*. Kau ai 'a Ha'amoá, kau ai 'a Fisi, kau 'a Naulu

<008>

Taimi: 1740-1750

Lahi e fakamole ki he *dialysis*

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e fale'i mai eni ki he fonua, ko e ngaahi fakamole ko eni ki hono fakalele mo hono tokangaekina 'oku fu'u lahi 'ānoa ia Sea ki he ivi e Pule'anga. Pea na'e fai e fale'i mai ki he ngaahi Pule'anga ko ē Sea. Ko Fisi, palopalema pea kuo nau *commercialize* 'e nautolu e me'a ko ia 'oku totongi, he ngaahi totongi ia 'oku, Sea 'oku ou, me'a pē Sea ko 'eku fakamatala ko eni Sea ka kuo 'osi 'omai e ngaahi fale'i.

Lord Tu'ilakepa: Kole pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'e lava pē ke u ki'i tokoni ange ki ai, ke hokohoko atu 'oku mālie 'ene fakamatala, pē 'oku ke laumālie pē ke u ki'i tokoni atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Na'a ke malanga 'e Fakafofonga, na'a ke kole mai kiate au ke 'oleva ke ke 'osi pea u tali.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'E lava ke ke ki'i tali kae 'oleva ke u 'osi ai leva ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, ko 'eku 'uhinga pē au 'e 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: He 'oku ou tui te u tali atu pē ...

Lord Tu'ilakepa: Nau 'uhinga pē au 'anenai nau lave pē au ki he 'ū me'a ka ke toki tali fakataha, ka ke fakakakato mai 'e he Feitu'u na he 'oku lahi 'a hono 'ave hala holo 'e he ni'ihī 'i tu'a 'i he me'a taiolosisi. Ko e mīsini ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ia 'oku mo'oni, mamafa. Pea 'oku toe 'i ai, na'a fa'a 'omai 'e nautolu 'enau fa'ahinga fakamatala ki he kakai 'oku 'i ai pē e ki'i mīsini ia ko e, 'oku ngāue'aki ko e ... Ka ko e 'oatu pē ke ke hanga 'o fakafaikehekehe'i mai ke 'oua 'e 'ave holo hala 'e he ni'ihī 'i tu'a ki he kakai ko ē 'oku si'i tengetange he taiolosisi.

'Eiki Palēmia: Ki'i tokoni atu pē mu'a ...

Lord Tu'ilakepa: Ke ke fakapapau'i mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ka ko u, kole pē au ia ki he, ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai na'e 'osi ōmai e kau me'a ko ena ki he Kapineti 'o *present* ai 'enau me'a, Saia, tau fakanounou 'ai hingoa. Mahalo ko e fo'i kulupu ia, na'a nau ōmai 'o mau 'i ai kātōa, mau fanongo ka na'e 'ikai ke 'i ai ha'amau lau ko hono 'uhinga ko ē. Na'a mau tatali ke a'u. 'Oku ou kole atu, tukuange mu'a ke 'osi atu 'ene me'a ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia, fakamolemole pē ki he Feitu'u na, 'ai pē ke tau feme'a'aki he koe'uhī he ka fanongo ... Ko e ni'ihī pē 'ia tautolu 'oku fanongo ki ai, 'ai ke fakalukufua kotoa 'a Tonga ni kotoa 'i he fakamatala lelei 'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā, koe'uhī mo e kulupu

ko ia pea tau ‘omai ‘a e fakamatala totonu he ‘oku nau fai ‘enau feinga pa’anga holo ki he me’a ko eni ka ‘oku ou lave’i ko e ongoongosia lahi he ‘oku mamafa e me’a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: ‘Oku ou fakamālō pē Sea ki he fehu’i kuo ‘omai Sea. Ka ‘oku ou, Sea ko e me’a eni ia ‘oku *sensitive* pea ‘oku pelepelengesi ke tau hanga ‘o tālanga’i Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Hoko atu fakama’ala’ala ki he *Dialysis*

'Eiki Minisitā Mo'ui: ‘Oku ‘i ai e Toketā Mataotao Tonga ‘i he tafa’aki ko eni e kofuua Sea, te u ‘oatu pē ‘e au ‘ene fale’i he ē, pea te u *quote* atu pē au. *Tonga is doing the right thing by not doing it.* Sea, ‘osi fale’i mai e kau Ha’amoā mo kinautolu kia kitautolu, Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou manavasi’i ai Sea ‘oku ‘osi hoko e ngaahi palopalema he ‘ū feitu’u ia ko eni Sea, ‘a eni ko ē ‘oku nau ‘osi fakalave ‘anenai, Ha’amoā, Fisi, *Nauru*, ‘a kinautolu ‘oku tu’umālie Sea. Pea ko ‘oku manavasi’i Sea na’a mo’oni e lau ‘a *Einstein* ko e *insanity* ko e toutou fai pē e me’a tatau na’e fai ‘e he ‘ū fonua ko ē ka tau fakakaukau tautolu ‘e sai ange.

‘Oku ou faka’amu Sea ke tau ‘atā mei ai Sea. Pea ‘oku ou kole pē au ia ko e me’a ko ē ‘oku fifili e motu’a ni Sea, ‘osi e fili *taskforce* ke fai e talatalanoa ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ui ai e *taskforce* ‘oku ‘i ai e kau Toketā Mataotao ke nau hanga ‘o tālanga’i, kae ‘ave e ni’ihi ko eni Sea ‘o, he’ikai ke ‘i ai ha taiolosisi ia ‘i māmani ‘e fakalele ‘aki ha feinga pa’anga Sea. Pea me’apango pē Sea ko ‘etau lave ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku *sensitive* ‘oku ‘i ai ‘etau kāinga he me’a ko eni. Pea ko ‘etau sio ki he tu’unga faka’ikonōmika e fonua pē te tau lava ‘o hokohoko, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni ia mei he Māmonga na’e ‘osi ‘omai, ka ko e ki’i ta’u pē ‘e tolu. Ko e fehu’i, ko e ‘osi e ta’u ‘e tolu ko ia Sea pea ha?

‘E malava he ivi ‘a e Pule’anga ke langa ha senitā ‘ave e kakai ke ako’i mo e ngaahi me’a lahi ia Sea pea ko ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a fakatekinikale ia na’a ku faka’amu au ia ‘e talatalanoa ‘a e *foundation* mo e *taskforce* ‘oku kau ai ‘a e kau Toketā ke nau femahino’aki ai pē ai pē ko e ... Ka te u ‘oatu pē ‘e au ‘a e fale’i Sea na’e ‘osi fai ‘e he kautaha ia ‘a e kau Toketā ‘a e savea lahi na’e ‘osi fakahoko ia he ‘ū fonua ko eni Sea pea mo e *recommendation* na’e ‘omai ki he ongo Pule’anga kuo, na’a tau situ’a mei ai Sea. Pea na’e laumālie lelei e Pule’anga ko ia ke tali e fale’i. Sea ‘oku ou tokanga pē au ia ke fakafoki pē mu’a e me’a, tukuange ‘a e *foundation* ko eni ke hoko, ke *activate* ‘a e talanoa mo e *taskforce* ka tau ma’u e mo’oni mo e ... Kuo talaki, Sea ko e fika ko ē e kau suka, ‘i heni, kuo tala holo he me’a ‘oku a’u ki he ua mano, toko hiva afe valu ngeau valu hiva Sea. Ko ‘oku hanga ‘o ‘oatu e fika ke tau nofonono pē he ngaahi me’a mo’oni’i me’a ‘a e me’a ‘oku hoko ko ē he Potungāue. Ka ‘oku ou tui Sea ‘oku ou tui kuo fe’unga kuo u tui mahalo ‘oku mahino ki he Fale ‘Eiki ni mo kinautolu ‘oku fanongo mai he ‘oku *sensitive* e *issue* Sea.

Tokoni lahi e Dr. Tonga ‘i Nu’usila he tafa’aki e Kanisā ki Tonga ni.

Ko e me’a ko ē fekau’aki ko ē mo e kanisā. Pea ‘oku ou fiefia ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i motu’a Tonga ‘oku ngāue ‘i Nu’usila, kau ia he kau *Specialist* ia he *Colorectal*, pea ‘oku a’u ia ‘o tu’o tolu ‘ene folau mai ke fakahoko e ngaahi fatongia ko eni, ‘oku ‘ikai ke toe ‘ave e kau mahaki ki muli,

fakahoko pē 'i heni. Pea 'oku 'i ai e fiefia ko e ki'i motu'a ko Toketā Simi Lolohea. Pea 'oku 'i ai 'a e fiefia pea 'oku 'osi 'i ai pē e fengāue'aki ia mo e kau Toketā *Specialist* 'i muli ke, na'a 'i ai ha taimi ke nau ōmai 'o tokoni ki he fonua. Sea ko 'enau nofo 'i muli 'oku kau lelei pē ia kia kitautolu, fakasēniti 'oku nau lī mai ki he fāmili, tokoni'i e 'ikonōmika. Pea ko e me'atēpū Sea ko e *skills* pē ko e taukei ngāue 'oku nau ma'u 'oku nau ōmai 'o tokoni'i 'aki e fonua. Pea 'oku 'ikai ke ta'ofi 'e he Potungāue, fiefia lahi e Potungāue kia kinautolu 'oku nau loto lelei ke ōmai 'o tokoni'i e fonua ko eni Sea.

Ko e ki'i me'a faka'osi Sea, fekau'aki ko eni pea mo e fale fakalelei 'atamai pehē ke fakafaikehe, Sea 'oku tonu ke tau faka'apa'apa'i. Ko e Toketā Mataotao eni he tafa'aki ko ia 'a e fakalelei 'atamai. Pea ko e fo'i 'akau 'oku fakafolo 'aki, 'oku ou tui 'oku ne 'ilo lelei pē Sea ka ko u ongo'i Sea hono 'ai ke fakafaikehekehe'i 'i he uēsia hē pea mo e faha mo e ngaahi me'a ko ia Sea. Pea ko au Sea 'oku 'ikai, ko 'eku tali pē 'a'aku ki heni 'oku 'ilo pē 'e he tokotaha ko eni 'a hono fatongia 'oku fakahoko Sea. Pea 'oku ou tui 'oku tonu ke tau faka'apa'apa'i kae 'oua mu'a te tau tālanga'i he ngaluope pea mo e ngalu'ea Sea 'a e me'a ko eni Sea. Pea 'oku ou tui, falala pē 'a e motu'a ni 'oku ne fai pē 'ene ngāue 'o fakatatau ki he taukei ngāue 'oku ne ma'u ke fakahoko hono fatongia ki he kakai ko eni 'oku uēsia faka'atamai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Pea 'oku ou tui Sea, 'oku ou tui pē 'oku ma'ala'ala atu pea 'oku ou fakamālō atu Sea ki he Hou'eiki, 'oku ou tui ko e ki'i veesi 'oku ne 'omai pē ke tau fanongo lelei ki ai Sea pea tau fokotu'u atu ke tau tali ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Mālō, 'e Hou'eiki ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko 'etau foki mai mei he 'ilo efiāfi ko eni 'oku fakatokanga'i 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui na'a na feme'a'aki mo e Minisitā Pa'anga pea u fanongo 'oku 'io ange 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e ngaahi me'a pehē, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a pehē ia ke talanoa pē koe mo e Minisitā mo ē, 'oku ou tui 'oku ... Pea ko e taimi ni kuo mahino ia ki he Sea 'a e feme'a'aki. Ko ia ka 'oku ou ...

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea na'a ke me'a mai 'anenai 'e 'omi e faingamālie e motu'a ni ke fai ha fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato: Na'a ke fokotu'u mai?

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e fie fehu'i pē ki he Minisitā fekau'aki mo e patiseti.

Sea Kōmiti Kakato: Pē fehu'i.

Lord Fusitu'a: Ko e, nau fakatokanga'i na'e 'i ai 'a e ki'i tō kehekehe 'a e me'a, 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e Nōpele na feme'a'aki pea 'oku toe fakaongo atu e me'a ko ē na'e me'a 'aki 'e he Nōpele Fika 1 'o Vava'u he 'aho, ko e lelei pē ho loto 'oku lelei e me'a kotoa.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Lord Fusitu'a: Pea ko e me'a ia na'e fa'a me'a 'aki 'e he 'Eiki ko ē na'e me'a he Sea ko eni ki mu'a 'ia au, ko e lelei pē ho loto 'oku lelei e me'a kotoa pea ka 'oku 'ikai,.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou. Tau pālōti.

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea. Ko 'eke ko ē ki he 'Eiki Minisitā ...

Sea Kōmiti Kakato: Uē 'oku ke toe 'eke koe?

Lord Fusitu'a: 'Oku hiki 'aki e pa'anga 'e fā miliona pea ko e kole atu pē ia ke toe ki'i fakaikiiki mai mu'a ko e peesi 216 ko e fakalukufua pē 'oku tonu e fika ko ē 'oku ou ma'u 'Eiki Minisitā, 'oku hiki 'aki e fā miliona? Ko ia ko ā? Ho'omou patiseti?

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pē mo e Feitu'u na mo e, ko e peesi 23 'oku 'i ai e patiseti ko ē e Potungāue, 'a eni ko ē 'oku hiki 'aki e ua miliona. 'Oku 'ikai ko e fā miliona Sea.

Lord Fusitu'a: Ko e peesi 213.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 213.

Lord Fusitu'a: Ko ia. 'A ia na'e 37 miliona ...

Māteni Tapueluelu: 'Eiki Sea, fakamolemole pē mu'a kae ki'i fakatonutonu ... Ke ki'i fakamolemole 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e me'a ni 'oku 'alu he 'ea, ka ko e kole atu pē ke fakamolemole e Hou'eiki kae, 'a e feme'a'aki ke ...

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea, hūfanga he fakatapu.

Māteni Tapueluelu: Fakamatāpule pē ... 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele, 'oku fakamātātu'a 'aupito e ...

Lord Fusitu'a: Kole fakamolemole atu Sea 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo lave'i pē ia ...

<009>

Taimi: 1750 – 1800

Lord Fusitu'a: .. ke 'asi mai heni, ka 'o kapau 'oku tuputāmaki e Feitu'una, 'oku 'atu e kole fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku sai pē au ia ka ko u ‘uhinga ko u talaange ki he Fale ‘Eiki, ko e pule ua eni e fonua.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘oatu ai e hūfanga he fakatapu.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ‘oku ou kole atu ki he kau tauhi lēkooti ke to’o e lea ko iá. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē na’a ku fakahoko atú, kuo ‘uhinga ki he Seá ‘a e feme’a’akí pea ko u tui ‘oku fiemālie pē mo e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai ka tau pāloti. Ko e fa’ahinga loto ia ‘oku tonu ke tau ma’ú.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko ‘eku tokoní atu pē ‘aku ia, na’a ku fakahoko atu pē ‘e au ia ‘a e hiki ko ē potungāue, pea na’a ku fakamalanga atu Sea ‘i he ngaahi ‘ēlia ‘oku hiki aí, fakalukufua. Ko e lahi taha ‘o e pa’anga ko ení Sea ki he vāhenga ‘a e kau ngāué, hoko ki ai ‘oku ‘i ai e me’a ki he *medical supplies* pea mo e fo’i’akaú mo e ngaahi ‘ū me’a ko iá Sea. Pea kau ai mo e *maintenance* ‘o e Falemahakí Sea he ‘oku fiema’u ia ke faka, kapau he ‘ikai ke tau hanga ‘o *maintain* e ngaahi *facilities*, kae tuku ha ngaahi ta’u lahi, ‘e to e lahi ange fakamolé ia ‘amui ange Sea. Ka ko e pēseti ia ai ‘e 75 Sea, ko e vāhenga ia.

Lord Fusitu'a: Ko e tokoni atu pē ki he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘ikai ke fakahalaki ia he Patisetí ko e kole fakama’ala’ala pē ki he, ‘oku ‘i ai e ngaahi hiki lalahi he Patisetí. Ko e kole fakama’ala’ala pē ki ai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko ia Sea ‘oku ou fakama’ala’ala pē au ki ai he ‘ū ngaahi me’a ko ení nau hanga pē ‘o faka-break down lalahi pē Sea e me’á(*mate maika he ngaahi sekoni*) kae 'uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakatō Sea ‘a e, ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga ngāue ki ai e potungāue. ‘I he lolotonga ni Sea ‘oku lolotonga fakahoko atu e langa ko ia e Falemahakí ko ia ‘o Niuatoputapu. Ko e ‘osi ko ia e *tsunami* pea hoko ko ia e palopalemá Sea ko eni ‘oku fai pē ngāue pea ko eni ‘oku kamata e ngāue ko ia Sea fakaangaanga ‘e ‘osi pē he ta’u ni.

‘Oku ‘i ai pea mo e pa’anga fakapa’anga e langa e Falemahakí . ko ia ‘i Ha’apai Sea ‘e he *ADP*. Ko e me’a ko eni ki he Falemahakí ko ē ‘i Vava’u Sea, fekau’aki mo e ‘ato e falé, *asbestos*, ‘oku ‘osi ‘i ai e *commitment* ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai e fengāue’aki ‘a e *World Bank*, ko e *SPREP* pea mo e Pule’anga ‘Aositelēlia ke fakahoko ‘a e fetongi ko ia Sea mo hono *renovate* e Falemahakí mo e ngaahi ‘ū fale nofo’anga Sea.

Ko e, ‘i ai pē mo e ngaahi, ‘oku kau hena Sea ‘a e palani ko ia ke langa ko ē ki’i fale nofo’anga ke tauhi ai ‘a kinautolu uestia faka’atamai ko e ngāue ‘a e... pea ‘oku ‘i ai pea mo e teuteu ke fakalahi e tafa’aki ko ia e *CT scan* ‘a e potungāue he Pule’anga Siaina Sea. Kā ko e ngaahi ngāue eni ia ‘oku ‘osi ‘i ai e palani pea mo e fokotu’utu’u ‘i he tataki ‘a e Minisitā Pa’anga pea mo ‘ene potungāue he ngaahi va’a fengāue’aki kae 'uma’ā e va’a tokoni ko ia mei mulí ke fakahoko ke tokoni’i Sea ‘a e ngaahi taumu’a ngāue ‘a e potungāue ke to e lelei ange fakahoko fatongia ki he kakai e fonuá. Me’a ia ‘oku malanga’i fakamāmāni lahi Sea ‘a e *universal health coverage*, ke a’u ki he kakai ‘a e sēvesi ‘a e potungāue pea ko u fakatauange Sea ke laumālie lelei e Hou’eiki ke fokotu’u atu ke tali ai leva e vouti kae hoko atu e fatongiá, ‘oku ‘i ai e ngaahi fatongia. Mālō Sea.

Tokanga ki he hiki'aki 1 miliona vāhenga kau Neesi

Lord Fusitu'a: Sea ko e fakama'ala'ala ē kuo mei kotoa pē, he ko e ngaahi me'a ko ena 'oku vakai hifo e motu'a ni 'oku hiki, ko e fakatau koloa, *purchase goods and services* 'a ia 'oku meime'i ko ia pē. Ko e me'a pē taha 'oku hiki lahi 'oku ou sio 'oku 'ikai ke fu'u hiki lahi fēfē fau 'a e ngaahi vouti ko ia ki he vāhengá. Kā ko e peesi 221 'oku hiki'aki e 1 miliona 'a e vāhenga ko ia ki he kau neesi pē ko e hā nai e 'uhinga e fakama'ala'ala ki he me'a ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, 'Eiki Nōpele mei 'Eua pea Ha'apai 13 pea tau pāloti.

Lord Nuku: Sea, ko e ki'i miniti 'e 5 ko eni pea tau tāpuni, ko e miniti pē ia 'e 2. Ko e kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā, ko e kole pē 'Eiki Sea koe'uhi 'oku lahi e me'a ia ke fai ki ai e malangá ka ko e 'ū kiliniki ko ē fakakoló, pea hangē ko eni ko 'Eua, 'a e ko ē 'oku, ko e kole pē koe'uhi ki he *supply*, ki he fakafaito'ó. Kā ko e fakamanatu atu pē ia koe'uhi ke mea'i pē 'e he Feitu'una. Pea mo e me'a pē taha ia 'a e kau 'āvanga ko eni 'oku nau ō holó, koe'uhi pē ke hanga pē ke 'i ai ha feitu'u ke nau, ke tokanga'i he koe'uhi 'oku lave'i 'oku ki'i palopalema e anga ko ē 'enau ō holó. Ka 'oku 'ikai ke to e fai ha, lahi e me'a ia ke fai ki ai e malangá ka koe'uhi ko e tokanga ko ena mai taumu'a ke paasi atu ā e me'á. Kā ko e fakamanatu atu pē ke kau pē ho'o polokalama, he 'oku 'asi pē ia he me'á ka ko e fakamanatu atu pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ha'apai 13 te ke to e me'a pē kuo mahino.

Veivosa Taka: Fakatapu mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eikí. Sea, ko e tokoni pē 'i he taimi na'a tau, na'e me'a atu ai e Feitu'una pea lele atu ai e motu'a ni 'o mamata ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai e fānaú. Na'e pehē 'e he tokotaha ko eni 'oku ne tokanga'i 'oku ne fiema'u 'e ia ke langa ha fale 'e 4. Ka ko e fale 'uluaki eni 'oku 'omai ko ē ki Tolitolí, ke lava fakakehekehe'i e kau me'a ko ia na'e me'a ki ai e fika, 'a e Nōpele 'o Vava'u, 'a e kau mo'ua ko eni ko ē he ifi pea mo e ni'ihiko eni ko ē 'oku nau *disable*. Kā ko u tui ko e nofo'anga ko ē 'oku nau 'i ai 'oku nau lolotonga fakataha pē. Ka ko 'ene faka'amú ia ke fakahoko. Ka 'oku, ko e taimi ko ē nau lele atu ai Sea 'o ki'i talanoa mo nautolu. Nau 'alu atu au 'o ma'u e fo'i toko 6 ia, 'e ke atu, ko ho'omou ōmai mei fē, ko 'emau ōmai mei 'Eua. Ko 'eku 'eke atu ko ia ki he toketā pea ko 'ene talamai, 'oku meime'i toko 6 'a 'Eua 'i he māhina kotoa pē. 'A ia ko u fakamālō ki he Hou'eiki he'ene tokangaekina e me'a ko eni, 'a ia 'oku mahino mai, ko 'Eua ia kuo 'osi kava ia 'e he fa'ahinga tu'unga ko eni. 'A ia Sea ko e me'a ia 'oku ou poupuu atu ai e me'a ko ia na'e me'a ki ai e Hou'eiki Vava'ú ke kau atu mu'a ia 'a e fiema'u ko eni ke faikehekehe'i e motu'a vaivai ko ē 'oku 'i ai pea mo e kau *disable*, pea mo e ni'ihiko eni 'oku nau mo'ua he, 'a ia ko e kongapē ia Sea 'oku 'i ai pē 'a e palani 'a e Falemahakí fekau'aki mo e ngaahi tu'unga ko ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Hou'eiki, 'oku ou kole atu kia moutolu ko e 'uhinga ko e 'ū me'a ko ē 'oku te 'omai 'o 'ai hení, fakapapau'i 'oku 'i ai 'ete ma'unga tala fakapapau. Hangē ko e lave ko eni 'oku fai ki 'Euá, 'e loto mamahi e si'i kāinga 'Eua hono, pehē kuo *drugs*. Kae fakapapau'i ho'o ma'unga talá ke 'omai ko e ma'unga tala pau.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole. Fokotu'u atu ā mu'a ke tau pāloti.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, tau pāloti. Kalake. Moutolu 'oku mou laumālie lelei ke tali e vouti hongofulu mā nima, Potungāue Mo'uí, kātaki 'o hiki ho nima.

Pālōti pea tali Vouti Potungāue Mo’ui

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Māteni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life Taka*, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngoué, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Maí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai kotoa e Hou’eiki toko uofulu mā taha. (21).

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pē pea mo e Feitu’una Sea. Tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō Sea. Ko ‘eku kole fakamolemole atu pē he ki’i fakahoha’a fakalōlōa Sea ko u tui ko e ki’i miniti si’i pē.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, me’a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘E Sea ko e fakahoha’a pē ia. Na’e lele atu foki e motu’a ni he fakataha ko eni ko ē ‘a e ‘akapulú, ‘akapulu ‘a māmāni pea mo e, pehē ki he *CEO* le’ole’o ko eni ‘o e ‘akapulú, Fe’ao Vunipola. Kā ko e ‘uhinga pē fakahoha’a Sea, ‘oku, pango pē foki ko e ola na’e tau a’usiá, pea ko u tui ‘oku tau fakamo’oni kotoa pē na’e fakalalakaka e va’inga ‘a e fānaú. Pea nau to e va’inga foki he uike ni pea mo *Georgia* ‘i Fisi. Pea ko e fakahoha’a pē Sea ko e faka’amu pē ke onгона pē ‘a e le’o e Feitu’una pehē ki he Sea e Fale Alea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘etau pou pou pē ki he faiakó kae ‘uma’ā e fānaú Sea. Talamonū pē ki he feinga va’inga ‘oku ‘amanaki ke fai ‘e he fānaú. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito. Hou’eiki, tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Mou me’a hifo. Tapu pē mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineti. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele kae ‘uma’ā e Fakafofonga e Kakaí. Hou’eiki, fakamālō ‘aupito he feme’a’aki ‘i he ‘aho ni. Ko u tui ko e Mōnite pē kuo tau lava. Pea ka toki ‘i ai ha ki’i toe, ko e pongipongi Tūsite. Kā ‘oku ‘i ai e kole atu Hou’eiki ko e Mōnite ‘oku fakahoko foki ‘a e ki’i *summit* ki heni ‘a e Potungāue Mo’uí pea ‘e, ko u tui ‘e me’a atu ki ai e Hou’eiki Kapineti he ko ‘Ene ‘Afio ‘oku ne huufi e, pea koe’uhī, kau lelei ai pē ke mou me’a atu Hou’eiki Fale Alea. Tau pou pou ki he me’a ko ení. Ka koe’uhī ka tau toki kamata ki he 11 he Mōnite. Kā ko ia ka tau, ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'una Sea. Ko e vakai pē, ki he Hou'eiki Kapinetí, fēfē efiāfi 'apongipongi ke tau ngāue ai he ko e Falaité 'oku faingamālie koe'uhī kapau 'oku fiema'u fakavavevave ke fai mo 'osi.

'Eiki Sea: Nau pehē atu pē ko e Mōnite pea tau Mōnite. Tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakanō, 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ni.)

<001>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Aho Tu'apulelulu, 16 'o Sune 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu
2. Ui 'o e Fale Alea
3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
4. **KŌMITI KAKATO:**

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2016/2017

VOUTI 10 – POTUNGĀUE KI HE NGAahi KAUTAHA PISINISI 'A E PULE'ANGA

Me'a 'a e Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 'o fakama'ala'ala 'a 'ene voutí.

Fehu'i 'a e Fakafofonga Nōpele Ongo Niua pe ko e hā 'oku toe 'ai ai 'a e \$70,000 ko e vāhenga ki ha Loea fakapotungāue. Tali mei he Minisitā Pa'anga Hū Mai 'oku 'osi fuoloa mai 'a e ngāue'aki 'a e founga ko ení 'a e kau Loea 'i he ngaahi potungāue ke vave mo lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'angá ki he kakai.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai 'o poupou ki he ngāue 'oku fokotu'utu'u ki he taulanga 'i Ha'apai. 'I ai mo e tokanga ki he 'amanaki hū ange 'a e Ma'u Mafai ki he Veve mo e ki Ha'apai 'o kole ke fai ha ngāue fakataha mo e kakai ke fai ha femahino'aki ki he ngāue ke fai.

KŌMITI KAKATO [2PM]

Kole 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 ke to'o mei he lēkootí 'a e hingoa 'o e tokoua na'á ne me'a'aki 'i he feme'a'aki 'aneuhu. Tu'utu'uni 'e he Sea ke to'o 'a e lea ko iá mei he lēkootí.

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2016/2017

VOUTI 10 – POTUNGĀUE KI HE NGAahi KAUTAHA PISINISI 'A E PULE'ANGA

Kole 'a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu 'oku lahi 'a e lāunga mai fekau'aki mo e ni'ihí 'o e ngaahi kautahá ki hono fakamana'i 'o e ni'ihí 'o e kau ngāue 'e he kau *manager*. Kole na'a tokoni 'a e Va'a Fakalao ko 'ení ke fakangata 'a e fa'ahinga pule ko ení kae ki'i tau'atāina 'a e kau ngāue pea kei pule'i lelei pe 'e he kau takí. Me'a 'a e Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 'oku fai hono fakatokanga'i mo fakamahino 'oku ala ngāue kiai 'a e Komisiona ki he Vā mo e Kakai pea 'e lava pē ke tokoni ki ai 'a e Va'a fo'ou ko 'ení. Me'a 'a e Minisitā 'o fakatonutonu 'a e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Ongo Niua fekau'aki mo e tu'utu'uni na'e

makatu'unga ai 'a e hopo, pea fakamahino ko e tu'utu'uni pē ia 'a'ana kae 'ikai ko e Palēmia pea na'e makatu'unga he kupu'i lao ka na'e 'ikai k etui tatau 'a e Fakamaau Lahi.

Me'a 'a e Fakafofonga Fika 12 Ha'apai 'o tokanga ki he "boomerang" 'a e ngaahi tokoni, 'a ia 'oku toe foki pe 'a e silini ia ki he fonua koia na'e tokoni mai ka 'oku totonu ke feinga'i ke nofo 'a e silini 'i Tonga ni. 'I ai mo e tokanga ki he Līpooti 'a e Ma'u Mafai ki he Vāhenga fēkau'aki ko e tu'unga vāhenga 'a e kau *CEOs* he ngaahi potungāue 'a e Pule'angá. Me'a 'a e Minisitā ki he Ngaahi Pisinisí 'oku 'i ai 'a e *appeal process* ki he me'a ni pea 'oku fai e ngāue ki ai.

Me'a 'a e Fakafofonga Fika 13 Ha'apai 'o tokanga ke to'o 'a e totongi uafu 'a e fanga ki'i vaka toutai pea tokanga ki he nō kumi vaka ke faka'ehi'ehi mei ai na'a tau toe fihia ai.

PĀLOTI 'O TALI 20/0.

VOUTI 11 – POTUNGĀUE KOMEESI, KONISIUMA, FEFAKATAU'AKI, 'ILO FO'OU MO E NGĀUE 'A E KAKAI

Me'a 'a e Minisitā Pa'anga 'o fakama'ala'ala 'a e vouti. Tokanga 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu he 'oku te'eki ke me'a mai 'a e Minisitā 'oku 'o'ona 'a e potungāue ko 'ení, ka na'e hoko atu pē 'a e feme'a'akí.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu kuo toki a'utaki mai 'a e Lao Fakaangaanga mei he Pule'anga ke liliu 'a e hingoa 'o e potungāue ko 'ení ki he hingoa koia 'oku paaki mai 'i he 'esitimetí. Fokotu'u ke liliu 'o Fale Alea ke lau 'a e lao fakaangaanga ko 'ení.

FALE ALEA

Lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Ngāue Fakapuleanga 2016 'o tali 20/0.

Lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Ngaue Fakapuleanga 2016 pea tukuhifo ki he Komiti Kakato.

KŌMITI KAKATO

VOUTI 11 – POTUNGĀUE KOMEESI, KONISIUMA, FEFAKATAU'AKI, 'ILO FO'OU MO E NGĀUE 'A E KAKAI

Hoko atu 'a e feme'a'akí.

PĀLOTI 'O TALI 20/0.

PĀLOTI 'O TALI 'A E LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU)(FIKA 2) KI HE NGĀUE FAKAPULE'ANGA 2016 19/0.

VOUTI 12 – POTUNGĀUE FAKAMAAU'ANGA

PĀLOTI 'O TALI 19/0.

VOUTI 13 – 'OFISI 'ATENI SENIALE

PĀLOTI ‘O TALĪ 19/0

VOUTI 14 – POLISI, PILĪSONE MO E TĀMATE AFI

Me‘a ‘a e Minisitā Pa‘anga ‘o fakama‘ala‘ala ‘a e vouti. Hiki ‘aki ‘a e 1.8m.

Me‘a ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu ‘o tokanga ki he fakamole ki he fakatotolo‘i ‘o e paasipooti, ‘o tautefito ki he ‘ovataimi ‘a e kau polisi, kae hili ko ia na‘e ‘ikai ha fakatau paasipooti ia.

Me‘a ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava‘u ‘o tokanga ki he fetō‘aki ‘a e mafai ‘o e Minisitā Polisi mo e Komisiona Polisi he na‘e ‘ohake ‘i Fale ni ki mu‘a. Tokanga ki he “*drugs*” na‘e ma‘u ‘i Vava‘u. Tali ‘a e Minisitā Lao ko e kokeini kilo ‘e uangeau tupu. Līpooti mai ‘e he Komisiona Polisi na‘e sio ‘i he pepa ‘a e pehē na‘e faka‘auha ‘a e “*drugs*” ko eni. Me‘a ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4 ‘o tokanga ki he *middle managers* ‘i he Potungāue Polisi he ‘oku nau uesia ‘a e fakahoko fatongia ‘a e potungāue ko ‘enī. Fokotu‘u ke fakalelei‘i ke lava ‘o tali ui ‘a e Komisiona ki he Minisitā.

PĀLOTI ‘O TALĪ 19/0.

VOUTI 15 – POTUNGĀUE MO‘UI

Me‘a ‘a e Minisitā Mo‘ui ‘o fakama‘ala‘ala ‘a e Patiseti‘a ia ‘oku hiki ‘aki ‘a e 2m.

Me‘a ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘Eua ki he lahi hono ngāue‘aki ‘o e faito‘o konatapu. ‘Oku līpooti nai eni ki he Kapineti ke fai ha ngāue ki heni kae lava ke toe ngāue‘aki ‘a e sēniti ki ha me‘a ‘oku ‘aonga ange.

PĀLOTI ‘O TALĪ 21/0.

FALE ALEA [6PM]

TOLOI ‘A E FALE ALEA KI HE MŌNITE 20 SUNE, 11AM.